

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 2002

Redactie:

Prof. dr Ad Knotter (SHCL), voorzitter

Dr Willibrord Rutten (SHCL), secretaris en eindredacteur

Dr Theo Engelen (KUN)

Dr Ernst Homburg (UM)

Dr Annemieke Klijn (UM)

Prof. dr Joep Leerssen (UvA)

Beeldredactie:

Drs Jac van den Boogard (SHCL)

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis van
Limburg XLVII**

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2002

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. -Dl. 4 (1959) - ...- Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek XLVII-2002/ onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutten

Siso limb 939 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

© 2002 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht

Kopijverzorging: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproducties: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie: Unigraphic

Drukwerk: Unigraphic

Bindwerk: Boekbinderij Tindemans

Inhoud

Ten geleide	3
Achim Korres Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied	7
Serge Langeweg Werken over de grens: Limburgers naar Duitsland, 1870-1914	27
Thomas Müller Dwangarbeid aan de grens. Regionale aspecten van de dwangarbeid in het grensgebied bij Aken in de nazi-tijd	49
Marc Engels Het nationaal-socialistische grensregime in Aken gedurende de Tweede Wereldoorlog	61
Hélène Vossen Opvang van joodse repatrianten na de bevrijding in Zuid-Limburg. Over gemêleerde ervaringen, paradoxen en uitersten	69
Sophie Bouwens Mijnwerkersgemeenschap Lauradorp: lokale gevolgen van industrialisering en deïndustrialisering	107
Margit van der Steen 'Ich bun altied un sjterk vroumus gewaes'. Leven en werken van een boerin in een Midden-Limburgse plattelandsgemeenschap, Herten 1910-1960	137
Jos Meuwissen 'Waar het uniform regeert ...!'. Collectieve identiteitsprocessen en de bloei van de Limburgse blaasmuziek (1950-1970)	157
Over de auteurs	179
Jac van den Boogard Een mijnbedrijf in beeld	181
Jaarverslag 2001	195
Contribuanten en begunstigers	226

Ten geleide

Al enige tijd staat het onderzoeksprogramma van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg in het teken van de grensoverschrijdende betrekkingen in het Maas-Rijngebied. De vorming van de (administratieve) Euregio Maas-Rijn in het kader van de Europese Unie roept de vraag op naar de historische samenhang van dit grensgebied. Verondersteld kan worden dat de grensbewoners op tal van manieren op elkaar waren aangewezen en een grensoverschrijdende oriëntatie ontwikkelden, die (in concurrentie met of aanvullend op een lokale of nationale oriëntatie) het sociale en economische leven in de grensstreek mede heeft bepaald. In 1995 organiseerde mijn voorganger, prof. dr J.C.G.M. Jansen, een congres over de economische betrekkingen in grensgebieden, in het bijzonder in het Maas-Rijngebied.¹ In mei 2001 organiseerde het SHCL in de aula van de Universiteit Maastricht een breed opgezet Euregionaal Historisch Symposium onder de titel: 'De toekomst van de Euregio Maas-Rijn in historisch perspectief. Leven en werken in een grensgebied: economie, maatschappij, cultuur'.² In december 2001 werd als kleinschalig vervolg hierop een colloquium op het SHCL gehouden over grensoverschrijdende arbeidsmigratie in het Maas-Rijngebied in de negentiende en twintigste eeuw.

Op dit colloquium werd de invloed van de grensligging op de arbeidsmobiliteit aan de orde gesteld. Uit de literatuur is bekend dat er tussen de arbeidsmarkten in het Limburgs-Luiks-Rijnlandse gebied tal van verbindingen bestonden. De historische patronen van grensoverschrijdende arbeidsmigratie illustreren zowel samenhangen als verschillen tussen de gebieden die tegenwoordig de Euregio Maas-Rijn vormen. Zij laten zien dat er in deze gebieden nooit sprake was van arbeidsmarkten binnen nationale grenzen, maar dat die steeds in relatie stonden met aangrenzende regio's. In de afgelopen periode was er toenemende belangstelling voor dit verschijnsel. Dit uitte zich in onderzoeken in verschillende perioden en met zeer verschillende uitgangspunten. Op het colloquium presenteerden zeven onderzoekers lopend en voltooid onderzoek op dit gebied. De voordrachten van Achim Korres, Serge Langeweg, Marc Engels en Thomas Müller zijn voor dit Jaarboek bewerkt tot artikelen. De lezingen van Gertjan de Groot over 'Technologieoverdracht en seksesegregatie in de Maastrichtse aardewerk- en papierindustrie in de negentiende eeuw: de invloed van immigranten' en van Annemarie Cottaar over 'Strohoedenmakers uit het Jekerdal in Nederland, 1750-1900' waren gebaseerd op hun in de vorige editie van het Jaarboek gepubliceerde artikelen;³ die van Willibrord Rutten over 'De

¹ Gepubliceerd als deel 58 in de serie Maaslandse Monografieën: J.C.G.M. Jansen (ed.), *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk 1750-1965* (Leeuwarden 1996).

² De voordrachten op dit symposium zullen worden gepubliceerd in het in Duitsland verschijnende tijdschrift *GrenzenLos. Historische Zeitschrift der Erwin-von-Steinbach-Stiftung*.

³ Gertjan de Groot, 'Pielemannen en cassettendraagster, conducteurs en sorteesters. Mannen- en vrouwenarbeid bij De Sphinx aardewerkfabriek en de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek te Maastricht vóór 1940', *SSEGL XLVI* (2001) 83-132; Annemarie Cottaar en Leo Lucassen, 'Naar de laatste Parijse mode. Strohoedenmakers uit het Jekerdal in Nederland 1750-1900', *ibidem* 45-82.

migratie van Maastricht naar Luik en vice versa in de negentiende eeuw' is elders gepubliceerd.⁴ De presentatie van Angela van Son over 'Grensoverschrijdende arbeid. Werken in Duitsland 1936-1942' zal in haar nog te verschijnen proefschrift over de tewerkstelling in Duitsland in de jaren 1936-1942 worden opgenomen.

De op het colloquium gepresenteerde en hier gepubliceerde onderzoeken weerspiegelen de veelzijdigheid van het thema. Wat betreft de Euregio Maas-Rijn wordt die duidelijk uit de bijdrage van Achim Korres. Vanuit een soort helikopterperspectief geeft hij een overzicht van de in dit gebied voorkomende vormen van arbeidsmigratie en de ontwikkeling daarvan sinds de achttiende eeuw. Hij legt veel nadruk op het ontstaan van 'regionale rekruteringszones' rondom de verschillende industrie centra in de Euregio: patronen van migratie en pendel op korte afstand vanuit een kring van satellietplaatsen die zich onafhankelijk van de nationale grenzen ontwikkelden. Een sprekend voorbeeld uit Nederlands Limburg is het arbeidersstadje Vaals, dat in de loop van de negentiende eeuw qua werkgelegenheid vrijwel volledig afhankelijk werd van de ontwikkeling van de grenspendel met Aken, maar juist daardoor nog kon groeien - ondanks het ontbreken van noemenswaardige werkgelegenheid in Vaals zelf.⁵

In zijn artikel over de arbeid van Limburgers in Duitsland tussen 1870 en 1914 besteedt Serge Langeweg aandacht aan heel andere grensoverschrijdende migratiepatronen, onder meer aan de seizoensmigratie van brikkenbakkers vanuit het Limburgse Maasdal naar het snelgroeiende Ruhrgebied. Op basis van nieuw bronnenonderzoek geeft hij een overzicht van de herkomst- en bestemmingsgebieden en tracht hij tot een schatting van de omvang te komen.

Een bijzondere vorm van grensoverschrijdende arbeidsmigratie is de gedwongen Duitse arbeidsinzet gedurende de Tweede Wereldoorlog. In hun bijdragen laten Marc Engels en Thomas Müller zien hoe het systeem van dwangarbeid aan de grens functioneerde en welke invloed de grensligging van Aken had op de overgang naar gedwongen arbeid van grensgangers en van elders aangevoerde dwangarbeiders.

Na deze oogst van het colloquium publiceren wij in dit jaarboek enkele verspreide bijdragen, die alle grotendeels betrekking hebben op de periode na de Tweede Wereldoorlog. Het was daardoor veelal mogelijk de betrokkenen zelf nog interviews af te nemen. Een voorbeeld van deze toepassing van *oral history* is het artikel van H el ene Vossen over de terugkeer van Limburgse joden na de bevrijding en de wijze waarop die in Limburg werden opgevangen. Het betreft een uitgebreide en omgewerkte versie van het hoofdstuk dat zij eerder publiceerde in *Polderschouw*.⁶ Zij geeft een genuanceerd verslag van zowel positieve

4 Willibrord Rutten, 'De migratie van Maastricht naar Luik en vice versa (19e en begin 20e eeuw)', *Publications/Jaarboek LGOG* 136-137 (2000/2001) 357-372.

5 Zoals aangetoond in de recente doctoraalscriptie van Linda Vermeeren, ' "Vuur joonge noa Oche". Aken als aantrekkingsgebied voor Vaalser arbeidsmigranten 1870-1914' (doctoraalscriptie Universiteit Maastricht 2002).

6 Conny Kristel (ed.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog : regionale verschillen* (Amsterdam 2002) 19-39.

als negatieve ervaringen.

Sophie Bouwens schrijft vanuit een sociologische invalshoek over de gevolgen van de mijnsluitingen voor het sociale leven in de mijnwerkersgemeenschap Lauradorp. Ook voor dit artikel werd gebruik gemaakt van interviews.

Margit van der Steen baseert haar beschrijving van het leven van een Hertense boerin op uitvoerige gesprekken en vergelijkt haar herinneringen met datgene wat er uit de algemene literatuur over het Midden-Limburgse boerenbedrijf en plattelandsleven bekend is. Zo ontstaat een levendig beeld van de manier waarop een boerin vorm kon geven aan haar eigen leven, uiteraard binnen de grenzen die kerk en samenleving in die tijd stelden.

Het artikel van Jos Meuwissen analyseert de wijze waarop de bloeiende Limburgse traditie van blaasmuziek ingebed raakte in de beleving van de eigen identiteit. Hij doet dat mede aan de hand van de geschiedenis van het Wereld Muziek Concours, dat in 2001 alweer voor de vijftigste keer in Kerkrade werd gehouden. Het artikel sluit in bepaalde opzichten aan bij het verhaal van Carla Wijers over de Limburgse identiteit, dat wij in jaargang 2000 publiceerden.⁷

Ad Knotter

⁷ Carla Wijers, 'In één hand de rozenkrans, in de andere een glas bier'. De Limburgse identiteit onder de loep', *SSEGL XLV* (2000) 111-133.

Achim Korres*

Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied

In de volgende bijdrage worden enkele resultaten gepresenteerd van een door de *Deutsche Forschungs Gemeinschaft* (DFG) gefinancierd onderzoekproject, getiteld: *Die Euregio Maas-Rhein als historischer Wahrnehmungs- und Handlungsraum*. Het project wordt uitgevoerd aan het *Institut für Europäische Regionalforschungen* (IFER) van de *Universität Siegen*.¹ In de literatuur worden in het totaal van effecten die grenzen kunnen hebben, drie algemene functies onderscheiden: die van barrière, filter en contactzone.² In het project gaat de belangstelling vooral uit naar de positieve, verbindende tradities in het Europese grensgebied. Uitgangspunt van het onderzoek waren de bijzondere kansen en mogelijkheden die de bewoners konden ontlenen aan het grensgebied als ruimte voor sociaal handelen. Als specifieke grensoverschrijdende interactievormen werden de verschijnselen arbeidsmigratie en smokkel geselecteerd voor nadere analyse.³

In de benadering van de historische ontwikkeling van de veranderende functies van de grens ging de onderzoeksgroep in eerste instantie uit van de werkhypothese, dat de doorlaatbaarheid daarvan sedert de negentiende eeuw steeds geringer was geworden. In navolging van de Franse historicus Lucien Febvre⁴ werd verondersteld dat de grens door de toenemende invloed van nationalistische ideologieën een steeds duidelijker politiek-juridisch en ook empirisch waarneembaar verschijnsel werd.⁵ Voor de mobiliteit en de bewegingsvrijheid van arbeidsmigranten in het onderzoeksgebied, de huidige Euregio Maas-Rijn, wordt deze these evenwel niet zonder meer bevestigd door de concrete resultaten van het project. Als men de ontwikkeling van de arbeidstrek en de grenspendel in het Maas-Rijngebied in zijn geheel beschouwt, dan blijkt er een intensieve uitwisseling van arbeidskrachten te zijn geweest, waarbij sommige

* IFER, Universität Siegen.

¹ Over dit thema: Gerhard Brunn, 'Vom Hollandgänger zum EU-Bürger: Migration und Wahrnehmung im deutsch-niederländisch-belgischen Grenzraum in historischer und aktueller Perspektive', themanummer van *Interregiones* 10 (2001). Over het onderzoekszwaartepunt van IFER: Bernd Groß en Peter Schmitt-Egner, *Europas kooperierende Regionen, Rahmenbedingungen und Praxis grenzüberschreitender Zusammenarbeit deutscher Grenzregionen in Europa* (Baden-Baden 1994) en Peter Schmitt-Egner, *Handbuch der Europäischen Regionalorganisationen* (Baden-Baden 2000).

² Bijvoorbeeld B. Remigio Ratti, 'Spatial and economic effects of frontiers: Overview of traditional and new approaches and theories of border area development', in: Remigio Ratti en Shalom Reichman (ed.), *Theory and practice of transborder cooperation* (Basel-Frankfurt a/M 1993) 23-53.

³ Vgl. de presentatie van het onderzoeksthema in: Achim Korres, 'Grenzüberschreitungen: Die Euregio Maas-Rhein als Planungs-, Wahrnehmungs- und Handlungsraum seit dem Zweiten Weltkrieg. Eine Projektbeschreibung', *Interregiones* 5 (1996) 57-75.

⁴ Lucien Febvre, 'Frontière - Wort und Bedeutung', in: idem, *Das Gewissen des Historikers* (Frankfurt a/M 1990) 27-37. Het Franse origineel is gepubliceerd in: *Revue de synthèse historique* 45 (1928) 31-44.

⁵ Men denke aan de tariefpolitiek van vele landen en de militarisering van de grenzen in en na de Eerste Wereldoorlog, bijvoorbeeld de aanleg door de Duitsers van een elektrische prikkeldraadversperring tussen België en Nederland, de Franse Maginotlinie en de Duitse Westwall.

traditionele migratiebewegingen in de negentiende en de twintigste eeuw een verbazingwekkende continuïteit vertonen, ja zelfs tot heden toe.⁶

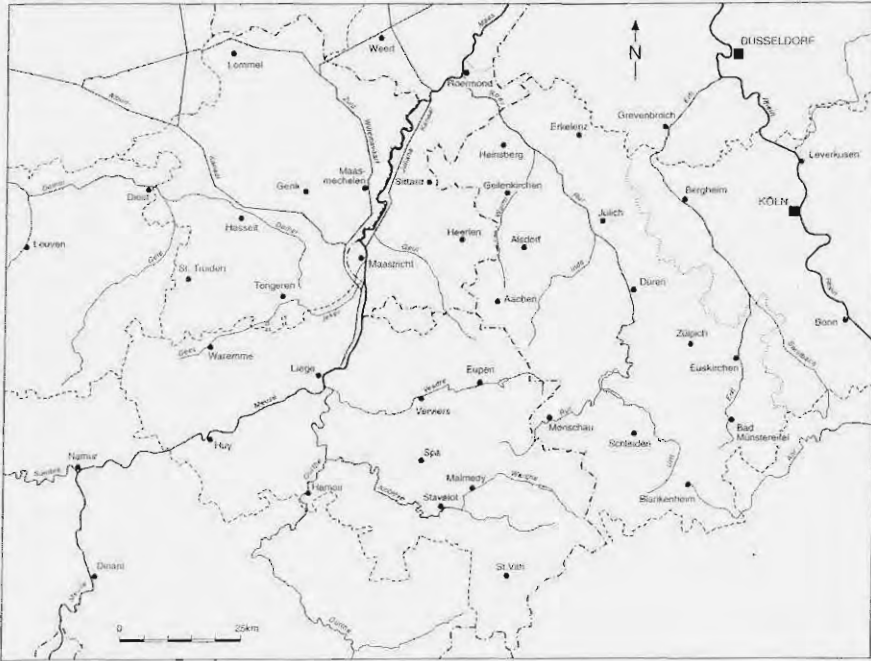
De hiernavolgende bijdrage heeft tot doel een eerste overzicht te geven van de migratiegeschiedenis van de regio en die met enkele markante onderzoeksresultaten uit het project te verdiepen. Eerst wordt een in hoofdzaak op bestaande literatuur gebaseerd overzicht gegeven van de migratiebewegingen in de huidige Euregio in de negentiende en de twintigste eeuw. Het voornaamste doel is afstotings- (*push*) en aantrekkings- (*pull*) gebieden te identificeren en een typing te geven van nader te onderzoeken migratievormen. Vervolgens worden de uitkomsten van in het project verzamelde databestanden en kwalitatieve gegevens over de regionale grensoverschrijdende arbeidstrek gepresenteerd. Ten slotte worden uit het voorbeeld van de Euregio enige theoretische overwegingen over grensoverschrijdende migratie afgeleid. Alvorens daartoe over te gaan, wil ik echter twee fundamentele kanttekeningen maken:

1. Het onderzoeksgebied, de huidige Euregio Maas-Rijn, is als grensgebied atypisch. In het algemeen gaan de zogenaamde *border studies* uit van het beeld van een achtergestelde, perifere regio, die door de grensligging in sociaal, etnisch en economisch opzicht een tweederangs positie inneemt en in zijn ontwikkeling wordt geremd.⁷ Het Maas-Rijngebied daarentegen was reeds in de vroegmoderne tijd een economisch ver ontwikkeld industriegebied, waar proto-industriële productievormen in de textiel- en de metaalbewerking al wijd verbreid waren. In het licht van het vroegkapitalistische karakter van de regionale economie was het geen toeval dat de moderne industrie hier, in het Belgische Wallonië, vanuit Engeland als eerste op het continent voet aan de grond kreeg en dat het grensgebied zich als aantrekkingsgebied voor tal van migratiebewegingen aandiende.
2. Recent migratieonderzoek heeft belangrijke nieuwe inzichten opgeleverd in de uiteenlopende migratievormen in het industriële tijdperk. In plaats van een uniforme trek van het platteland naar de steden is er een veelzijdiger beeld gekomen van mengvormen tussen permanente vestiging en tijdelijke migratie, waaronder seizoen- en pendelbewegingen.⁸ De weg naar de industriële centra voerde zelden rechtstreeks naar de eindbestemming, maar werd in etappes afgelegd, zodat deels pas de tweede generatie migranten uiteindelijk ter bestemder plekke aankwam. Tussen bij elkaar gelegen industriesteden ontwikkelden zich nauwe migratiebetrekkingen, tot regelrechte migratiekringen toe, die ook in de Euregio aanwijsbaar zijn.

⁶ Bijvoorbeeld de arbeidsmigranten in de Maastrichtse aardewerkindustrie, waarover hieronder meer.

⁷ Oudere *border studies* worden besproken door: Julian V. Minghi, 'Boundary studies in political geography', *Annals of the Association of American Geographers* 53 (1963) 407-428. Een recenter overzicht bij Malcolm Anderson, *Frontiers. Territory and state formation in the modern world* (Cambridge 1996). Met een etnologische invalshoek is interessant: Hastings Donnan en Thomas M. Wilson, *Borders: Frontiers of identity, nation and state* (Oxford-New York 1999).

⁸ Zie ook Klaus J. Bade, *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (München 2000) 62.

De Euregio Maas-Rijn.

Uit: *Blik over de grens, Lesmateriaal over geschiedenis, geografie, economie en cultuur van de Euregio Maas-Rijn*, Werkgroep Onderwijs (Aken 1996).

De migratiebewegingen in de Euregio Maas-Rijn: een chronologisch overzicht

In het Maas-Rijngebied kunnen - als in een laboratoriumsituatie - bijna alle vormen van migratie worden waargenomen: allereerst de arbeidsmigratie in verschillende verschijningsvormen, waaronder seizoensmigratie en pendel; dan de rondtrekkende kooplieden (men denke aan de zogenaamde *Teuten en Kinkenvoerders*⁹); vervolgens de massale transatlantische emigratie naar Amerika uit de arme streken van de Eifel.¹⁰ Ook politiek gemotiveerde vluchtelingenstromen kwamen in de Euregio veelvuldig voor, bijvoorbeeld de vestiging van Duitse kloosterorden in België en Nederland als reactie op de

⁹ Vgl. I. Mertens, *Handel en wandel van de teuten in Duitse gewesten. Studie van de migratie van 'Brabanders' en 'Luikenaars' tijdens de 16de-19de eeuw* (Lommel 1995) en Piet Lenders, 'Vrachtvoerders en Teuten: retourmigranten in de oude Brabantse en Luikse Kempen (1500-1920)', *Het Oude Land van Loon* 47 (1992) 167-211. Verder: P.J.H. Ubachs, *Geschiedenis van Limburg* (Maastricht 2000) 328 e.v. en A. Jonkerougouw, 'Kinkenvoerders', *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 4 (1983) 64.

¹⁰ Tussen 1840 en 1871 vertrokken circa 60.000 mensen uit de tien *Kreise* van de Eifel; daaronder bevonden zich tenminste 25.000 emigranten naar Noord-Amerika. Vgl. Richard Graafen, *Die Aus- und Abwanderung aus der Eifel in den Jahren 1815-1955* (Bad Godesberg 1961).

Pruisische *Kulturkampf*¹¹, de massale vlucht van Belgen naar Nederland als gevolg van de oorlogshandelingen in 1914/15¹², of de mensensmokkel van joodse vervolgdenden uit het nationaal-socialistische Duitsland. Deze historische voorbeelden verwijzen naar een belangrijke potentiële functie van grensgebieden: zij kunnen toevluchtsoord zijn voor asielzoekers, die tegen hun eigen staat politieke bescherming moeten zoeken in een nabijgelegen gebied.¹³ Gedurende de Eerste en de Tweede Wereldoorlog werd van Duitse zijde ook gedwongen migratie toegepast - een specifiek thema waaraan elders in dit Jaarboek aandacht wordt besteed.

In dit stuk concentreren wij ons op het verschijnsel van de grensoverschrijdende arbeidsmigratie, dat voor de economische en sociale ontwikkeling van de Euregio Maas-Rijn welhaast van levensbelang was. Als algemeen uitgangspunt van de migratieverhoudingen geldt dat het Maas-Rijngebied van de achttiende tot de twintigste eeuw was ingebed in twee grote bovenregionale migratiesystemen: die van de trek naar de kusten van de Noordzee en die naar het Ruhrgebied. De fundamentele overgang van het in essentie agrarische Noordzee-systeem, zoals dat door Jan Lucassen in zijn baanbrekende studie is beschreven,¹⁴ naar het door de industrie gedomineerde Ruhr-systeem, leidde ook in de Euregio Maas-Rijn tot veranderingen in de migratierichting.

In de geschiedenis van de arbeidsmigratie in het onderzoeksgebied onderscheid ik vijf fasen:

1. De pre-industriële fase tot het einde van de achttiende eeuw, waarin de migratiebewegingen grotendeels werden beheerst door het 'Noordzee-systeem' met het Hollandse kustgebied als belangrijkste aantrekkingsgebied.¹⁵ In door Jan Lucassen bewerkte bronnen uit de Napoleontische tijd worden voor het departement Nedermaas afwisselend circa 400 tot 500 oogstarbeiders en grasmaaiers vermeld die naar Holland trokken. Uit het departement Roer trokken nog eens 250 trekarbeiders met dezelfde bestemming naar de monding van de Maas, die per schip over de rivier gemakkelijk

¹¹ Rita Mülleijans, *Klöster im Kulturkampf. Die Ansiedlung katholischer Orden und Kongregationen aus dem Rheinland und ihre Klosterbauten im belgisch-niederländischen Grenzraum infolge des preußischen Kulturkampfes* (Aachen 1992). Daarin op p. 40 e.v. ook een tabel van de opgeheven orden en hun vestigingen, bijvoorbeeld in Kerkrade en Valkenburg. Het aantal Duitsers in de provincie Limburg steeg in korte tijd van omstreeks 6.500 (1860) tot bijna 10.700 (1880), waarbij de groei beperkt bleef tot enkele gemeenten met geestelijke instellingen.

¹² P. Charpentier, 'De leniging van de nood der Belgische vluchtelingen tijdens de Wereldoorlog I in de regio Maastricht-Eijsden' (ongepubliceerde kandidaatsscriptie, aanw. in het SHCL: Maastricht, 1984). Tot 1915 lieten zich alleen in Maastricht bijna 4.000 vluchtelingen registreren. In het plaatsje Eijsden telde men in 1914 zo'n 2.000 gevluchte Belgen (p. 35 e.v.).

¹³ Men kan ook denken aan het neutrale Moresnet, waar veel jonge mannen heen trokken om de dienstplicht te ontlopen. Vgl. Klaus Pabst, 'Neutral Moresnet - Ein Dorf ohne Staatsangehörigkeit', in: *150 Jahre Regierung und Regierungsbezirk Aachen* (Aachen 1967) 45-57.

¹⁴ Jan Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief 1600 - 1900* (Gouda 1984).

¹⁵ Het volgende volgens Lucassen. Opgaven per departement in bijlage 1-16: Nedermaas, vanaf p. 301; bijlage 1-17: Roer, vanaf p. 303; bijlage 1-26: Ourthe, p. 315 e.v.

- bereikbaar was. Kleinere groepen, vooral ambachtslieden, kleine handelaars en marskramers, kwamen uit het derde relevante departement, Ourthe.¹⁶
2. De vroegindustriële overgangsfase (tot het einde van de jaren 1830): de reeds aanwezige nijverheidscentra langs de as Luik-Verviers-Aken-Stolberg in het nu volgens nationale grenzen opgedeelde Maas-Rijngebied ontwikkelden zich expansief door de overdracht van industriële technieken en riepen een intensieve korte-afstandsmigratie uit hun nabije omgeving in het leven. De textielindustrie domineerde nog als leidende sector en rond de nieuwe verstedelijkte centra ontstonden specifieke, ook grensoverschrijdende migratiepatronen.¹⁷ De agrarische seizoenstrek in het Noordzeesysteem werd steeds meer vervangen door gevarieerde vormen van arbeidsmigratie in de industriële zones. De goedkopere fabriekmatige productie van massagoederen leidde bovendien tot een crisis in gebieden met veel huisnijverheid, bijvoorbeeld in de Eifel, een productiegebied van kleine ijzerwaren, waardoor nieuwe emigratiebewegingen ontstonden. De spoorwegaanleg had eveneens een revolutionaire uitwerking op de mobiliteit en op de ruimtelijke begrenzing van de migratie.
  3. De fase van de voltooide industrialisatie (tot aan de Eerste Wereldoorlog), waarin de textielbranche als leidende sector werd afgelost door de mijnbouw en het Ruhrgebied zich volledig deed gelden als aantrekkingsgebied voor de Euregio Maas-Rijn. Speciaal de ploegenarbeid van steenbakkers (brikkembakkers) uit Nederlands Limburg kende een enorme opleving door de oprichtingsgolf van nieuwe fabrieken en woningen. Hun seizoensmigratie naar de nabijgelegen Pruisische industriegebieden, de gebieden rond Keulen en Düsseldorf en verder het Ruhrgebied in, was de sterkste grensoverschrijdende migratiebeweging in deze periode.¹⁸ Met de aanleg van de Oranje-Nassaumijn begon in 1899 in Zuid-Limburg een nieuwe fase van mijnontginning, die de Limburgse mijnstreek ook tot een bovenregionaal aantrekkingsgebied maakte.
  4. Het door economische crises beheerste Interbellum: in deze fase werd de tot dan toe binnen de Euregio gebruikelijke migratierichting omgekeerd. De Duitse mijnwerkers raakten in een hachelijke positie door inflatie en bezetting, en trokken *en masse* naar de groeiende Nederlandse mijnen. Gedurende de wereldcrisis van de jaren dertig werden echter bij voorkeur Nederlanders aangesteld en werd het aandeel van Duitsers weer sterk teruggedrongen.¹⁹

¹⁶ Daarbij moet worden opgemerkt dat de statistiek uit 1811 een vertekend beeld geeft omdat de door de Fransen ondernomen bouw van het *Grand Canal du Nord* in het Departement Nedermaas op korte termijn circa 2.300 steenbakkers, metselaars en stratenmakers uit het Departement Ourthe had aangetrokken.

¹⁷ Zie daarover uitvoeriger het tweede gedeelte van dit artikel.

¹⁸ Vgl. Hilde Marijnissen en Anke Raben-Fabels, *De weg over de grens* (Nijmegen 1977) en Johan Kusters, *De tocht der duizenden: Maastrandse brikkenbakkers naar Duitsland 1840 - 1914* (Eisden 1998). Zie ook de bijdrage van Serge Langeweg in dit Jaarboek.

¹⁹ Daarover de klassieke studie van R. Dieteren, *De migratie in de mijnstreek 1900 - 1935* (Maastricht 1959; 2e dr., Nijmegen 1962). De door Dieteren aangenomen samenhang tussen de groeiende migrantenbevolking en een stijgende criminaliteit is echter te simpel en kan ook niet eenduidig uit zijn onderzoek worden afgeleid.

5. De naoorlogse periode: vanaf het begin van de jaren zestig kan een beweging vanuit Limburg worden waargenomen om in de aangrenzende delen van de Bondsrepubliek te gaan werken. De crisis in de mijnbouw, die in de jaren zeventig steeds duidelijker werd, versterkte de uitgaande migratie en de grenspendel. De mogelijkheid om over de grens te gaan werken, werkte als een soort ventiel, waardoor de ernstige werkgelegenheidseffecten van de herstructurering voor Limburg werden verzacht. In Nordrhein-Westfalen waren de metaal- en de bouwnijverheid de favoriete sectoren van de Nederlandse grensarbeiders. Daarbij moet als nieuwe ontwikkeling in ogenschouw worden genomen, dat het bij de arbeidsmigratie na 1945 steeds minder ging om pure overlevingskansen, maar steeds vaker om te profiteren van de hogere lonen in het buitenland.

Migratiepatronen van de stedelijke industrie centra

De stijging van het aantal inwoners in de stedelijke centra van de Euregio kan enerzijds worden verklaard door natuurlijke groei, anderzijds - en in vrijwel dezelfde omvang - door migratieoverschotten. Op basis van de literatuur zullen bij wijze van voorbeeld eerst de bijzondere vormen van migratie naar de industriesteden Verviers, Seraing en Aken worden beschreven, die vervolgens zullen worden aangevuld met gegevens uit het DFG-project over Maastricht.

In 1985 publiceerde Claude Desama een demografische studie over het textielcentrum Verviers. Hij baseerde zich daarbij op gegevens uit het bevolkingsregister tussen 1806 en 1856.²⁰ Hoewel Desama geen inzicht geeft in de fluctuaties van het aantal migranten, maakt hij de grote betekenis van de migratie voor de ontwikkeling van de totale bevolking wel duidelijk. In 1846 bijvoorbeeld was bijna 52 procent van de geregistreerde inwoners immigrant.²¹ Hier moet in het bijzonder worden gewezen op een belangrijke constatering van Desama: op basis van een analyse van de herkomstplaatsen van de immigranten stelde hij vast dat er in een straal van tien kilometer een dicht migratienetwerk bestond tussen tien evenzeer door de textielindustrie beheerste buurgemeenten.²² Binnen clusters van industriegemeenten kan men spreken van migratiecircuits: de individuele migrant koos pas na een aantal etappen een meer permanente verblijfplaats in een van deze plaatsen. Voor het thema van de grensoverschrijdende migratie, dat ons hier speciaal interesseert, geeft Desama alleen cijfers voor het jaar 1846. Van de circa 7.500 onderzochte immigranten kwam toen 4,7 procent (350 personen) uit Pruisisch gebied, vooral uit Eupen (op een afstand van 14 kilometer) en Malmédy (20 km).²³

²⁰ Claude Desama, *Population et révolution industrielle. Evolution des structures démographiques à Verviers dans la première moitié du 19e siècle* (Paris 1985).

²¹ *Ibidem*, 168.

²² De nauw begrensde *Zone urbaine et industrielle* bestond volgens Desama naast Verviers uit de omliggende acht plaatsen Hodimont, Dison, Andrimont, Stembert, Ensival, Lambermont, Petit-Rechain, Wegnez. Daarnaast kwamen veel migranten uit Limbourg en Theux.

²³ Vgl. de kaart op p. 193: uit Eupen 162 migranten; uit Malmédy 144. Bij deze opgaven voor 1846 blijft onduidelijk of het werkelijk om Pruisische onderdanen, of om pendelende dan wel terugkerende Belgen ging.

Dat de migratie op korte afstand van wezenlijk belang was, blijkt ook uit het werk van Suzy Pasleau over de bevolkingsontwikkeling van Seraing, dat zich in de eerste helft van de negentiende eeuw tot een centrum van de zware industrie had ontwikkeld.²⁴ In de gehele onderzoeksperiode tussen 1856 en 1900 beweegt maximaal tweederde van de aankomende en vertrekkende migranten zich binnen een cirkel op tien kilometer afstand.²⁵ Ook hier betreft het niet alleen een eenzijdige beweging van het platteland naar het industriecentrum, maar om een wisselwerking, vooral met de buurgemeenten Jemeppe, Ougrée en Ivov-Ramet. Andere arrondissementen met een groot aantal vertrekkenden naar Seraing lagen op een as van Hasselt via Hoei tot Marche-en-Famenne. Het afstotingsgebied ligt voornamelijk in het noorden en het westen, ver weg van het grensgebied met Pruisen en Nederland.²⁶ Aan grensoverschrijdende migratie wordt in deze zeer gedetailleerde studie helaas geen aandacht besteed, maar twee andere door Pasleau genoemde aspecten verdienen bijzondere aandacht. In de eerste plaats de grote fluctuatie van het aantal migranten, die in de jaarlijkse bevolkingsstatistieken niet tot uiting kwam,²⁷ en in de tweede plaats het enorme belang van de dagelijkse pendel, die in de twintigste eeuw verder toenam door de ontwikkeling van het openbare en particuliere vervoer.²⁸

Als laatste voorbeeld kijken wij naar de grensstad Aken. De migratie naar Aken in de Franse tijd is onderzocht door Claudia Erdmann op basis van de Akense overlijdens- en huwelijksregisters.²⁹ De analyse van de herkomstplaatsen tussen 1800 en 1814 toont het reeds bekende beeld: het grootste deel van de vooral in de textielindustrie werkzame immigranten stamde uit nabijgelegen kleinere nijverheidscentra binnen een straal van tien kilometer. In het Akense voorbeeld omvat het migratiepatroon niet alleen Duitse plaatsen als Burtscheid, Laurensberg of Kornelimünster, maar bijvoorbeeld ook de Nederlandse gemeenten Vaals en Simpelveld.³⁰ Deze al vroeg gevormde grensoverschrijdende migratiepatronen bleven van de negentiende tot in de twintigste eeuw bestaan.³¹

²⁴ Suzy Pasleau, *Industries et populations: l'enchaînement des deux croissances à Seraing au XIXe siècle* (Genève 1998).

²⁵ Ibidem, 232 en appendix VII, 602.

²⁶ Vgl. de kaarten op p. 236 e.v. Door de nabijheid van industriegebieden rondom Charleroi (in het westen) en Verviers (in het oosten) wordt het aantrekkingsgebied van Seraing duidelijk ingeperkt. Ook de aantrekkingskracht van Brussel overtrof die van Seraing.

²⁷ Vgl. ibidem, 262 e.v.

²⁸ Ibidem, 284.

²⁹ Claudia Erdmann, 'Zuwanderung in die frühindustrielle Stadt Aachen (Ende 18./Anfang 19.Jh.)', in: Frank Ahnert en Reinhart Zschocke (ed.), *Festschrift für Felix Monheim zum 65. Geburtstag*, 2 dl. (Selbstverlag des geograph. Instituts, 1981) 399-423; Jürgen G. Nagel en Martin Schmidt, 'Kleinräumige Migration im Kontext der Frühindustrialisierung am Beispiel der Aachener Textilregion um 1800', *IMIS-Beiträge* 18 (2001) 89-106. Vgl. daarbij de studie over de Akense voorstad Burtscheid door Dietrich Ebeling en Martin Schmidt, 'Zünftige Handwerkswirtschaft und protoindustrieller Arbeitsmarkt. Die Aachener Tuchregion (1750 bis 1815)', in: Dietrich Ebeling en Wolfgang Mager (ed.), *Protoindustrie in der Region. Europäische Gewerbelandschaften vom 16. bis zum 19. Jahrhundert* (Bielefeld 1997) 321-346.

³⁰ Vgl. bij Erdmann de kaarten op p. 406 e.v.

³¹ Zie ook Linda Vermeeren, "'Vuur joonge noa Oche'. Aken als aantrekkingsgebied voor Vaalser arbeidsmigranten 1870-1914' (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Maastricht, 2002).

In het kader van het DFG-project aan de *Universität Siegen* werd voor het Nederlandse deel van de Euregio in Zuid-Limburg eigen onderzoek verricht. Om de betekenis van de grensoverschrijdende migratie op het spoor te komen, werden de personeelsregisters, respectievelijk personeelskaarten, van een aantal geselecteerde bedrijfstakken en ondernemingen nader onderzocht. Een analyse van het personeelsbestand van de Maastrichtse onderneming *Sphinx-Céramique* lag daarbij voor de hand omdat in de literatuur gewezen wordt op het grote aandeel van Belgische vakarbeiders in de fabrieken van de Nederlandse industrieopionier Petrus Regout. Aangezien de archieven van deze glas- en aardewerf fabrieken zeer goed zijn overgeleverd, kon het personeelsbestand door middel van drie steekproeven op drie tijdstippen worden onderzocht:³²

- (a) In de negentiende eeuw gaf het in 1874 onder de titel 'Bevolking III' aangelegde stamregister van Regout-werknemers informatie over de samenstelling van het personeelsbestand. Er werden 9.048 personen in dit register ingevoerd. Behalve hun geboorteplaats kon ook hun herkomst worden achterhaald.³³ Voor het project werden alleen de niet-Nederlandse plaatsen geselecteerd.
- (b) De periode van vóór de Eerste Wereldoorlog tot in de jaren 1930 kon door een bestand van zogenaamde personeelskaarten worden afgedekt. Helaas zijn alleen de kaarten van de circa 8.500 mannelijke arbeiders bewaard gebleven, hoewel het personeelsbestand toen al voor 25 tot 30 procent uit vrouwen bestond.³⁴ Elk personeelslid kreeg een eigen kaart, waarop onder meer de geboorteplaats werd aangetekend. De woonplaats wordt niet vermeld, net zomin als de nationaliteit. Er is een steekproef getrokken van 240 kaarten, waarvan alle gegevens in een digitale database zijn ingevoerd.³⁵
- (c) Voor de naoorlogse periode (1945 tot 1995) zijn er omstreeks 15.500 personeelskaarten van de mannelijke en 7.500 van de vrouwelijke werknemers, waaruit een aselecte steekproef van 1.308 gevallen werd getrokken. Op deze personeelskaarten was naast de geboorteplaats ook de woonplaats aange-tekend, waardoor ten minste één verhuisbeweging kan worden achterhaald.³⁶

³² De archiefbestanden werden nog in ongeinventariseerde staat bij De Sphinx zelf ingezien. Inmiddels zijn zij naar het SHCL overgebracht en worden zij daar geordend.

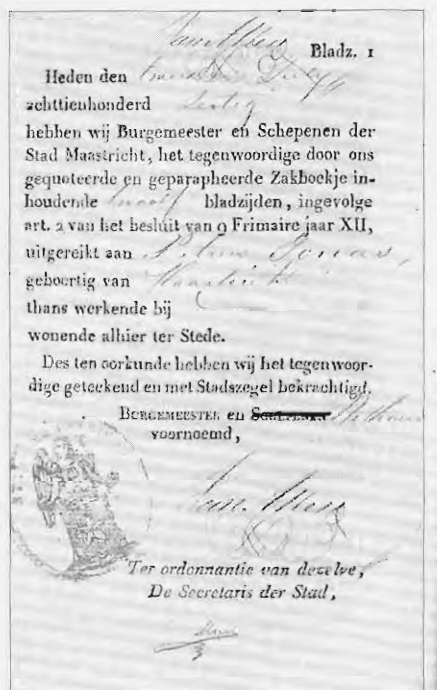
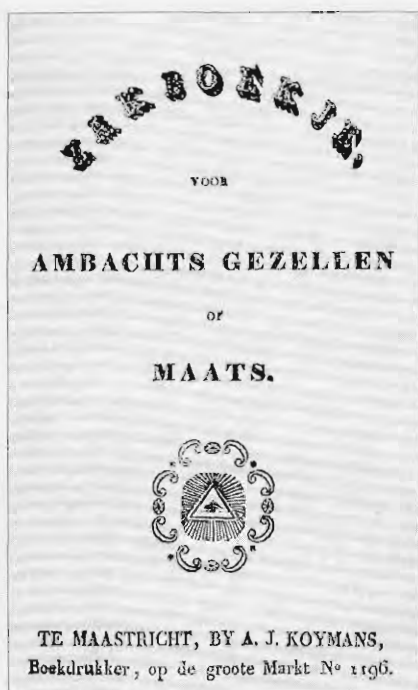
³³ Dit register loopt tot 1885 en bevat ook de gegevens van de arbeiders die al voor 1-5-1874 in dienst kwamen en op het moment van ingang van het register nog bij De Sphinx werkzaam waren. Het register geeft de volgende informatie: naam, geboorteplaats en -datum, functie in de fabriek, datum van in- en uittrede.

³⁴ A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 401.

³⁵ De kaarten geven naam, geboorteplaats en -datum, functie en alle in- en uittredes en de reden daarvoor.

³⁶ Uit de 224 omslagen met de rode kaarten van de mannen werden uit elke vijfde omslag 20 kaarten geselecteerd (45x20 = 900 kaarten). Uit de hangmappen met de kaarten van de vrouwen werd om de twintig een kaart getrokken (in totaal 368). Uit acht andere omslagen werden nog 40 kaarten toegevoegd, zodat de gegevens van 408 vrouwen in de database zijn ingevoerd. De kaarten bevatten de volgende informatie: naam, geboorteplaats en -datum, woonplaats, functie en afdeling bij intrede, functie en afdeling bij uittrede.

Werkmanszakboekje van Petrus (Pierre) Jonas aan hem verstrekt door de burgemeester van Maastricht op 21 juli 1860. Uit: Catalogus Museum Industriën (Kerkrade 2001).

Wat de grensoverschrijdende migratie betreft, geven de steekproeven het volgende beeld: het aandeel van buitenlandse arbeiders steeg sinds de negentiende eeuw van circa 13 procent (a) tot 16 (b) en 54 procent (c).³⁷ Voor 1914 speelden arbeiders uit Duitsland nog een geringe rol (11 procent van de buitenlanders), maar daarna waren ze niet meer van belang. De grootste groep waren de Belgen, die tot aan de Tweede Wereldoorlog meer dan 80 procent van de buitenlanders vormden. Ook na de sterke toename van het aantal gastarbeiders uit de zuidelijke EG-landen behielden zij een aandeel van 67 procent. Alleen in de vroegste periode kunnen vakarbeiders worden geïdentificeerd uit de glasindustrie in Seraing/Luik, Namen en Brussel. Na 1900 betreft het vrijwel uitsluitend migranten uit Belgisch Limburg. De Belgische herkomstplaatsen liggen in de negentiende eeuw tot in de jaren 1930 in een rayon van 20 km rondom Maastricht. Tweederde van de Belgische arbeiders kwam uit grensgemeenten in een nauwe omtrek van tien kilometer van Lanaken tot aan Kanne.³⁸

³⁷ De opgaven hebben betrekking op de percentages in de steekproef. Voor (a) en (b) is geboorteland met nationaliteit gelijkgesteld.

³⁸ Steekproef (a): Veldwezelt 135 inschrijvingen = 14 % van de Belgen; Lanaken 262 = 27 %; Kanne 55 = 6 %. Uit Luik kwamen nog 51 personen. Ook in steekproef (b) zijn Lanaken, Veldwezelt en Eigenbilzen zwaartepunten.

In het licht van deze geringe afstand kan men vermoeden dat het aantal dagelijkse pendelaars zeer hoog was.³⁹

Na 1945 bleken zich in het aantrekkingsgebied van de Maastrichtse aardewerfabrieken interessante verschuivingen voor te doen. De Nederlandse arbeiders woonden in meerderheid niet meer in Maastricht en de aangrenzende gemeenten Heer en Meeressen, maar pendelden nu ook in toenemende mate uit de mijn gemeenten Heerlen en Kerkrade. Ook bij de Belgen is deze tendens waarneembaar. Het aantrekkingsgebied breidde zich over de reeds bekende lijn van grensplaatsen van Kanne tot Maasmechelen in het noordwesten uit en naast een versterkte trek uit Hasselt en Diepenbeek kwam vooral het mijnbouwgebied rondom Genk naar voren.⁴⁰ Het toenemende aantal pendelaars uit vroegere mijnbouwgebieden kan vermoedelijk worden verklaard door de kolencrisis in de jaren 1960 en de toenemende rationalisering in de steenkolenwinning.⁴¹ Bij omstreeks 48 procent van het personeel kan worden vastgesteld dat men in een andere plaats woonde dan de geboorteplaats, maar dat was overwegend migratie in eigen land. Behalve bij de grote groep van hier naartoe getrokken 'gastarbeiders' uit verderweg gelegen landen, spelen grensoverschrijdende verhuisbewegingen binnen de Euregio Maas-Rijn nauwelijks een rol.⁴²

Deze bevindingen worden door een onderzoek in een andere Maastrichtse industrietak bevestigd. In het Sociaal Historisch Centrum (SHCL) konden de personeelskaarten van de papierfabriek KNP uit het Interbellum worden geanalyseerd.⁴³ Uit het totale aantal van 3.212 kaarten werden de 272 buitenlandse werknemers in een database ingevoerd.⁴⁴ Onder deze acht procent buitenlanders vormden de Belgen met meer dan 90 procent de grootste groep. De verklaring moet worden gezocht in het in vergelijking met de Belgische papierindustrie hogere loonpeil.⁴⁵ Viervijfde van de Belgen was in de Euregio Maas-Rijn geboren en woonde in Belgisch Limburg. Evenals in de glas- en aardewerkindustrie het geval was, blijkt er ook voor de Belgische papierarbeiders een nauw omgrensd aantrekkingsgebied binnen een straal van circa tien kilometer te zijn geweest, waarbinnen de grensplaatsen Lanaken, Kanne, Veldwezelt en Rekem als herkomstplaatsen van pendelaars de boventoon voeren.

³⁹ Helaas geven de steekproeven (a) en (b) niet de woonplaatsen. In de negentiende eeuw kwam een verhuizing naar Maastricht ook daarom zelden voor omdat er schaarste aan woonruimte was.

⁴⁰ In steekproef (c) woonde 48 % van het personeel in het Belgische deel van de Euregio. Daarvan woonde circa 20 % in het mijnbouwgebied rondom Genk.

⁴¹ Deze samenhang blijft een vermoeden, daar de eerdere werkkring van de arbeiders niet wordt opgegeven.

⁴² Gastarbeiders uit Italië, Griekenland, Spanje, Marokko, Joegoslavië etc. Slechts bij 4 % van de verhuizingen van geboorteplaats naar woonplaats werden nationale grenzen in de Euregio overschreden.

⁴³ SHCL, EAN 903, Personeelszaken 794-855: Kaartsysteem van het personeel van de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek N.V. De kaarten hebben vooral betrekking op het personeel tussen 1920 en 1942. Zie ook: *Honderd Jaren Papierfabriek KNP 1850 - 1950* (Maastricht 1950).

⁴⁴ Informatie op de kaarten: naam, geslacht, geboorteplaats en -datum, woonplaats, nationaliteit, functie, intrede, uittrede, opmerkingen.

⁴⁵ Over de lonen: *Honderd Jaren KNP*, 140. Slechts 8 % van de buitenlanders was Duits.

Gastarbeiders op het station van Maastricht. Jaren 1960. Fotocol. SHCL.

De analyse van beide Maastrichtse gevallen bevestigt de eerder op basis van de literatuur getrokken conclusie, dat industriecentra als Verviers, Seraing en Aken voornamelijk migranten en pendelaars aantrokken uit kleinere gemeenten binnen een cirkel op circa tien kilometer afstand. Zowel in het geval van de pendel uit het Nederlandse Vaals naar Aken, als bij die uit de Belgische grensplaatsen Lanaken, Veldwezelt etc. naar Maastricht, lijkt de grens in het geheel niet belemmerend te hebben gewerkt.⁴⁶ Daarbij is de duurzaamheid van deze migratiebetrekkingen opvallend. Een studie van het ETIL over Belgische pendelaars in Limburg geeft voor het jaar 1962 nog hetzelfde geografische herkomstpatroon.⁴⁷ Op de daarin afgedrukte kaarten is nog steeds duidelijk te zien op welke korte afstand de herkomstplaatsen (Lanaken etc.) rondom Maastricht lagen. Door de verbetering van het openbaar vervoer en het toenemende indi-

⁴⁶ Overigens wel gedurende de Eerste Wereldoorlog, toen alle betrekkingen werden verbroken.

⁴⁷ *Nota betreffende de omvang en aard van de arbeiderspendel vanuit België naar Nederlands Limburg* {ETIL: Maastricht, 1962}. Het onderzoek was gebaseerd op gegevens van regionale ziekenfondsen in Limburg, die gegevens over 4.090 bij hen verzekerde Belgen verschaften.

viduele verkeer heeft het migratiegebied zich dan evenwel naar het westen (Genk, Hasselt) uitgebreid.

De grensoverschrijdende migratie in de mijnbouw

Het tweede onderzoeksterrein van het DFG-project had betrekking op de migratie in de mijnbouw in de Euregio Maas-Rijn. Helaas kon hier geen totaalbeeld van de vier grote mijnbouwgebieden (bij Luik en Aken en in Zuid-Limburg en de Kempen) worden gegeven; de daarvoor benodigde dataverzameling uit de personeelsregistratie van de mijnen ging de mogelijkheden van het kleine projectteam te boven. Bovendien zijn de bronnen van de Belgische mijnbouwondernemingen problematisch omdat opgaven van de geboorte- en woonplaatsen en/of nationaliteit van het personeel per onderneming onvindbaar bleken. Er bestaat echter een interessante bron in de vorm van circa 75.000 *livrets d'ouvrier* ('livretten' of 'werkmansboekjes') van de in de provincie Luik werkzame mijnwerkersfondsen, die in Luik worden bewaard, maar die tot op heden nauwelijks zijn bewerkt en daardoor veel problemen opleveren.⁴⁸ De livretten van buitenlandse mijnwerkers zijn moeilijk te identificeren. Besloten werd een aselecte steekproef (A) van 2.593 boekjes te trekken, waaruit bij een snelle raadpleging alleen de geboorteplaatsen werden genoteerd.⁴⁹ De resultaten van deze steekproeftrekking vindt men in tabel 1. Tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog waren de buitenlanders vooral afkomstig uit Frankrijk, Duitsland en Nederland. In de jaren 1920 komt de grootste toestroom uit Polen en Italië. Na 1945 bestond het buitenlandse deel van het personeelsbestand voor het grootste deel uit Italianen (meer dan 50 procent van de buitenlandse mijnwerkers).

In de literatuur over de Belgische mijnbouw wordt vaak een onderzoek uit het jaar 1876 geciteerd.⁵⁰ Van de toen in totaal 25.723 mijnwerkers in het Luikse kolenbekken waren volgens deze bron 77,7 procent Walen; 13,3 procent Vlamingen; 5,5 procent Duitsers; 2,5 procent Nederlanders of Luxemburgers; 0,5 procent Fransen en eveneens 0,5 procent Italianen. Deze dorre cijfers zeggen helaas niets over de herkomstplaatsen en de migratietrajecten van de buitenlandse mijnwerkers. Daarover zouden op basis van een uitvoerige analyse van de bewaard gebleven livretten meer uitspraken kunnen worden gedaan.

⁴⁸ Daarover: René Leboutte, *Le livret d'ouvrier dans la province de Liège. Une source méconnue en histoire sociale. Présentation et premiers résultats d'exploitation* (Liège 1988). Het door Leboutte geschatte aantal van 50.000 'werkmansboekjes' is te laag. De slechts voor een deel leesbare nummering van de boekjes loopt in onze steekproef door tot nr. 67.095. Volgens onze schatting bevinden zich in het *Institut Liégeois d'Histoire Sociale* (ILHS) circa 75.500 exemplaren uit de archieven van de *Caisse de Prévoyance des ouvriers mineurs de la Province de Liège*.

⁴⁹ Slechts in de periode na 1946 zijn de 'werkmansboekjes' van buitenlanders herkenbaar door hun beige en rode kleur. In de periode 1850-1945 waren de boekjes van binnen- en buitenlandse mijnwerkers zonder onderscheid zwart, olijfgroen of donkerblauw.

⁵⁰ J. van Scherpenzeel Thim, *Rapport sur la situation de l'industrie minière et métallurgique dans la province de Liège pendant l'année 1876* (Liège 1877).

Tabel 1: *Ligging van de geboorteplaatsen van mijnwerkers in de Belgische en de Duitse steekproeven (percentages van A en B)*

Geboorteplaats ligt in:	Werkmansboekjes Luik 1850-1970 Steekproef (A) N = 2.593	Eschweiler Bergwerks Verein 1885-1960 Steekproef (B) N = 1.728
1. Belgisch deel EMR	69,9	0,2
2. Overige delen van België	11,6	0,2
3. Nederlands deel EMR	1,7	1,8
4. Overige delen van Nederland	0,7	0,8
5. Duitse deel EMR	0,5	39,1
6. Ruhrgebied	Inbegrepen bij 7 •	16,2
7. Overige delen van Duitsland	1,3	36,2
8. Neutraal Moresnet	0,3	0
9. Oostenrijk en de Balkanstaten	0,4	1,7
10. Overige delen van Europa	13,1	2,2
11. Buiten Europa	0,3	0,5
12. Geen opgave / onbekend	0,2	1,1
	100,0	100,0

Bron: Institut Liégeois d'Histoire Sociale te Luik, Archief Caisse de Prévoyance des ouvriers mineurs de la Province de Liège, en Bergbauarchiv te Bochum.

Het aandeel van Nederlandse en Duitse arbeidskrachten in het Luikse kolenbekken was om en nabij de vier procent van het totale personeelsbestand. Net zo zwak was de grensoverschrijdende verbinding met de Akense mijnstreek. Een steekproef (B) uit de personeelsadministratie van de *Eschweiler Bergwerks-Verein* (EBV) die in het mijnbouwarchief in Bochum wordt bewaard,⁵¹ leverde een aandeel van 2,6 procent Nederlandse mijnwerkers op, terwijl Belgische arbeiders slechts vier procent van het personeelsbestand uitmaakten (zie tabel 1).⁵² Van degenen die in het Duitse deel van de Euregio waren geboren, was desondanks tien procent op een eerder tijdstip in Nederland werkzaam geweest.⁵³ De in de personeelsadministratie te volgen arbeidsplaatsveranderingen laten duidelijk zien dat arbeid aan de andere zijde van de grens onder het personeel vaak voorkwam en steeds een mogelijkheid bood voor vergroting van de bestaans-

⁵¹ Het bestand bevindt zich in het *Bergbauarchiv Bochum* (BBA) en bestaat uit 148 alfabetisch geordende ordners, die tot op heden niet zijn geïnventariseerd. De circa 21.000 kaarten zijn niet gelijk aan het aantal arbeiders, omdat er meermaals verschillende kaarten per arbeider werden aangelegd. Het aantal personen dat in de periode tussen 1905 en 1960 in dienst kwam wordt door ons op 15.000 tot 18.000 geschat. Onze steekproef omvat 1.728 personen, van wie alle kaarten per individu bij elkaar werden gevoegd. De trekking vond plaats door uit elke tweede band de vijfde kaart te trekken en daarbij de andere bijbehorende kaarten (tot vijf aan toe) te zoeken.

⁵² Deze getallen zijn zelfs naar boven vertekend omdat het grootste aantal buitenlanders in de oorlogstijd 1939-1945 valt en daarmee ook dwangarbeiders omvat.

⁵³ Uit steekproef (B): van de 424 in het Duitse deel van de Euregio geboren personen was 85 % eerder ook in het Duitse deel werkzaam. 10 % had in Nederland gewerkt, waarvan meer dan 80 % in het Nederlandse deel van de Euregio.

zekerheid.⁵⁴ Ook het Ruhrgebied trok volgens de steekproefanalyse veel mijnwerkers als migranten aan.

Vanuit het perspectief van de Limburgse mijnstreek is een veel sterkere grensoverschrijdende migratiebeweging waarneembaar. Hier bestond een nauwe grensoverschrijdende verbinding met de Duitse kant van de grens, die in 1983 voor het eerst door Piet Hermens werd beschreven.⁵⁵ Hermens benadrukt vooral het grote belang van de Duitse ondergrondse vakarbeiders voor de kennisoverdracht bij de opbouw van de Nederlandse mijnindustrie. Het aanzienlijke aandeel van Duitse mijnwerkers in de Limburgse mijnen blijkt uit de jaarverslagen van de mijninspectie (zie tabel 2).

Tabel 2: *Personeelsbestand van de steenkoolmijnen in Nederlands Limburg 1905-1969 (nationaliteit in procenten)*

Jaar	1905	1910	1920	1930	1939	1945	1950	1960	1969
Personeel absoluut	2.579	7.238	26.434	37.504	33.970	33.117	47.230	51.503	22.325
Nederlanders	83,4	77,0	76,3	68,1	89,8	95,6	91,0	93,2	89,0
Duitsers*	14,6	17,7	19,3	20,2	5,2	0,0	2,1	1,4	1,2
Belgen	1,5	1,6	1,7	1,2	0,8	0,9	0,8	1,3	1,7
Oostenrijkers	0	3,3	1,5	·	·	·	·	0,2	0,1
Joegoslaven	0	0	0	3,1	0,8	0,6	0,5	0,2	0,7
Polen	0	0	0	3,4	1,3	1,2	2,5	1,1	0,7
Italianen	0	0	0	0,5	0,3	0,2	0,6	1,0	1,1
Overige	0,5	0,4	1,1	3,5	1,8	1,5	2,5	1,5	5,6
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Absolute aantal in 1945: 8 Duitsers.

Bron: periode 1905 tot 1920: SHCL, *Verslagen van de hoofdingenieur der mijnen*; periode 1930-1969: SHCL, *Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg (GSL)*; Statistieken.

De ontwikkeling van de Duitse immigratie verliep volgens deze gegevens als volgt: omstreeks 1905 bedroeg het aandeel van Duitsers circa 15 procent van het totale personeelsbestand en dit aandeel steeg tot aan de Eerste Wereldoorlog verder tot bijna 18 procent. Door de oorlogsmobilisatie daalde het aantal Duitse arbeiders met eenderde, maar ter vervanging konden tijdelijk Belgische vluchtelingen worden ingezet. Door de inflatie en de economische instabiliteit na de

⁵⁴ Met behulp van de gegevens op de kaarten kunnen van sommige personen hele arbeidsbiografieën worden opgesteld. Als voorbeeld geef ik hier die van Gerhard P., geboren op 14-12-1893 in Høngen bij Aken. In 1910 trad hij op 17-jarige leeftijd voor de eerste maal in dienst van een mijn. Tot oktober 1921 bleef hij bij de *Grube Maria* en trad daarop in dienst bij de Nederlandse mijnonderneming *Oranje Nassau*. In april 1924 keerde hij op de *Maria* terug. Tussen 1926 en eind 1930 werd hij door de EBV op de mijn *Carl-Alexander* ingezet. Van 1931 tot de evacuatie van de mijn i.v.m. de oorlog werkte hij weer op de *Maria*. Daar sloot hij in 1942 de opleiding tot houwer af. In mei 1946 werkte hij een maand lang voor de krant *Aachener Nachrichten*, maar op 12 juni trad hij weer bij de EBV in dienst als bovengrander. Op 16 juni 1953 werd hij als 'invalide' afgekeurd.

⁵⁵ Piet Hermens, 'Buitenlandse arbeiders in het Zuid-Limburgse kolendistrikt, in het bijzonder de rol van de Duitse arbeiders in de mijnen 1900-1930' (niet-gepubliceerde eindschrijft Mollerinstituut, Tilburg 1983) [aanw. in SHCL].

oorlog nam de Duitse instroom weer toe. Tot 1930 was hun aandeel onder de buitenlandse arbeiders meer dan 60 procent. Gedurende de crisis van de jaren 1930 werden buitenlanders en masse ontslagen ten gunste van Nederlandse arbeidskrachten. Na 1946 zochten nog maar weinig Duitse mijnarbeiders werk in Limburg. Toch bleef onder het totale Limburgse mijnpersoneel tot 1969 een kern van Duitse vakarbeiders van een à twee procent werkzaam.⁵⁶ In de jaren 1950 en 1960 keerde de migratierichting om: dankzij de hogere lonen bleken steeds meer Nederlandse mijnwerkers bereid om in Belgische of Duitse mijnen te gaan werken.⁵⁷

Op basis van de geaggregeerde statistieken kan niet worden bepaald of de buitenlandse arbeidskrachten uit nabij of verder weg gelegen woonplaatsen afkomstig waren en hoeveel er uit de onmiddellijke omgeving in de Euregio Maas-Rijn kwamen. Om deze vraag te beantwoorden werden uit de personeelskaarten van de Domaniale Mijn, thans berustend in het Rijksarchief in Limburg, opnieuw twee steekproeven getrokken (zie tabel 3). De eerste steekproef (C) is gebaseerd op het bestand uit de jaren 1907 tot 1912 en bevat 957 gevallen uit circa 6.700 personeelskaarten.⁵⁸ De tweede steekproef (D) heeft betrekking op het tijdvak 1920 tot 1929 en bevat 462 gevallen uit circa 4.700 personeelskaarten.⁵⁹

Tabel 3: *Ligging van de geboorteplaatsen van de mijnwerkers in de Nederlandse steekproeven (percentages van C en D)*

Geboorteplaats ligt in:	Domaniale Mijn 1907 - 1912 Steekproef (C) N = 957	Domaniale Mijn 1920 - 1929 Steekproef (D) N = 462
1. Belgisch deel EMR	1,5	2,4
2. Overige delen van België	0,7	0
3. Nederlands deel EMR	39,0	41,1
4. Overige delen van Nederland	7,8	6,9
5. Duits deel EMR	18,6	30,3
6. Ruhrgebied	9,2	6,3
7. Overige delen van Duitsland	12,1	7,5
8. Neutraal Moresnet	0	0
9. Oostenrijk en de Balkanstaten	6,8	1,5
10. Overige delen van Europa	0,7	1,0
11. Buiten Europa	0	0
12. Geen opgave / onbekend	3,6	3,0
	100,0	100,0

Bron: RAL, Archief Domaniale Mijn, 17.04, AW 93, inv.nrs. 5100-5129, 5144-5153.

⁵⁶ Sinds het begin van de jaren 1960 werden in de Nederlandse mijnbouw ook in toenemende mate de nieuwe migrantengroepen Spanjaarden en Marokkanen aangetrokken.

⁵⁷ Ontleend aan krantenberichten in dossier RAL 17.05/08 J 39 (archief Oranje-Nassaumijnen).

⁵⁸ Rijksarchief Limburg (RAL), archief Domaniale Mijn: RAL 17.04, AW 93. De personeelskaarten 1907 - 1912 bevinden zich in de nrs. 5100-5129. Uit elk inventarisnummer werd de zevende kaart getrokken. Ook de personeelskaarten van de jongere mijnbouwonderneming Oranje Nassau worden in het RAL bewaard, maar zijn niet bewerkt (RAL 17.05/08).

⁵⁹ RAL 17.04, AW 93, nrs. 5144-5153. Hier werd uit elke inventarisnr. de tiende kaart getrokken.

Hoofdingang van de Domaniale Mijn, poort I, aan de Nieuwstraat. De Nederlands-Duitse grens liep parallel aan de gevelwand van de Domaniale. Fotocoll. Industriem, Kerkrade.

De Domaniale Mijn was de oudste mijnonderneming in Limburg en bezat concessies vlakbij de grens in de zogenaamde Oude Mijnstreek in de buurt van Kerkrade en Heerlen. De industriële ontwikkeling van deze mijn in de negentiende eeuw kwam tot stand met een belangrijke deelname van Duits kapitaal en met technisch-administratieve hulp uit het Inde- en Wormbekken bij Aken.⁶⁰ In de Domaniale Mijn werkten daardoor aanzienlijk meer Duitse mijnwerkers dan gemiddeld in de Limburgse mijnstreek. In de periode voor de Eerste Wereldoorlog was 57 procent van het personeel in de Euregio Maas-Rijn geboren; dit aandeel steeg in de jaren 1920 tot 72 procent. De meeste Nederlanders in de mijn kwamen uit Kerkrade zelf; de meeste Duitsers uit Kohlscheid aan de andere kant van de grens. Gemiddeld bleven zij tussen één en drie jaar bij de mijn in dienst.

Aangezien er op de personeelskaarten behalve de geboorte- en de woonplaats ook aantekening is gehouden van de vorige werkgever, is het mogelijk ook enige uitspraken te doen over de migratie- en pendelbewegingen. De hierbij afgedrukte grafiek geeft de geboorteplaats en de vestigingsplaats van de laatste werkgever van 758 gevallen in de eerste steekproef (C). Omdat slechts 2 procent van de geboorteplaatsen in België lag, zijn die niet afzonderlijk opgenomen. Uit de grafiek blijkt dat 16 procent van de personeelsleden die een geboorteplaats in Nederland hadden opgegeven, ten minste in één plaats in het Duitse deel van de Euregio had gewerkt voor zij bij de Nederlandse Domaniale Mijn in dienst traden. 5 Procent van de Nederlanders was daarbij eerder in het Ruhrgebied werkzaam geweest.⁶¹ Van de in Duitsland geboren arbeiders van de Domaniale Mijn had 10 procent al eerder in Nederland gewerkt; nog eens 10 procent had voorheen een arbeidsplaats in het Ruhrgebied gehad.

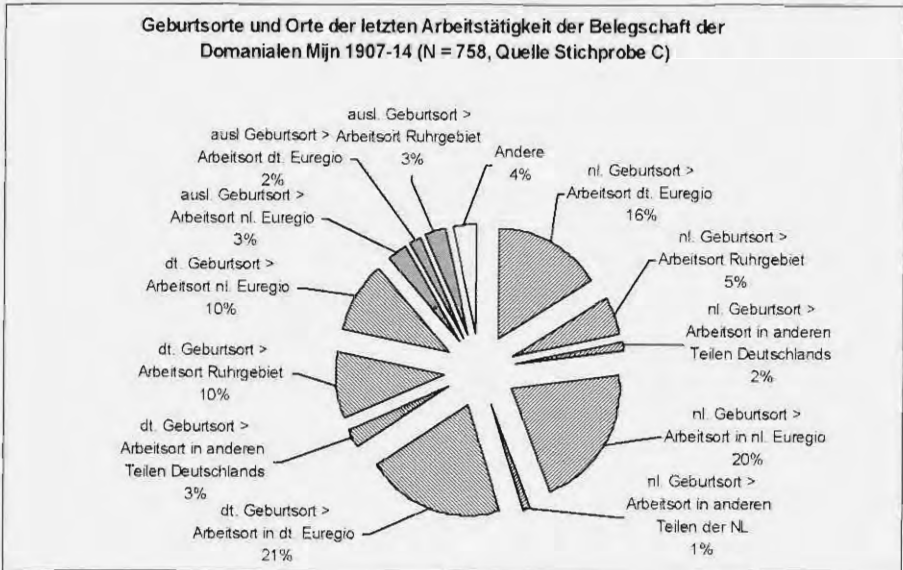
Ter afsluiting van deze bijdrage wil ik na zoveel statistische gegevens een kwalitatieve bron citeren, die een indruk geeft van het leven van de Duitse migranten in de Limburgse mijnstreek. Op 2 oktober 1927 was in Heerlen, waar de grootste concentraties Duitsers woonden, een *Bund der Deutschen in Limburg* opgericht. In de bronnen wordt een aantal van 40.000 door de Bund te organiseren Duitsers in Limburg genoemd, die op deze wijze hun Duitse identiteit zouden kunnen behouden.⁶² Een centraal actiepoint van deze organisatie was de oprichting van een Duitse school in de mijnstreek. In opdracht van de *Bund* reisde hoofdonderwijzer Huppertz in mei 1928 door het Limburgse industriegebied en berichtte daarover:

'Um die Verhältnisse genau kennen zu lernen besuchte ich den um Heerlen liegenden Komplex deutscher Niederlassungen und zwar die Kolonien Vrank, Huisken,

⁶⁰ Sinds 1846 werd het bedrijf bestuurd door de Aachen-Maastrichter Eisenbahngesellschaft (tot omstreeks 1900).

⁶¹ De gelijkstelling van geboorteplaats met nationaliteit klopt in meer dan 90 % van de gevallen.

⁶² Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Reg. Aachen: 8556: 'Deutsche in holl. Limburg und Grenzlanddeutschum' 1920-1929.

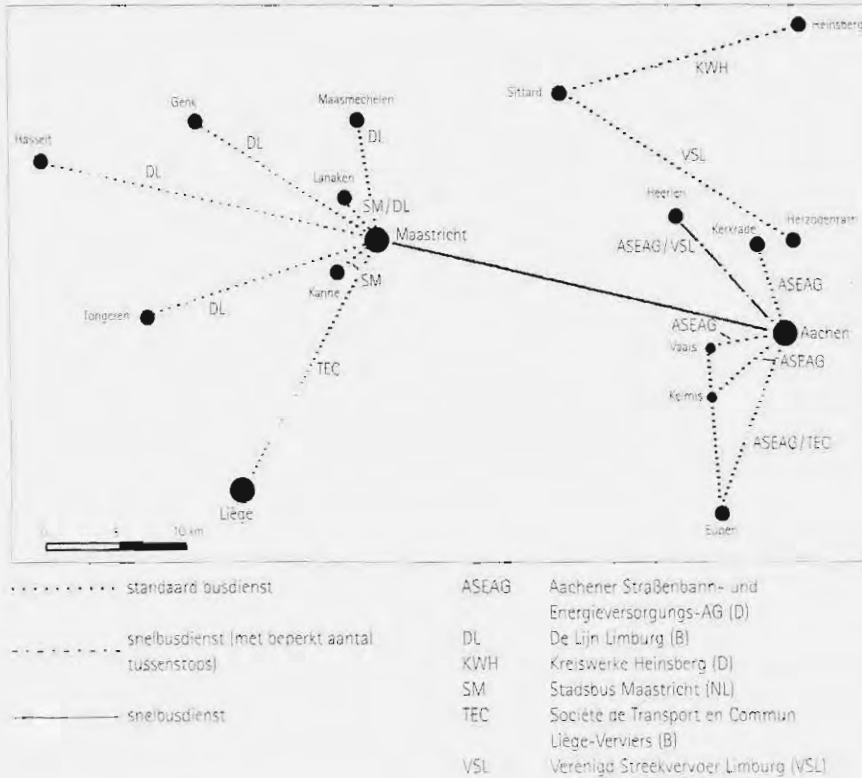
Geboorteplaatsen en vestigingsplaatsen vorige werkgever van het personeel van de Domaniale Mijn 1907-1914.

*Rennemig, Beersdal, Heerlerheide, Ganzenweide, Pastoors- und Passardniewenhagen, Treebeek, Nieuwweide, Versilienbosch und Hexenberg, und zwar machte ich etwa 150-200 Hausbesuche. [...] Einige Aussprüche mögen die Stimmung andeuten: Gewiss, Sie werden in allen Kolonien Keinen finden, der später nicht gerne nach Deutschland zurück möchte! aber wir können ja gar nicht! Unsere Kinder lernen in der Schule kein Wort Deutsch! Sie haben also keine Möglichkeit sich drüben eine Existenz zu gründen. Wir müssen also bleiben, so gerne wir auch zurück möchten, und müssen sehen, dass wir hier fertig werden. Überall herrscht Enttäuschung, ja fast Erbitterung. [...] Die heranwachsende Jugend wird vollständig im niederländischen Sinne erzogen und geht dadurch deutschem Geiste und deutscher Sitte langsam aber sicher verloren, ohne dass es viel Aufsehen erregt. Die Elternschaft, die sich zwar nach Deutschland zurücksehnt und bei etwaiger Besserung der dortigen Arbeitsverhältnisse gerne zurückkehren möchte, sieht sich gezwungen zu bleiben (...)'.*⁶³

Het citaat maakt iets duidelijk over de typische situatie van gastarbeiders, die afwerend en angstig reageren op de kans op integratie - ja, assimilatie. Dat ook vele Duitsers zich voor de Tweede Wereldoorlog in deze minderheidspositie bevonden, is helaas volledig onbekend; het zou het inzicht in de huidige minderhedenproblematiek kunnen vergroten.

⁶³ Bericht in HSTAD Reg. Aachen 8956, geuldeerd: Heerlen, Stationsstraat, 26. Mai 1928

Het grensoverschrijdend busverkeer in de Euregio Maas-Rijn

Opmerking: De bustrajecten zijn schematisch weergegeven
Bron: gegevens van de busmaatschappijen
Kartografie: R. Juchelka 14/941

Grensoverschrijdend busverkeer in de Euregio Maas-Rijn. Uit: Blik over de grens (Aken 1996).

Samenvatting en conclusie

Aan het slot van deze bijdrage wil ik de tot nu toe bereikte resultaten in het project nog eens kort samenvatten:

1. In de negentiende eeuw ontwikkelden verschillende oudere nijverheidssteden in het gebied van de huidige Euregio Maas-Rijn zich tot industriële centra. Door hun behoefte aan arbeidskrachten werd de traditionele arbeidstrek naar Holland uit de pre-industriële periode omgebogen en ontstond een nieuwe functionele indeling van het gebied.
2. Rondom elke van de industrie centra ontstonden regionale rekruteringszones, die elkaar voor een deel overlappen (bijvoorbeeld Verviers en Seraing). In

deze aantrekkingsgebieden herkent men een duidelijk patroon: de meerderheid van de migranten was uit een omliggende zone van tien kilometer afkomstig.

3. De migratie kende verschillende vormen, met name seizoenstrek, permanente vestiging en pendel, waarbij de laatste categorie in belang toenam door de aanleg van spoorwegen en het gebruik van andere openbare middelen van vervoer. In Limburg namen de binnenlandse verhuisbewegingen duidelijk af als gevolg van de inzet van pendelbussen door de mijnondernemingen.
4. Er bestond een uitwisseling van migranten tussen nabijgelegen industriële plaatsen (bijvoorbeeld rondom Verviers). Als meest gangbare model vormde zich daarbij een krans van kleinere steden rondom de eigenlijke industrie-centra: rondom Aken bijvoorbeeld de stadjes Burtscheid en Vaals; rondom Maastricht een ring van Maasmechelen tot Kanne.
5. Uit het voorgaande blijkt dat het aantrekkingsgebied van de industriële centra zich klaarblijkelijk onafhankelijk van de grensligging ontwikkelde. De nationale grenzen lijken voor de arbeidsmigratie, met uitzondering van oorlogssituaties, slechts een zeer geringe tot geen enkele belemmering betekend te hebben. De migratiestromen blijken eerder door de conjuncturele ontwikkeling te zijn beïnvloed dan door politieke.
6. Voor enkele bedrijfstakken, zoals de mijnbouw, kan zeker van de vorming van een grensoverschrijdende arbeidsmarkt in de Euregio Maas-Rijn worden gesproken.
7. In de Euregio Maas-Rijn was en is grensoverschrijdende arbeidsmigratie een intergenerationeel overgedragen gewoonte, die de individuele speelruimte en de overlevingskansen voor de bewoners, in het bijzonder in crisistijden, aanzienlijk vergroot.
8. Uit de bestudering van de migratiebewegingen tussen de drie landen België, Nederland en Duitsland, blijkt dat de culturele en/of taalbarrière een grotere invloed had dan de politieke grenzen. De migratie tussen de Vlaamse, Nederlandse en Duitse gebieden is intensiever dan die met het Franstalige Wallonië. In het licht van de taalkundige verwantschap tussen het Nederlands en het Duits, waarbij ook nog rekening moet worden gehouden met de grensoverschrijdende dialectverwantschap, waren in economische zin de 'communicatiekosten' voor een migrant hier veel lager dan in het geval van arbeid in het Franstalige gebied - en andersom.

(vertaling: Ad Knotter)

Serge Langeweg*

Werken over de grens: Limburgers naar Duitsland, 1870-1914

Nederlands-Limburg, een grensprovincie

Sinds de Belgische afscheiding van het Koninkrijk der Nederlanden in 1839 lag de Nederlandse provincie Limburg als een wig ingeklemd tussen België en Duitsland. Limburg bezat sindsdien van alle Nederlandse provincies de langste grenslijn met het buitenland. Maar liefst tweederde deel van de provinciale grens is tevens rijksgrens. Die geografische omstandigheid maakte, samen met de excentrische ligging van de provincie ten opzichte van de rest van Nederland, dat de Limburgse bevolking sterk georiënteerd was op België en Duitsland. De grens was nergens ver weg. Economisch, sociaal en cultureel waren de Limburgers in belangrijke mate aangewezen op het naburige buitenland.¹ Dat gold zeker ook voor de werkgelegenheid. De belangrijkste bestemming van de grensarbeiders uit Limburg was Duitsland. Zo vormden de industrie en mijnbouw rond Aken een belangrijke bron van werkgelegenheid voor arbeiders uit grensdorpen in het zuidoosten van de provincie als Vaals, Lemiers, Bocholtz, Simpelveld en Holset.² Maar ook plaatsen die wat verder van de Duitse grens gelegen waren, profiteerden van de Duitse werkgelegenheid. Ongeveer driehonderd inwoners van het Maasdorp Stein bijvoorbeeld vonden al in 1840 werkgelegenheid in Duitsland. In 1852 was dat aantal opgelopen tot zes- à zeventhonderd.³ Vooral na 1870 nam de arbeidsmigratie van Limburgers naar Duitsland sterk toe. De expanderende werkgelegenheid in het Rijnland en het Ruhrgebied trok menig Limburger aan. In zekere zin werd Limburg tot deel van de Rijnlandse arbeidsmarkt, een situatie die zou voortduren totdat de Eerste Wereldoorlog een eind maakte aan veel grensoverschrijdende contacten.⁴

In dit opstel wordt op basis van literatuur en enkele contemporaine kwalitatieve bronnen een beeld geschetst van de grensoverschrijdende arbeidsmigratie van Limburgers naar Duitsland in de periode 1870-1914. Wat is er bekend over de omvang van de migratiestroom, welke oorzaken zijn aan te geven voor het ontstaan en voortbestaan ervan en welke verschijningsvormen nam de trek over de grens aan?

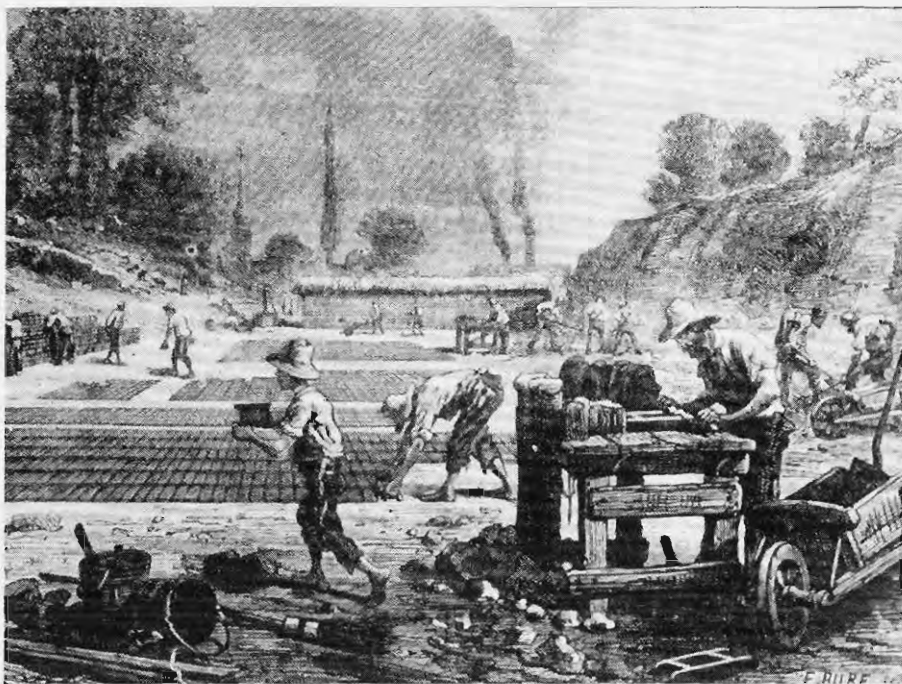
* Industrieën, Museum voor Industrie en Samenleving, Kerkrade.

¹ J. Wachelder, 'De migratie in Limburg in de laatste eeuw', *Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg III* (Maastricht 1957) 154-156.

² Georg Scherdlin, *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg. Beiträge zur kulturellen Entwicklungsgeschichte einer deutsch-niederländischen Grenzlandschaft* (Berlin 1937) 46-47.

³ Remigius Dieteren en J.F.R. Philips, *Stein. Een achterland werd bruggehoofd. Historisch overzicht van gemeente en bevolking* (Stein 1962) 37.

⁴ J.C.M. Jansen, 'Wisselende perspectieven van grensligging in de geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (verder SSEGL) XIII (1997) 7-10.

De tichelplaats met twee vormtafels. Op de afbeelding staan een handvormer en twee afdragers, die de eensteenvormen neerslaan op de baan. Links de 'hagen', waarop de gedroogde stenen werden opgezet. Linksachter een kleimolen, in het midden een haaghut en rechts een kleibult. Ill. uit: L.Fiquier, *Les merveilles de l'industrie I* (Paris 1879) fig. 252.

Werken over de grens: oorzaken en motieven

Traditioneel wordt arbeidsmigratie voor een groot deel verklaard door macro-economische factoren.⁵ Er is sprake van enerzijds een afstotingsgebied van arbeidskrachten en anderzijds een aantrekkingsgebied dat die arbeidskrachten opneemt. In het afstotingsgebied zijn zogenaamde *push*-factoren aanwezig: een slechte economische situatie met te weinig bestaansmogelijkheden stimuleert mensen te vertrekken naar elders, waar de omstandigheden beter zijn. De richting van de migratiestroom wordt grotendeels bepaald door de aantrekkingskracht van het ontvangende land. Hier zijn zogenaamde *pull*-factoren werkzaam: migranten worden aangetrokken doordat er werkgelegenheid is of hogere lonen betaald worden. Push- en pull-factoren in hun onderlinge samenhang vormen de 'noodzakelijke voorwaarden' voor het ontstaan van een migratiestroom. Toch is dat op macroniveau nog niet de hele verklaring. Er moet ook zijn voldaan aan 'voldoende voorwaarden', die ook feitelijk tot de te verwachten migratie leiden. De geografische afstand tussen de push- en pull-gebieden moet

⁵ Leo Lucassen en Floris Vermeulen, *Immigranten en lokale arbeidsmarkt. Vreemdelingen in Den Haag, Leiden, Deventer en Alkmaar (1920-1940)* (CGM Working Paper 1, Amsterdam 1999) 1-3.

bijvoorbeeld te overbruggen zijn; de bekendheid van de potentiële migrant met het gebied van bestemming speelt evenzeer een rol.⁶ De keuze voor een bepaalde bestemming bleek vaak bepaald door het functioneren van netwerken, die voor de benodigde informatie zorgden. Netwerken verklaren in sommige gevallen zelfs concentraties van migranten uit een specifieke regio of een enkel dorp, al dan niet in een bepaald beroep.⁷

De laatste vijftien jaar is er, onder invloed van antropologisch onderzoek, bij historici langzamerhand meer aandacht gekomen voor de individuele, maar vooral ook collectieve strategieën van de arbeidsmigranten zelf. Dat betekende dat migratie ook onderzocht ging worden op microniveau. Gekeken werd naar de motieven, wensen, verlangens en het gedrag van de individuele migrant en van het huishouden waarvan hij deel uitmaakte.⁸ Zelfs wanneer voldaan was aan zowel de noodzakelijke als aan de voldoende voorwaarden daartoe, bleek in individuele gevallen niet altijd migratie te volgen. Binnen de door macro-economische factoren bepaalde speelruimte was arbeidsmigratie vaak een bewuste keus uit een aantal overlevingsstrategieën dat een huishouden ter beschikking stond. Dankzij migratie van een of enkele van hun leden konden huishoudens hun levensstandaard behouden of verhogen. Arbeidsmigratie moet in die visie beschouwd worden als een familiestrategie, vooral bedoeld om de min of meer autonome bestaansbasis van de familie veilig te stellen.⁹

In het onderzoek naar de arbeidsmigratie van Limburgers naar Duitsland is tot dusverre vrijwel uitsluitend aandacht besteed aan de macro-economische verklaring van het verschijnsel. In Limburg waren push-factoren actief, die ertoe leidden dat velen zich gedwongen zagen hun dagelijks brood buiten de eigen streek te gaan verdienen. De voornaamste push-factor was de ongunstige economische situatie in Limburg. Als graadmeter hiervoor kan de ontwikkeling van het bevolkingscijfer dienen. Na een periode van snelle bevolkingsgroei sedert 1815, trad in 1830 een kentering in. Weliswaar zette de bevolkingsgroei in een trager tempo door, maar tot 1900 was Limburg de provincie met de laagste bevolkingsgroei van Nederland. De ongunstige economische omstandigheden maakten het voor velen onmogelijk in eigen omgeving bestaanszekerheid voor een gezin op te bouwen. Huwelijken werden dan ook uitgesteld. De gemiddelde huwelijksleeftijd lag in Limburg hoger dan in de rest van het land. Ook bleven er meer mannen en vrouwen ongehuwd. Tot het einde van de negentiende eeuw bleef in Limburg ongeveer 20 procent van elke generatie ongehuwd tegen circa 15 procent in heel Nederland.¹⁰

⁶ Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1993) 67.

⁷ Lucassen en Vermeulen, *Immigranten*, 2.

⁸ Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers*, 69-72.

⁹ Michiel Baud, 'Familienetwerken, redistributie van inkomen en migratie', in: Michiel Baud en Theo Engelen (red.), *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994) 123-147, aldaar 139.

¹⁰ Wilfrid Eutten, 'Bevolking, gezondheid en levensstandaard in Limburg in de negentiende eeuw: een overzicht', *SEGL XLIII* (1998) 1-36, aldaar 10-11.

In de negentiende eeuw was in Limburg de landbouw het voornaamste middel van bestaan. In 1859 was 54 procent van de mannelijke beroepsbevolking in deze sector werkzaam.¹¹ De toestand van de landbouw was echter verre van rooskleurig. De meeste bedrijfjes waren klein, de opbrengst was dientengevolge gering en de financiële ruimte voor innovaties afwezig. Op het platteland was sprake van een structureel tekort aan arbeidsplaatsen.¹² Door de agrarische crisis die omstreeks 1875 inzette, namen de bestaansmogelijkheden in de landbouw verder af. Zo nam het tekort aan arbeidsplaatsen in het Midden-Limburgse dorp Heythuysen toe van 28 procent in de periode 1855-1869 tot 38 procent tussen 1870 en 1889.¹³ De grotere boeren moesten onder druk van dalende inkomsten bezuinigen op de kosten van arbeid. In die situatie zagen vele dagloners en arbeiders, maar ook kleine zelfstandige boeren en middenstanders zich genoodzaakt om te zien naar een alternatief middel van bestaan, dat ze vaak vonden in tijdelijk of vast werk in Duitsland.

Dat veel Limburgse arbeidsmigranten de nabije Duitse arbeidsmarkt als bestemming kozen, hoeft geen bevremding te wekken. Na circa 1840 begon in Duitsland een periode van industriële expansie. Die voltrok zich in oude industriegebieden als Saksen, Silezië, Hamburg, Berlijn en het Rijnland, maar vooral in het Ruhrgebied, dat zich tot een nieuw en dominerend industriegebied ontwikkelde. De Duitse overwinning in de oorlog tegen Frankrijk in 1870-1871 gaf een enorme impuls aan de economische bedrijvigheid. Er ontstond grote vraag naar arbeidskrachten in de industrie. Het Duitse aanbod van arbeid alleen kon niet aan die vraag voldoen, ondanks grote binnenlandse migratiestromen van plattelandsstreken naar de nieuwe industriegebieden. De trek van het platteland naar de industriesteden had bovendien tot gevolg dat er een groot tekort aan arbeidskrachten in de Duitse landbouwsector ontstond.¹⁴ De schaarste aan arbeid leidde tot stijgende lonen en zo ontstond een aantrekkelijke arbeidsmarkt voor buitenlandse arbeidsmigranten, waaronder een contingent Limburgers.

Alhoewel arbeidsmigratie van Limburgers naar Duitsland ook al vóór 1870 op beperkte schaal bestond, zette de massale trek naar Duitsland pas na die tijd in.¹⁵ In contemporaine bronnen kunnen we de oorzaken daarvan goed volgen. Zo wezen de Limburgse rapporteurs aan de Enquêtecommissie die in 1886 de toestand van de Nederlandse landbouw onderzocht, nadrukkelijk op de hoge lonen

¹¹ Richard T. Griffiths, 'The creation of a national Dutch economy: 1795-1909', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) 513-538.

¹² J.C.G.M. Jansen, 'De armoedigste provincie des Rijks (1820-1940)', in: *Maaslands mélange. Opstellen over Limburgs verleden. Dr. P.J.H. Ubachs, aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag.* (Maastricht 1990) 149-160, aldaar 151-152.

¹³ J.H.M. Janssen, 'Van lokale markt tot internationale handel. De commercialisatie van de landbouw in Heythuysen, 1850-1914', *SSEGL XXXIII* (1988) 62-99, aldaar 79.

¹⁴ H. Blink, *Duitsland in zijn opkomst en betekenis als economisch-geographisch gebied* (Amsterdam 1927) 182-183.

¹⁵ Dieteren en Philips, *Stein*, 79.

die in Duitsland verdiend konden worden.¹⁶ In de gemeente Heythuysen waren het de nodige landbouwarbeiders en -arbeidsters die zich vanwege de hoge verdiensten als boerenknechts en meiden in Duitsland aanboden.¹⁷ F.H. Tonnaer meldde in zijn rapport over het Maasdorp Buggenum dat verschillende inwoners gingen werken bij steenfabrieken en bij de aanleg van spoorwegen in Duitsland, 'waar nog veel geld verdiend wordt'.¹⁸ Rapporteur J.A. Beekers informeert ons over de hoogte van de lonen in Duitsland.¹⁹ 'Bekwame en krachtige werklieden' verdienden in Duitsland 55 tot 60 gulden per maand. Het loon van kinderen van veertien en vijftien jaar bedroeg maandelijks 25 tot 30 gulden. Deze bedragen stonden in schril contrast tot de daglonen van volwassen landarbeiders in Schinnen, het dorp waarover Beekers rapporteerde. Die bedroegen in de zomermaanden 60 cent en in de winter 30 cent, omgerekend respectievelijk ongeveer 17 gulden en 8,50 gulden per maand. Ambachtlieden verdienden in Schinnen het hele jaar door 75 cent per dag, ruim 20 gulden per maand.

Toen in 1908 een nieuw rapport over het Limburgse platteland verscheen, bestonden de loonverschillen tussen Duitsland en Limburg nog steeds.²⁰ In Duitse steen- en pannenfabrieken bedroegen de daglonen 1,50 tot 2,50 gulden. De wolwasserijen, lakenfabrieken en ijzerindustrie in Aken en omgeving betaalden zelfs 2,20 tot 2,60 gulden per dag. In de Limburgse plattelandsnijverheid, zoals zuivelfabrieken, turfstrooiselfabrieken, stroopstokerijen en weverijen daarentegen lagen de lonen een stuk lager: tussen de één en anderhalve gulden per dag. Alleen in de opkomende mijnstreek in het zuidoosten van de provincie kwamen de daglonen in de nijverheidssector met 1,30 tot 2 gulden enigszins in de buurt van wat in Duitsland verdiend kon worden. De landbouwsector vertoonde een zelfde beeld. Een losse arbeider kon in Duitsland tussen de 1,80 en 3 gulden per dag beuren, terwijl hij op het Limburgse platteland doorgaans niet verder kwam dan 80 cent tot 1,25 gulden. In drukke tijden, zoals het oogstseizoen, kon het dagloon tijdelijk oplopen tot 2 à 2,50 gulden.²¹

Deze grote verschillen in loonniveau tussen Duitsland en Limburg maken aannemelijk dat de arbeidsmigratie in veel gevallen zeker geen negatieve keuze is geweest. Zelfs voor wie werk in Limburg had en niet al te ver van de grens woonde, was werken in Duitsland een in principe aantrekkelijke optie. 'Men is liever losse arbeider en kan in Duitsland gaan werken dan vaste arbeider in Limburg', vatte het landbouwverslag uit 1908 de situatie bondig samen.²²

Een bijkomend voordeel van werken in Duitsland was dat de sociale voorzieningen er vaak beter waren. Vooral gold dit voor mijnwerkers, die verzekerd waren van ouderdoms-, invaliditeits-, weduwen- en wezenpensioenen, uitge-

¹⁶ *Uitskomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland* ('s-Gravenhage: 1890).

¹⁷ *Ibidem*, Rapport XC, gemeente Heythuysen, 3.

¹⁸ *Ibidem*, Rapport XCI, gemeente Buggenum, 13.

¹⁹ *Ibidem*, Rapport XCIII, gemeente Schinnen, 12-13.

²⁰ *Verslag betreffende den toestand der landarbeiders in Limburg* ('s-Gravenhage: 1908).

²¹ *Ibidem*, 351-353.

²² *Ibidem*, 348-349.

keerd via de Knappschaftskassen.²³ Maar ook bleken losse arbeiders in andere beroepen, die in Nederland vaak geen lid waren van een ziekenkas, in Duitsland beter verzekerd, al klaagde men weleens over de premies die ervoor moesten worden betaald.²⁴

Kennelijk deed zich in het geval van de arbeidstrek van Limburgers naar Duitsland een mechanisme voor, dat recentelijk is omschreven als 'de paradox van de grens'.²⁵ Door ongelijke ontwikkelingen aan weerszijden van de grens, in dit geval op sociaal-economisch gebied, ontstaan er verschillen die grensoverschrijdende contacten stimuleren. Mensen aan beide zijden van de grens onderkennen die verschillen en doen er hun voordeel mee in het dagelijks handelen. Ze gaan de grens over om te profiteren van verschillen in lonen, prijzen, werkgelegenheid, voorzieningen en regelgeving op allerlei gebied. De grens die de barrière vormt waarachter zich gescheiden ontwikkelingen voordoen, wordt zo tot een brug voor grensoverschrijdende interactie.

Van welke vormen van arbeidsmigratie hebben Limburgers gebruik gemaakt teneinde voordeel te halen uit het mechanisme van de grensparadox?

Tijdelijk naar Duitsland

'In vele Limburgse gemeenten vindt op het ogenblik een uitgebreide migratie plaats. Arbeiders verlaten met het gehele gezin het land, met vrouwen en kinderen trekken zij naar de Pruisische brikkenovens. Alleen Stein al levert er 600. Gelezen zag 400 inwoners vertrekken. In september komen ze terug om dan in de winter de verdiende spaargelden op te teren'.²⁶

Seizoen- of trekarbeid is de verschijningsvorm van de Limburgse arbeidsmigratie die de meeste sporen heeft nagelaten. Men spreekt van seizoenarbeid of trekarbeid wanneer de arbeidsmigrant elk jaar voor langere tijd, meestal een aantal maanden, tijdelijk de woonplaats verlaat om op een andere plaats te gaan werken. Het verschijnsel van de trekarbeid is uitgebreid onderzocht door Jan Lucassen.²⁷ Hij constateerde dat er in Europa tot in de twintigste eeuw een aantal trekarbeiderssystemen bestond. Zo'n systeem bestond steeds uit een samenstel van vastomlijnde aantrekkingsgebieden met seizoengebonden werk en afstotingsgebieden die de arbeiders voor dat werk leverden.²⁸ Zo trokken vanaf de zeventiende tot laat in de negentiende eeuw jaarlijks tienduizenden

²³ Remigius Dieteren, *De migratie in de Mijnstreek 1900-1935. Een sociaal-historische studie* (Maastricht 1959) 61; Paul Brassé en Willem van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen en Italianen in Heerlen* ('s-Gravenhage 1980) 27.

²⁴ *Staatscommissie over de Werkloosheid, deel IX Eindverslag* ('s-Gravenhage 1914) 541.

²⁵ Ad Knotter, 'Paradoxen van de grens: ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn.' Rede op symposium *De toekomst van de Euregio Maas-Rijn in historisch perspectief* (Maastricht, 17-5-2001). Een bewerking van deze rede is verschenen onder dezelfde titel in *SSEGL XLVI* (2001) 159-174.

²⁶ *L'Ami du Limbourg*, 15 april 1873.

²⁷ Jan Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 1984).

²⁸ *Ibidem*, 16.

Nederlandse trekarbeiders op een Duitse steenfabriek. Fotocollectie Industrie, D.00108.

arbeiders vanuit Westfalen, het oosten en zuiden van het huidige Nederland, vanuit de Eifel en Hunsrück op de linker Rijnsoever, vanuit delen van België en vanuit Picardië naar de kusten van de Noordzee om er tijdelijk werk te verrichten, meestal in de landbouw of bij infrastructurele werken in de lente, zomer of herfst. In veel gevallen was seizoenarbeid voor de deelnemers aan de trek een bestanddeel van een het hele jaar omvattende arbeidscyclus, die werd gecompleteerd door werkzaamheden op een eigen marginaal boerenbedrijf thuis en door huisnijverheid tijdens de wintermaanden. Doel van de seizoenarbeid was doorgaans door het tijdelijk werken in een gebied met hoge lonen spaargeld te vergaren waarmee thuis het bedrijf kon worden vergroot, of dat kon worden geïnvesteerd in een nieuwe economische activiteit. De seizoenarbeiders maakten dus doelbewust gebruik van loon- en prijsverschillen in het gebied waar men tijdelijk werkte en het gebied waar men woonde.²⁹

De jaarlijks terugkerende oost-west trek hield omstreeks 1870 vrij abrupt op te bestaan. De opkomende industrie in het Rijnland en het Ruhrgebied in de nabijheid van de traditionele herkomstgebieden van de seizoenarbeiders bood hen steeds meer werk op permanente en niet meer seizoengebonden basis. Zelfs ontstond er een trek in omgekeerde richting, west-oost, naar de expanderende industriegebieden.³⁰ Limburgers hebben daarin tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 volop geparticipeerd.

Het aantal Limburgers dat tijdelijk in Duitsland ging werken, is moeilijk vast te stellen. De registratie van deze migratiebeweging was zeer onvolledig. Veruit de meeste arbeidsmigranten, die slechts tijdelijk en vaak voor een vrij korte

²⁹ Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers*, 53-55.

³⁰ *Ibidem*, 52-53.

periode hun heil op de Duitse arbeidsmarkt zochten, lieten zich niet uitschrijven uit het gemeentelijk bevolkingsregister. In de vertrekregisters van de Limburgse gemeenten is deze groep dus niet terug te vinden.

Degenen die in Duitsland werk zochten en daar ook tijdelijk wilden verblijven, hadden sinds 1875 in principe een zogenaamd nationaliteitsbewijs nodig. De Duitse overheid eiste een dergelijk bewijs van Nederlanderschap voor het geval de arbeider een beroep zou moeten doen op de armenzorg. Wanneer duidelijk was waar de betreffende persoon vandaan kwam, kon hij immers teruggestuurd worden. Het nationaliteitsbewijs vermeldde dan ook expliciet dat de houder in het land van herkomst zou worden toegelaten, wanneer hij ten laste van de buitenlandse staat zou komen.³¹ Het nationaliteitsbewijs moest door de betrokkene worden aangevraagd bij de burgemeester van de Nederlandse gemeente waar hij in het bevolkingsregister stond ingeschreven. De gemeente stuurde de aanvraag vervolgens door naar het provinciaal bestuur. Daar werd de aanvraag beoordeeld. Wanneer er geen bezwaren tegen afgifte bestonden, werd het nationaliteitsbewijs opgesteld en via de gemeente aan de betrokkene verstrekt. De Limburgse aanvragen voor nationaliteitsbewijzen over de periode 1876-1914 zijn bewaard gebleven. Systematisch onderzoek in deze belangrijke seriële bron voor migratie-onderzoek is echter nog niet verricht.³² Pas vanaf het begin van de twintigste eeuw is het aantal afgegeven nationaliteitsbewijzen door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) regelmatig gepubliceerd, sinds januari 1909 zelfs maandelijks.³³ Figuur 1 toont het aantal uitgereikte nationaliteitsbewijzen in de provincie Limburg.

Figuur 1 Aantal uitgereikte nationaliteitsbewijzen in Limburg, 1900-1914

³¹ Leo Lucassen, 'A many-headed monster. The evolution of the passport system in the Netherlands and Germany in the long nineteenth century'. Manuscript, te verschijnen in: John Torpey & Jane Caplan (eds.), *Documenting individual identity. The development of state practices in the modern world*. Paginering manuscript, 10-11.

³² In het kader van mijn lopende promotie-onderzoek naar arbeidsmigratie vanuit Nederlands-Limburg naar Duitsland in de periode 1870-1914 is een analyse van de aanvraagformulieren voor nationaliteitsbewijzen gepland. De aanvraagformulieren worden bewaard bij het Rijksarchief in Limburg te Maastricht.

³³ *Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (1902-1906); *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (1906-1915).

Helaas geven de cijfers voor de jaren na 1900 een vertekend beeld. Tot 1 januari 1901 moest het nationaliteitsbewijs jaarlijks worden vernieuwd. Daarna was het document voor onbepaalde tijd geldig.³⁴ Het belangrijke verschil tussen 1900 en de daaropvolgende jaren in het aantal afgegeven nationaliteitsbewijzen houdt dan ook waarschijnlijk nauw verband met deze wijziging in de regelgeving. De voorschriften veranderden opnieuw als uitvloeisel van het Vestigingsverdrag dat Nederland en Duitsland op 17 december 1904 sloten. Aan dit verdrag werd in oktober 1906 een nadere regeling omtrent onder meer grensdocumenten toegevoegd. De geldigheidsduur van de nationaliteitsbewijzen werd hierin bepaald op vijf jaar.³⁵ De veranderde voorschriften zijn in de tabel zichtbaar in een duidelijke piek in het aantal uitgereikte nationaliteitsbewijzen in 1907 en opnieuw, vijf jaar later, in 1912.

Zeker niet alle Limburgers die in Duitsland werkten, waren in het bezit van een nationaliteitsbewijs. Vooral degenen die voor korte tijd naar Duitsland gingen, bezaten vaak geen nationaliteitsbewijs, waarschijnlijk omdat werkgevers lang niet altijd de personalia van hun tijdelijke arbeidskrachten controleerden en de Duitse autoriteiten geneigd waren een oogje dicht te knijpen in tijden dat er grote vraag naar arbeidskrachten was.³⁶ Ook Limburgse arbeiders die dagelijks naar hun werk in Duitsland pendelden, hadden overigens geen nationaliteitsbewijs nodig.

Bij de huidige stand van het onderzoek is het kortom onmogelijk op basis van seriële, kwantitatieve bronnen een enigszins betrouwbare schatting te maken van het aantal Limburgse arbeiders dat in de periode 1870-1914 als tijdelijke arbeidskracht naar Duitsland vertrok. Maar dat het aantal zeer aanzienlijk was, blijkt uit verschillende bronnen van meer kwalitatieve aard uit die periode. De uittocht van Limburgse arbeidskrachten naar Duitsland nam kennelijk zo grote vormen aan, dat er al in de jaren 1880 steen en been werd geklaagd over gebrek aan arbeiders in eigen omgeving. 'Duizenden en nog eens duizenden van de vlijtigste en krachtigste werklieden uit deze streken [Limburg, SL] gaan in Duitsland in de zomer hun kost en onderhoud voor de komende winter verdienen', verzuchtte rapporteur Beekers aan de landbouwcommissie van 1886.³⁷ Zijn collega-rapporteur H. Dautzenberg schatte het aantal Limburgers dat jaarlijks in Duitsland werk vond, op 10.000. Alleen al uit Voerendaal, een dorp van nauwelijks 1900 zielen, werkten meer dan honderd inwoners in Duitsland.³⁸ De landbouwleraar F.R. Corten kwam in zijn onderzoeksverslag zelfs tot een aantal van 20.000 Limburgse arbeiders in Duitsland.³⁹ Het gevolg voor de Limburgse arbeidsmarkt was dat arbeiders schaars waren en de lonen hoog. Twintig jaar

³⁴ *Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, 1905, nr. 12, 461-462.

³⁵ *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, april 1908, 41.

³⁶ Michael Kösters-Kraft, *Grossbaustelle und Arbeitswanderung. Niederländer beim Bau des Dortmund-Ems-Kanals, 1892-1900* (Osnabrück 2000) 98-102.

³⁷ *Uitkomsten*, Rapport XCIII, gemeente Schinnen, 13-14.

³⁸ *Ibidem*, Rapport XCIV, gemeente Voerendaal, 8-9.

³⁹ *Ibidem*, Rapport XCII, gemeente Beek, 15.

later bleek de toestand niet veranderd. In het verslag over de toestand van de Limburgse landarbeiders, dat in 1908 verscheen, moest nog steeds geconstateerd worden, dat er in de provincie, vooral in de zomermaanden, een groot tekort aan arbeidskrachten bestond. Als voornaamste oorzaak werd de aantrekkingskracht van de Duitse arbeidsmarkt aangemerkt.⁴⁰

Ook de Limburgse clerus was zich inmiddels met de arbeidsmigratie naar Duitsland gaan bezighouden. Op 17 augustus 1905 stuurde de bisschop van Roermond, mgr. J.H. Drehmanns, een brief aan de parochiegeestelijkheid van zijn bisdom, waarin hij inlichtingen vroeg over de parochianen die in Duitsland werkten.⁴¹ Het aantal Limburgers dat jaarlijks tijdelijk als arbeidskracht in Duitsland verbleef, was zo groot, dat de bisschop zich ernstige zorgen maakte over hun zieleheil in den vreemde, waar ze aan velerlei morele gevaren zouden zijn blootgesteld. In de zomer en het najaar van 1905 kwam een antwoord binnen uit 55 van de 191 parochies, die het bisdom Roermond telde, een respons van slechts 28,8 procent.⁴² Toch werden alleen in die 55 parochies in totaal 3250 mannen en vrouwen geteld, die in dat jaar in Duitsland werkten. Het aantal van het hele bisdom, dat overigens samenviel met de provinciegrenzen, moet ongetwijfeld beduidend groter zijn geweest.

Nog in 1913 hield de Heerlense geestelijkheid zich met het verschijnsel van de grensarbeid bezig. Geconstateerd werd dat tienduizenden Nederlanders in Duitsland werkten, waaronder veel Limburgse seizoenarbeiders.⁴³ Ondanks de snelle toename van werkgelegenheid in de Limburgse steenkolenmijnen - van 648 arbeidsplaatsen in 1898 tot 9715 in 1913⁴⁴ - was het blijkbaar nog steeds aantrekkelijk om in Duitsland te gaan werken.

Elk jaar rond Pasen begon vanuit verschillende Limburgse dorpen de uittocht naar Duitsland, met het doel daar gedurende enige maanden seizoengebonden werkzaamheden te gaan verrichten. De uittocht wordt zichtbaar in de jaarlijkse piek in het aantal uitgereikte nationaliteitsbewijzen, die in de maanden maart, april en mei viel (figuur 2).

Dankzij het onderzoek dat de bisschop van Roermond in 1905 liet uitvoeren, is het mogelijk een beeld te krijgen van de praktijk van de seizoenarbeid in het begin van de twintigste eeuw. In kaart 1 zijn de parochies die op de vraag van de

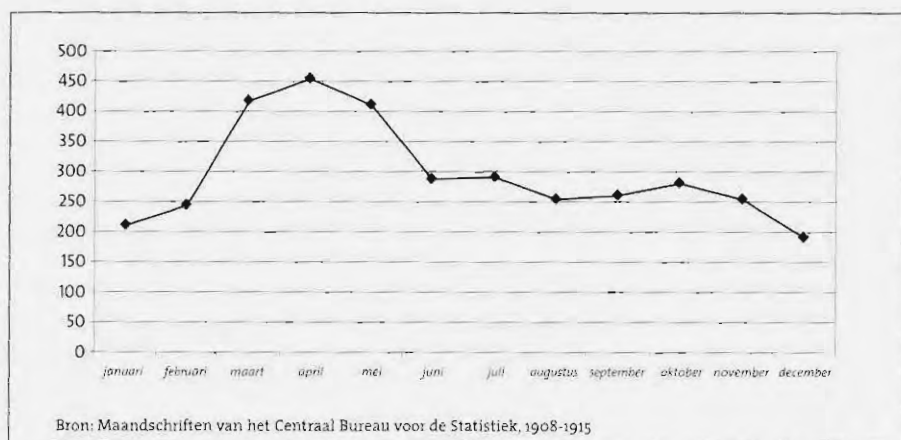
⁴⁰ *Verslag toestand landarbeiders*, 360.

⁴¹ Rijksarchief in Limburg (RAL), *Bisschoppelijk Archief Roermond* (BAR), nr. 235, Opgave van de parochies: Nederlandse arbeiders in Duitsland, 1905.

⁴² Dat er in de loop van de tijd antwoorden verloren zijn gegaan, is niet waarschijnlijk. Vrijwel onmiddellijk na het bekend worden van het onderzoek maakte de Limburgse Landbouwbond gebruik van de gegevens ten behoeve van het rapport over de landarbeiders in Limburg (zie noot 20). De aldus gepubliceerde cijfers komen vrijwel overeen met een analyse van de gegevens in de nu nog in het archief aanwezige brieven.

⁴³ Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, *Archief Sociaal-wetenschappelijke Conferentie Sint-Augustinus te Heerlen*, nr. 1: '2e vergadering 1913'.

⁴⁴ *Verslag van den Ingenieur der Mijnen, betreffende de exploitatie der mijnen en steengroeven in Limburg over het jaar 1898; Jaarverslag van den Hoofdingenieur der Mijnen over het jaar 1913*.

Figuur 2 Gemiddeld aantal per maand uitgereikte nationaliteitsbewijzen in Limburg, 1909-1913

bisschop reageerden, ingetekend. Ze zijn geplaatst in de gemeente waartoe de parochie behoorde. Tevens werd aangegeven het aantal arbeidsmigranten per duizend inwoners dat elke gemeente leverde.

Wat betreft de spreiding van het aantal parochies waarvan gegevens bekend zijn, valt op dat Midden-Limburg goed is vertegenwoordigd. Het gebied dat in het zuiden wordt begrensd door de lijn Sittard-Berg aan de Maas en in het noorden door de lijn Roermond-Weert is goed voor 43,6 procent van het aantal antwoorden. Het gebied, dat in 1905 31 procent van het totaal aantal Limburgse parochies herbergde, is dus boverproportioneel vertegenwoordigd in het aantal reacties. Het deel van de provincie ten zuiden van de lijn Sittard-Berg aan de Maas scoorde 36,4 procent van het totaal aantal brieven (ter vergelijking: het gebied telde 45 procent van het aantal Limburgse parochies). Hierbij valt op dat deze score vrijwel volledig wordt bepaald door parochies in wat de oostelijke mijnstreek ging heten.

Vreemd genoeg reageerde geen enkele parochie in het uiterste zuiden. Of we daaruit kunnen concluderen dat de seizoenarbeid naar Duitsland in dit gedeelte van de provincie onbeduidend was, moet nader onderzoek uitwijzen.

Limburg ten noorden van de lijn Roermond-Weert tenslotte leverde precies 20 procent van het totaal aantal antwoorden, iets minder dan het aandeel van het gebied in het aantal parochies (24 procent).

De kaart laat ook het aandeel van de seizoenarbeiders in de bevolking zien. De grootste concentraties seizoenarbeiders werden in 1905 aangetroffen in de Midden-Limburgse dorpen Thorn en Ittervoort, in de Maasdorpen Elsloo, Urmond en Stein, en in de gemeenten Brunssum en Schinveld in het zuidoosten van de provincie. Schinveld bleek met afstand koploper: op elke duizend inwoners vertrokken er in 1905 maar liefst 270 als seizoenarbeider naar Duitsland. De oorzaken van de grote verschillen in omvang van de tijdelijke arbeidsmigratie per dorp, moeten nog in detail worden onderzocht. Als verklaring dient vooral te worden gekeken naar de mate van bekendheid met de Duitse arbeidsmarkt en

de rol van netwerken daarin, naar de lokale migratietraditie⁴⁵ en natuurlijk naar de verschillen in sociaal-economische structuur. In dat kader zij hier opgemerkt dat het misschien niet toevallig is, dat zowel de Maasdorpen als de gemeenten Brunssum en Schinveld met hun hoge concentratie van seizoenarbeiders in het begin van de twintigste eeuw tot de gebieden in Limburg behoorden waar de omvang van de boerenbedrijfjes het kleinste van heel de provincie was.⁴⁶

Waar gingen al die Limburgse seizoenarbeiders naar toe? Ook over hun bestemming in Duitsland lichten de brieven van de parochieherders ons nader in. De bestemmingen zijn ingetekend in kaart 2. Meteen valt op dat de stedelijke gebieden in het Rijnland en het westelijk Ruhrgebied de belangrijkste aantrekkingsgebieden voor de Limburgse seizoenarbeiders waren. Een tiental steden met hun onmiddellijke omgeving, waarvan Keulen, Düsseldorf, Duisburg/ Ruhrort, Krefeld en Rheydt de voornaamste waren, namen 44 procent van de Limburgse seizoenarbeiders op. De overige 56 procent vond een arbeidsplek in 91 andere Duitse plaatsen, die grofweg gegroepeerd kunnen worden in een drietal concentratiegebieden: het gebied tussen Aken en Keulen, tussen Erkelenz en Kempen en tenslotte - en in mindere mate - in en rond de plaatsen Goch en Kleve.

De provincie Westfalen, toch de kern van het Ruhrgebied, trok vreemd genoeg weinig Limburgse seizoenarbeiders aan. Bochum en omgeving was de bestemming van enkele migranten uit Obbicht en uit Jabeek. Uit Brunssum, Schinveld en Bingelrade reisden arbeiders naar de omgeving van Dortmund. Dit was met een afstand van circa 150 kilometer meteen ook de langste tocht die Limburgse trekarbeiders in 1905 maakten.

Welke beroepen de Limburgse seizoenarbeiders in Duitsland uitoefenden, wordt duidelijk in figuur 3. Twee beroepsgroepen domineerden. Landarbeiders en zogenaamde brikkenbakkers, arbeiders die stenen vervaardigden, vormden samen 90 procent van de arbeidsmigranten. De overigen waren als stucadoor, metselaar of timmerman in de bouw werkzaam, of vertrokken als niet nader gespecificeerd fabrieksarbeider. Tenslotte waren er enkele dienstmeiden en dienstknechten.

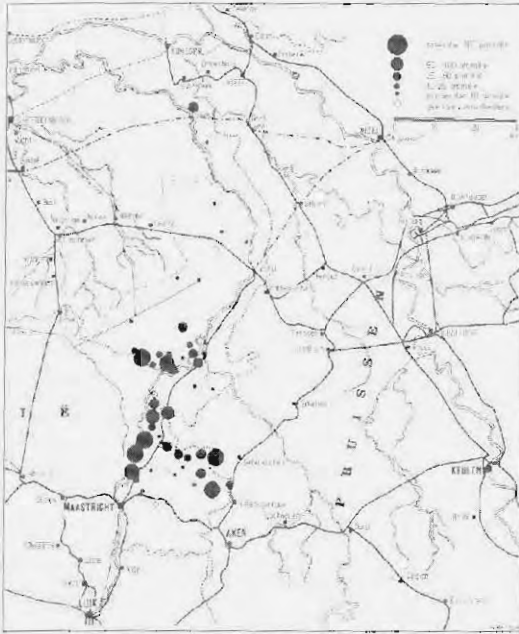
Het meest typische beroep van de Limburgse seizoenarbeider was dat van brikkenbakker.⁴⁷ Brikkenbakken was tot aan de Eerste Wereldoorlog een echte seizoenactiviteit. Het bakken van stenen kon alleen plaatsvinden in de zomermaanden, als de temperatuur hoog genoeg was om de uit klei of leem gevorm-

⁴⁵ Leslie Page Moch, *Moving Europeans. Migration in western Europe since 1650*. (Bloomington-Indianapolis 1992) 81.

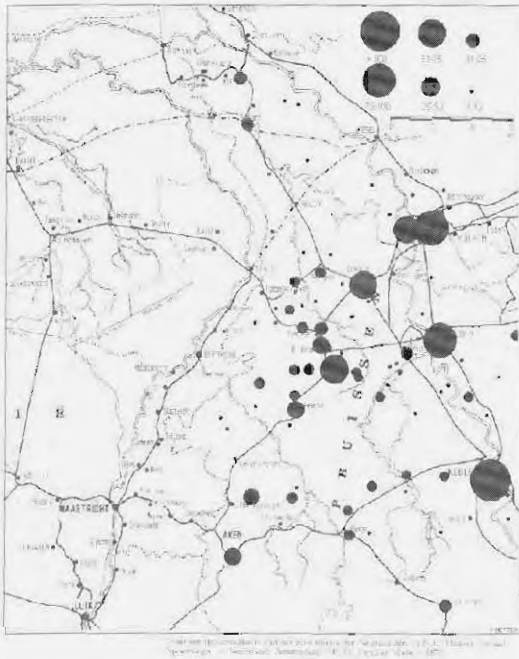
⁴⁶ J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914*. Maaslandse Monografieën 4 (Assen 1965) 159.

⁴⁷ Over de Limburgse brikkenbakkers zie bijvoorbeeld: Hilde Marijnissen en Anke Raben-Fabels, *De weg over de grens* (scriptie, Nijmegen 1977); Frans Dieteren, *Brood op de plank. 'Brikkebekkes', arme Limburgse gastarbeiders in Duitsland* (Heythuysen 1985); J.G.T. Bouwens, 'De Munstergelaense brikkebekkes' in: *Munstergelaen. Een monografie over een Limburgse gemeente*. (z.p. z.j.) [1963] 245-259; Piet van Os, 'Stein, het 'brikkebekkesjdurp'. *Heemkundesnippers Maasstreek*, nr. 22, juni 1997, 1-14.

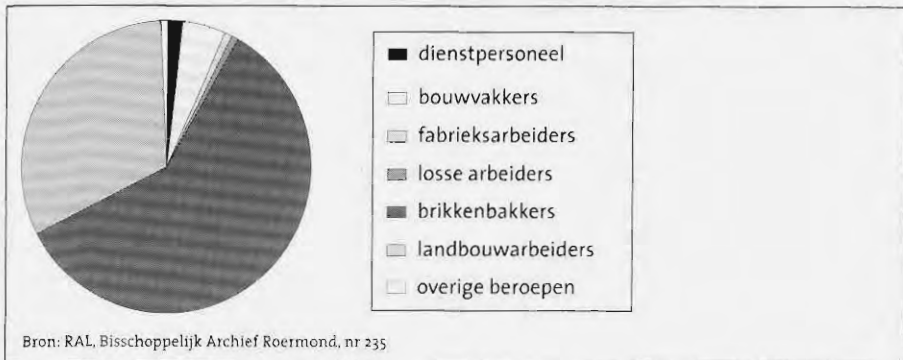

Kaart 1: Limburgse gemeenten met seizoenarbeiders naar Duitsland, 1905.

Kaart 2: Aantal Limburgse seizoenarbeiders in Duitse gemeenten, 1905.

Figuur 3 Limburgse seizoensarbeiders in 1905; verdeling naar beroepen

de stenen - de vormelingen - in de open lucht te laten drogen en vervolgens in een oven te bakken.

Deze tijdelijke vraag naar arbeid werd traditioneel opgevuld door trekarbeiders die vanuit alle windstreken naar de brikkenovens kwamen. De Limburgse brikkenbakkers moesten in het Rijnland en in Westfalen concurreren met beroepsgenoten uit onder meer Belgisch-Limburg⁴⁸, de streek rond Luik⁴⁹ en uit een aantal Duitse gebieden. Befaamd waren vooral de brikkenbakkers uit het Duitse vorstendom Lippe, die sedert het eind van de achttiende eeuw jaarlijks bij het begin van de lente over grote delen van Europa uitzwermden.⁵⁰

De concurrentiepositie van de Limburgse brikkenbakkers op de Duitse arbeidsmarkt was gebaseerd op hun specialisatie in het gebruik van veldovens, die met kolengruis werden gestookt.⁵¹ Een dergelijke oven bestond uit niet meer dan de op een speciale manier gestapelde vormelingen. In de stapel werden brandgangen uitgespaard, waarin het kolengruis tot ontbranding werd gebracht. De veldoventechniek was omstreeks 1800 door steenbakkers uit de omgeving van Luik in het Rijnland geïntroduceerd.⁵² Deze productietechniek had als nadeel dat de bakstenen van sterk wisselende kwaliteit waren. De brikken onmiddellijk langs de brandgangen werden veel harder gebakken dan de stenen aan de buitenzijde van de veldbrandovens. Anderzijds waren investeringen door steenfabrikanten in dure gemetselde ovens overbodig en daardoor was ook de verwerking van kleine voorraden klei rendabel. Een veldoven kon immers naar believen groter of kleiner worden opgebouwd. De veldbrandtechniek bleef tot aan de Eerste Wereldoorlog veel gebruikt, vooral op plaatsen waar

⁴⁸ Johan Kusters, *De tocht der duizenden. Maaslandse brikkenbakkers naar Duitsland 1840-1914* (Eisden 1998) passim.

⁴⁹ Hans Seeling, "Belgische Ziegel-Wallonen und Feldbrand-Ziegelei am Niederrhein. Eine wirtschafts- und sozialgeschichtliche Studie", *Düsseldorfer Jahrbuch. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins*. II (1963) 225-258.

⁵⁰ Piet Lourens en Jan Lucassen, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung. Die Lippische Ziegler im 18. und 19. Jahrhundert* (Osnabrück 1999) passim.

⁵¹ Dit in tegenstelling tot de Lipper brikkenbakkers, die doorgaans met vaste gemetselde ovens werkten.

⁵² Seeling, "Ziegel-Wallonen", 229.

*Een ploeg brikkenbakkers uit Stein, werkzaam in Düren, 1904. Op de achtergrond de droogschuren.
Foto: Ron Kösters, uit: Johan Kusters, *De tocht der duizenden (Eisden-Maasmechelen 1998)* 68.*

lichte leemsoorten als grondstof voorhanden waren, zoals aan de Rijn oevers in de omgeving van Düsseldorf.⁵³ Brikkenbakkers uit Nederlands- en Belgisch-Limburg en uit Wallonië bleven daar voor de steenfabrikanten dan ook graag geziene gasten.

In 1905 leverden tenminste twintig parochies uit het bisdom Roermond arbeiders voor de brikken.⁵⁴ Geografisch waren hierin twee duidelijke kernen te ontdekken. De eerste werd gevormd door het Zuid- en Midden-Limburgse Maasdal, met dorpen als Geulle, Elsloo, Urmond, Berg aan de Maas en vooral Stein. Een tweede concentratie van brikkenbakkersdorpen werd aangetroffen in het zuidoosten van de provincie. Hoensbroek, Bingelrade, Jabeek en Nieuwenhagen leverden met zekerheid een contingent brikkenbakkers. Ook Brunssum en Schinveld waren brikkenbakkersdorpen.⁵⁵

De brikkenbakkers waren georganiseerd in ploegen van ongeveer tien personen. Elke ploeg was samengesteld door een ploegbaas, die ook de leiding had bij de werkzaamheden in Duitsland. Zelfs kwam het regelmatig voor dat een heel huishouden van vader, moeder, kinderen en andere verwanten één ploeg vormde, waarbij het hoofd van het huishouden tevens optrad als ploegbaas.⁵⁶ In

⁵³ Ibidem, 255-257.

⁵⁴ RAL, BAR, nr. 235, Opgave van de parochies: Nederlandse arbeiders in Duitsland, 1905.

⁵⁵ W. Moonen, *Brunssum de eeuwen door* (z.p. 1952) 319.

⁵⁶ RAL, BAR, nr. 235; brief van de pastoor van Lutterade (d.d. 2 november 1905); brief van de pastoor van Munstergeleen (d.d. 19 oktober 1905).

november was de ploegbaas al in Duitsland geweest om met een opdrachtgever een contract of accoord af te sluiten voor de productie van een bepaald aantal brikken in het komende seizoen. Een groep van een man of tien kon in het zomerseizoen tussen de één en anderhalf miljoen stenen maken.⁵⁷ Op welke manier de Limburgse brikkenbakkers voor hun werk werden betaald, is niet precies bekend. Deelden ze mee in het accoord dat de ploegbaas namens de ploeg met de opdrachtgever sloot of werden de brikkenbakkers door hun ploegbaas in tijdloon of in stukloon betaald?⁵⁸

Het werk aan de brikken stond bekend als zeer zwaar, niet in het minst door de extreem lange werktijden. Schinveldse brikkenbakkers in de omgeving van Aken, Keulen en in het Ruhrgebied begonnen om vier uur 's morgens en werkten door tot tien uur 's avonds. Deze arbeidsdag van achttien uur werd slechts onderbroken door de ochtend-, middag- en avondmaaltijd. De maaltijden werden bereid door de vrouw, zuster of zelfs moeder van de ploegbaas. Zij deed tevens de was en zorgde voor de rest van het huishouden van de ploeg, die gemeenschappelijk woonde in een keet op het werk.

Tegenover de vijf à zes maanden van zware fysieke arbeid in Duitsland stond een goed loon. Omstreeks 1900 brachten bijvoorbeeld de brikkenbakkers uit Stein, als ze met Sint-Bartholomeus (24 augustus) weer in hun dorp terugkeerden, per persoon zo'n 150 gulden mee.⁵⁹ De verdiensten uit seizoenarbeid aan de brikken werden in veel gevallen aangevuld door begin oktober opnieuw naar Duitsland te trekken, nu om er als landarbeider te helpen bij de zeer arbeidsintensieve bietenoogst. Dit verschijnsel is in figuur 2 terug te vinden in de stijging van het aantal uitgereikte nationaliteitsbewijzen in de maand oktober. Ongeveer vierhonderd mannen uit Stein namen in 1905 aan deze trek deel.⁶⁰ Ze bleven zes of zeven weken weg en hadden dan 75 gulden verdiend.⁶¹ Ook in andere dorpen vond omstreeks 1900 een najaarstrek naar Duitsland plaats. Inwoners van Elsloo, Geulle, Berg aan de Maas, Geleen, Munstergeleen, Urmond en Bingelrade togen naar het Rijnland om er te helpen bij de bietenoogst.⁶² Vijftien tot twintig mannen uit Jabeek werkten van oktober tot februari in de suikerfabrieken in de omgeving van Düren.⁶³

Er zijn aanwijzingen dat er, in ieder geval bij een deel van de Limburgse arbeidsmigranten, sprake is geweest van een arbeidscyclus, waarvan seizoenarbeid een onderdeel vormde. De landbouwleraar Corten die door de hele provincie reisde en daardoor goed op de hoogte was van de toestand op het Limburgse platteland, merkte op dat 'menig keuterboerderijtje zijn ontstaan te danken heeft

⁵⁷ Dieteren, *Brood op de plank*, 13.

⁵⁸ Marijmissen-Raben, *Weg over de grens*, 99-106; Lourens en Lucassen, *Arbeitswanderung*, 139.

⁵⁹ Dieteren-Philips, *Stein*, 81-82.

⁶⁰ RAL, BAR, nr. 235, brief van de pastoor van Stein (d.d. 25 oktober 1905).

⁶¹ Dieteren-Philips, *Stein*, 81-82.

⁶² RAL, BAR, nr. 235, brieven van de zielzorgers van Stein (d.d. 25 oktober 1905), Geulle (niet gedateerd), Berg aan de Maas (d.d. 24 oktober 1905), Geleen (d.d. 23 oktober 1905), Munstergeleen (d.d. 19 oktober 1905), Urmond (d.d. 27 oktober 1905) en Bingelrade (niet gedateerd).

⁶³ *Ibidem*, brief van de pastoor van Jabeek (d.d. 14 oktober 1905).

aan of onderhouden wordt met de gelden die in het buitenland verdiend worden'.⁶⁴ De conclusie van Corten werd in latere studies onderschreven. Zo constateerden Dieteren en Philips dat de seizoenarbeiders uit Stein er een eigen boerenbedrijfje op na hielden, dat tijdens hun afwezigheid door vrouw en kinderen werd bijgehouden.⁶⁵ Bouwens schreef dat de trekarbeiders uit Munstergeleen die in de zomer in de Duitse brikkenbakkerijen werkten, hun eer als boer hoog hielden door in hun geboortedorp eigen akkers te blijven verzorgen.⁶⁶ Ook Rutten kwam tot de slotsom dat behalve landloze arbeiders ook keuterboertjes bij de seizoenarbeid betrokken waren. Hun inkomsten uit trekarbeid in Duitsland vormden een aanvulling op het inkomen uit het gezinsbedrijf. Zelfs verklaart de wijze waarop binnen het gezinsbedrijf de trekarbeid werd ingepast, waarom nog begin twintigste eeuw de arbeidsparticipatie van vrouwen in het zuiden van Limburg heel hoog was, vergeleken met de rest van Nederland.⁶⁷

Over de derde component van de arbeidscyclus, huisnijverheid, is niet veel bekend. De rapporteurs aan de Enquêtecommissie van 1886 maakten er voor de onderzochte Limburgse gemeenten geen melding van. Uit het landbouwverslag van 1908 bleek dat huisnijverheid slechts hier en daar voorkwam in de vorm van manden- of klompenmaken.⁶⁸

Nader onderzoek op microniveau is noodzakelijk om meer inzicht te krijgen in het functioneren van de arbeidscyclus bij Limburgse huishoudens. Vooral moet worden nagegaan voor welke strategieën van inkomensverwerving huishoudens in hun verschillende ontwikkelingsfasen kozen en hoe daarin de verhouding was tussen de drie hoofdcomponenten van de arbeidscyclus.

Pendel

Wanneer iemand geregeld op en neer reist van huis naar zijn werk in een andere gemeente (in dit geval gelegen aan de andere zijde van de landsgrens), spreekt men van pendelarbeid. Afhankelijk van de afstand en de vervoersmogelijkheden pendelt de arbeider dagelijks of wekelijks. Vooral uit onmiddellijk aan de grens gelegen Limburgse dorpen en steden was het pendelverkeer naar de Duitse buurgemeenten aanzienlijk. In het noorden van de provincie was de pendel vooral gericht op de industrieën in Viersen (textiel), Krefeld (suiker), Goch (de margarinefabriek van Jurgens) en Kleve (de margarinefabriek van Van den Bergh). Midden-Limburgse pendelaars zochten hun heil meer in Mönchengladbach en omgeving. Vanuit Zuid-Limburg was de bestemming voornamelijk het industriegebied rond Aken.⁶⁹ Arbeiders uit Voerendaal werkten er in de ijzergieterijen van Rothe Erde. Ze vertrokken op maandagmorgen naar hun

⁶⁴ *Uitkomsten, Rapport XCI, gemeente Beek*, 15.

⁶⁵ *Dieteren-Philips, Stein*, 81-82.

⁶⁶ *Bouwens, 'Munstergeleense brikkebekkesj'*, 252.

⁶⁷ *Rutten, 'Bevolking'*, 15.

⁶⁸ *Verslag toestand landarbeiders*, 354.

⁶⁹ *Wachelder, 'Migratie'*, 154-159.

Bietenstekers uit Stein in volle uitrusting. Velen gingen na het brikkenbakken meteen aan de slag op de bietenvelden. Foto uit: A. Munsters, Stein in oude ansichtkaarten, dl. 2, nr. 59.

werk en kwamen op zaterdagavond weer thuis.⁷⁰ Weekpendelaars naar de mijnen, de hoogovens en de walswerken van Rothe Erde zijn ook bekend uit Stein.⁷¹ Daarnaast waren er pendelaars die dagelijks heen en weer reisden. Uit Ubach over Worms, Brunssum, Nieuwenhagen en Waubach vonden velen werk in de weverijen in Aken en de knopenfabriek in Herzogenrath. Ook de inwoners van Vaals waren voor hun werkgelegenheid in zeer sterke mate op de textielnijverheid in en rond Aken aangewezen. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog pendelden niet minder dan tweeduizend mannelijke en vrouwelijke Vaalser textielarbeiders -eenkwart van de bevolking!- naar Aken en directe omgeving.⁷² Het aantal Kerkraadse pendelarbeiders naar Duitsland schommelde in de periode 1899-1912 tussen de 800 en 1400.⁷³ Een groot gedeelte daarvan was mijnwerker. In 1899 was bijna driekwart van de pendelaars werkzaam in de Duitse steenkolenmijnbouw. In 1912 was het aandeel van de mijnwerkers in het pendelverkeer uit Kerkrade afgenomen tot iets meer dan de helft. Wellicht had een deel van de pendelaars zijn toevlucht gezocht in de Limburgse steenkolenmijnbouw die volop in expansie was.

⁷⁰ *Uitkomsten*, Rapport XCIV, gemeente Voerendaal, 16.

⁷¹ Dieteren en Philips, *Stein*, 108.

⁷² *Christelijke Mijnwerker*, 28-11-1914.

⁷³ Gemeentearchief Kerkrade, *Archief Gemeentesecretarie*, nr. 3809, Correspondentie tussen Commissaris der Koningin en burgemeester Kerkrade, 1899, 1910; 'Opgave van het aantal arbeiders die in de gemeente Kerkrade wonen en elken dag in Duitsland gaan werken', 2 januari 1912.

Veel pendelarbeiders maakten de dagelijkse tocht over de grens te voet. Een reistijd van een aantal uren was daarbij geen uitzondering. Pendelaars uit Voerendaal moesten 's morgens om vijf uur vertrekken en waren pas tegen negen uur 's avonds weer thuis. De mijnwerker Willem Timmers uit Spekholzerheide die zijn ervaringen in de mijnbouw op papier zette, maakte eind jaren 1880 elke dag te voet de tocht van zijn woonplaats naar de mijn Voccart in Herzogenrath, een reis van anderhalf uur.⁷⁴ Een enkeling zal wellicht omstreeks 1910 de beschikking gehad hebben over een fiets⁷⁵, maar voor anderen diende de trein zich als vervoermiddel aan. De pendelaars uit Kerkrade bijvoorbeeld konden al vóór 1900 gebruik maken van speciale arbeiderstreinen die hen tegen een kleine vergoeding naar Herzogenrath en Aken vervoerden. Ook is bekend dat arbeiders uit Meerssen en Valkenburg, dorpen aan de spoorlijn Maastricht-Aken, dagelijks per trein naar hun werk in de omgeving van Aken gingen.⁷⁶ In januari 1907 reisden op dezelfde spoorlijn 666 Limburgse grensarbeiders dagelijks richting Aken.⁷⁷

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog betekende ook voor de pendelarbeiders naar Duitsland een ernstige belemmering. Het grensoverschrijdend treinverkeer ondervond veel vertraging en werd drastisch beperkt. Zo moesten reizigers op de lijn Maastricht-Aken voortaan in Simpelveld overstappen in een Duits treintje dat hen over de grens bracht. Het reizigersverkeer tussen Kerkrade en Herzogenrath kwam zelfs geheel stil te liggen. Op 31 oktober 1914 passeerde de laatste reizigerstrein het grensstation Kerkrade-Rolduc. Pas in december 1918 zou deze verbinding voor het personenvervoer worden hersteld.⁷⁸

Het grensverkeer werd verder bemoeilijkt doordat er speciale arbeiderspassen werden ingevoerd, die bij het passeren van de grens streng werden gecontroleerd.⁷⁹ Omdat de waarde van de Duitse Mark onmiddellijk na het uitbreken van de oorlog sterk daalde, werd het ook financieel voor Limburgers minder aantrekkelijk om in Duitsland te werken. Aangezien Limburgers in marken werden betaald, betekende de geldontwaarding feitelijk een loonsverlaging. Menig pendelaar hield het in Duitsland dan ook voor gezien en probeerde werk in eigen provincie te vinden.⁸⁰

⁷⁴ Loek Kreukels, *Kolen en kompels. De geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers*. (Amsterdam-Brussel 1986) 43.

⁷⁵ Tot 1900 was de fiets voorbehouden aan het welgestelde deel van de bevolking. Na 1900 werd dit vervoermiddel snel goedkoper, rond 1910 was de fiets voor geschoolde arbeiders financieel binnen bereik gekomen. A.A. Albert de la Bruhèze en F.C.A. Veraart, *Fietsverkeer in praktijk en beleid in de twintigste eeuw. Overeenkomsten en verschillen in fietsgebruik in Amsterdam, Eindhoven, Enschede, Zuidoost-Limburg, Antwerpen, Manchester, Kopenhagen, Hannover en Basel* (Den Haag 1999) 43-44.

⁷⁶ RAL, BAR, nr. 235, brief van de pastoor van Meerssen (d.d. 29 oktober 1905).

⁷⁷ Dieteren, *Brood op de plank*, 21.

⁷⁸ Jos Hermans en Maydy de Jong, 'Tussen twee vuren'. Een onderzoek naar het grensverkeer in Zuid-Limburg tijdens Wereldoorlog I (doctoraalscriptie, Nijmegen 1983) 26-28.

⁷⁹ Ibidem, 47-49; 64-65.

⁸⁰ Ibidem, 143.

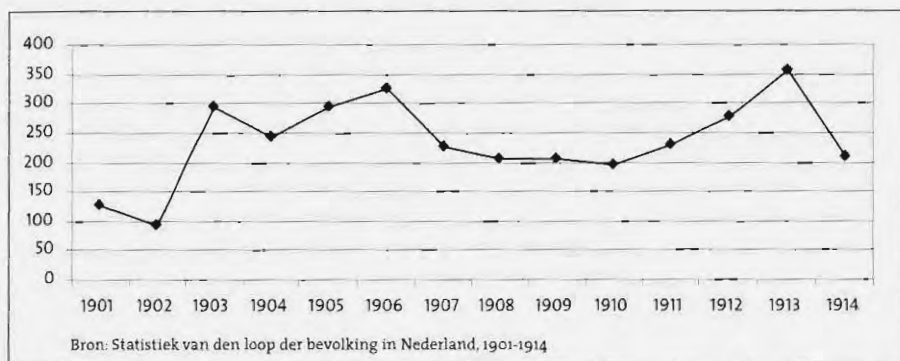

Een brikkenbakkersfamilie uit Schinveld, werkzaam te Würselen, 1913. Foto: Ron Kösters, uit: *Kusters, De tocht der duizenden*, 71.

Van grensarbeid naar definitieve migratie

Tenslotte dient een enkele opmerking gemaakt over emigratie van Limburgers. Met emigratie is hier bedoeld vestiging, in beginsel voor onbepaalde tijd, in het buitenland. Uit de literatuur is bekend dat seizoenarbeid en pendel niet zelden de voorbereidende stappen waren op weg naar definitieve vestiging in den vreemde.⁸¹ Er konden diverse redenen zijn, waarom de grensarbeider ervoor koos in de onmiddellijke nabijheid van zijn werk in het buitenland te gaan wonen. Hij was de soms lange reistijd beu, hij kreeg in het buitenland werk aangeboden op een meer permanente basis, of hij vond er een huwelijkspartner en stichtte er een gezin. Voor Limburgse seizoen- en pendelarbeiders wordt een dergelijk verband tussen tijdelijke en permanente migratie ook verondersteld. De omvang van de groep Limburgse migranten die besloot zich blijvend in Duitsland te vestigen, is zeer moeilijk te bepalen. Degenen die zich lieten uitschrijven uit de gemeentelijke bevolkingsregisters mogen in lang niet alle gevallen als definitieve emigranten worden beschouwd. Velen keerden vroeg of laat terug, een patroon dat bij migrantenstromen in het algemeen is vastge-

⁸¹ Moch, *Moving Europeans*, 82.

Figuur 4 Aantal Limburgse landverhuizers naar Duitsland, 1901-1914

steld.⁸² Anderzijds leert reeds een vluchtige beschouwing van de aanvraagformulieren voor nationaliteitsbewijzen - bedoeld voor in principe tijdelijke migratie - dat het begrip 'tijdelijk' zeer rekbaar kon zijn. De Nederlandse overheid erkende de ondoorzichtigheid van de migratiestatistiek in 1901. In opdracht van de minister van binnenlandse zaken werden sindsdien 'alle personen die zich buiten het Rijk hebben gevestigd met het oogmerk niet in Nederland terug te keren' als landverhuizers geregistreerd.⁸³ Figuur 4 laat het aantal Limburgers zien dat in de jaren 1901-1914 bij vertrek te kennen gaf zich blijvend in Duitsland te willen vestigen. Uiteraard is ook dat geen absolute aanwijzing dat men dat voornemen ook daadwerkelijk realiseerde. Bovendien impliceerde de verklaring dat men niet van plan was naar Nederland terug te keren, dat men na verloop van tijd de Nederlandse nationaliteit verloor. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze consequentie migranten ervan weerhouden heeft zich officieel als 'landverhuizer' te laten registreren.⁸⁴

In hoeverre deze 'landverhuizers' ook werkelijk mensen zijn geweest met een voorgeschiedenis als seizoen- of trekarbeider is evenmin met zekerheid te zeggen; systematisch onderzoek naar migratietrajecten van Limburgse arbeidsmigranten, bijvoorbeeld op basis van personalia uit de vertrekregisters en de aanvragen voor nationaliteitsbewijzen op gemeenteniveau, zal daaromtrent meer duidelijkheid moeten verschaffen.

Conclusie

De arbeidsmigratie vanuit de Nederlandse provincie Limburg naar het aangrenzende Duitsland was in de periode 1870-1914 groot. Schattingen over de

⁸² Corrie van Eijl en Leo Lucassen, 'Holland beyond the borders. Emigration and the Dutch state, 1850-1940' (Paper workshop *Citizenship and those who leave: the politics of emigration and expatriation*, Paris, december 2001) 1.

⁸³ P.R.D. Stokvis, 'Nederland en de internationale migratie, 1815-1960' in: E.L. van Halbeek (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen-Maastricht 1985) 71-92, aldaar 75-77.

⁸⁴ Van Eijl en Lucassen, 'Holland', 11.

omvang lopen sterk uiteen. Dat vindt zijn oorzaak niet alleen in het feit dat de registratie van de trek naar Duitsland in de tijd zelf gebrekkig was, maar ook in de ontoegankelijkheid van bronnen die meer helderheid over het verschijnsel zouden kunnen opleveren. Zo vormen de ruim 65.000 aanvragen van Limburgers voor een nationaliteitsbewijs - voor velen hét aangewezen document om de tocht naar Duitsland mee te aanvaarden - een nog onontgonnen, maar in de bewerking zeer tijdovende seriële bron voor migratieonderzoek.

Op basis van de bestaande literatuur en een reeks contemporaine kwalitatieve bronnen kan desondanks een aantal inzichten over de arbeidsmigratie van Limburgers naar Duitsland worden verkregen. De arbeiderstrek over de grens nam in hoofdzaak twee vormen aan: die van seizoenarbeid en van pendel. In beide gevallen ging de grensarbeider werken in Duitsland, waar de lonen hoger en de sociale voorzieningen in een aantal gevallen beter waren, maar bleef hij wonen in Limburg, met zijn lagere kosten van levensonderhoud. Zo maakte hij optimaal gebruik van de aanwezigheid van de landsgrens, die de scheidslijn vormde tussen verschillende sociaal-economische omstandigheden aan deze en gene zijde. De grote trek van Limburgers over de grens kan dan ook niet uitsluitend verklaard worden uit push-factoren in de eigen provincie, waarvan de sombere toestand van de landbouw - de voornaamste bestaansbron - de belangrijkste was. De aantrekkingskracht van de werkgelegenheid in het Rijnland en het Ruhrgebied was groot, en zeker niet alleen voor de allerarmsten, zij die geen voldoende bestaansbron in Limburg zelf konden vinden. Dat werken in Duitsland in veel gevallen geen negatieve keuze is geweest, bewijzen de vele berichten over een tekort aan arbeidskrachten in Limburg sedert de jaren 1880.

In hoeverre seizoenarbeid en pendel voor Limburgers voorstadia zijn geweest van definitieve vestiging in Duitsland, zoals wel wordt verondersteld, zal gedetailleerd onderzoek op het niveau van individuele migratietrajecten moeten uitwijzen.

Thomas Müller*

Dwangarbeid aan de grens. Regionale aspecten van de dwangarbeid in het grensgebied bij Aken in de nazi-tijd

Het nationaal-socialistische Duitsland kon de oorlog onder andere volhouden omdat het op grote schaal gebruik maakte van gedwongen arbeid. In oktober 1944 waren er bijna 8 miljoen buitenlandse dwangarbeiders in Duitsland werkzaam uit 26 landen, waaronder bijna 6 miljoen burgers en 2 miljoen krijgsgevangenen. Onder de herkomstlanden domineerde de Sowjet-Unie met 2,8 miljoen, gevolgd door Polen met 1,7 miljoen en Frankrijk met 1,2 miljoen dwangarbeiders. Enkele honderdduizenden kwamen uit Italië, Nederland, België, Tsjecho-Slowakije en Joegoslavië. Om al deze dwangarbeiders te huisvesten werd een dekkend stelsel van naar schatting meer dan 20.000 *Ausländerlager* gebouwd. Overal waren buitenlandse arbeiders werkzaam en zichtbaar - zowel in de steden als op het platteland, zowel op boerenbedrijven als in kleine en grote fabrieken. In de geest van de nazi-ideologie werden de dwangarbeiders uit het Westen (Frankrijk, België, Nederland) als 'rasgenoten' veel beter behandeld dan die uit het Oosten (Polen, Russen, Joegoslaven), die als Slavische *Untermenschen* werden beschouwd.¹ In onderstaand artikel wordt de omvang en de positie van de dwangarbeid in het Akense grensgebied onderzocht. De aanwezigheid van de grens blijkt daarop een bijzondere invloed te hebben uitgeoefend.

Regionaal onderzoek naar de geschiedenis van de dwangarbeid en de wijze waarop die zich ontwikkelde op basis van de bestaande vormen van arbeidsmigratie en vreemdelingenbeleid, maakt veel meer zichtbaar dan de regionale uitwerking van algemene processen. De levensomstandigheden en de overlevingskansen van de dwangarbeiders werden niet alleen bepaald door de voorschriften van het opperkommando van de *Wehrmacht*, van het *Reichssicherheitshauptamt*, of van de *Generalbevollmächtigte* van de *Arbeitseinsatz*, Fritz Sauckel. De instellingen die verantwoordelijk waren voor de zogenaamde *Ausländer-einsatz* hadden een groot aantal functies en bevoegdheden overgedragen aan beleids- en politieambtenaren op het midden- en basisniveau. Door een stroom van steeds nieuwe verordeningen en bijzondere regelingen werd de begrenzing daarvan steeds onduidelijker. De macht van de lokale beampten werd daardoor eerder vergroot dan beperkt. Wanneer men verder bedenkt dat zulke belangrijke spelers als de regionale afdelingen van de *Gestapo* in de loop van de oorlog in vergaande mate losgekoppeld raakten van hun centrale organen, en dat hun bevoegdheden juist daardoor enorm werden uitgebreid, dan wordt ook daarin zichtbaar hoeveel macht juist regionale en lokale instellingen over de dwangarbeiders konden uitoefenen. Daarbij hielden zij uiteraard rekening met de

* RWTH Aachen

¹ Ontleend aan: Klaus J. Bade, *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (München 2000) 287-290.

geografische, economische en sociale bijzonderheden van hun regio. Zij maakten gebruik van lokale kennis en knoopten aan bij bestaande praktijken van bewaking en uitsluiting van migranten en bij de in die regio gebruikelijke opvattingen over de omgang met niet-Duitsers. Deze kleinschalige verschijningsvorm van de macht wordt uitsluitend op het regionale en lokale niveau zichtbaar.

Aan de hand van het voorbeeld van de *Kreis Aachen* en de daar aanwezige steenkolenmijnbouw wil ik de betekenis van de regionale sociaal-economische structuur voor de sociale geschiedenis van arbeidsmigratie en dwangarbeid in beeld brengen. Ik ben vooral geïnteresseerd in de gevolgen van de ruimtelijke nabijheid van Nederland en België en wat dit voor de praktijk van de plaatselijke politie- en andere autoriteiten betekende.

Ontwikkelingen per Kreis

Het ligt voor de hand dat de dwangarbeid in de mijnbouwplaatsen in het *Wurmrevier* en in de industriesteden Stolberg en Eschweiler zich anders ontwikkelde dan die in de stad Aken of in de land- en bosbouwgebieden in de noordelijke Eifel. In de toenmalige *Landkreis Aachen*, het industrie- en mijnbouwgebied in het noordelijke deel van de huidige *Kreis Aachen*, waren in de periode vóór de oorlog meer dan 4.100 buitenlanders bij de politie ingeschreven, waaronder bijna 1.500 in loondienst.² Het grootste deel van deze migranten kwam uit de Nederlandse en Belgische buurprovincies. Velen woonden al generaties in Duitsland, spraken voornamelijk Duits en waren cultureel vergaand geassimileerd, maar waren op grond van de etnisch-racistische nationaliteitswetgeving niet in het bezit van een Duits paspoort.³ Bovendien kwam er een groot aantal grensarbeiders dagelijks de grens over, die niet in de statistieken zijn terug te vinden.

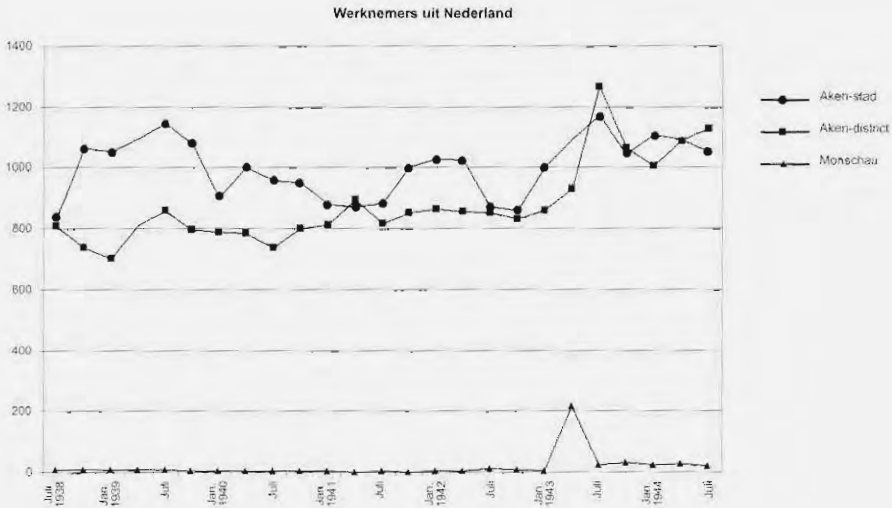
Tot de komst van de eerste contingenten Poolse krijgsgevangenen in 1940 leefden en werkten daarentegen in de toenmalige *Kreis Monschau*, het landelijke gebied in het zuiden van de huidige *Kreis Aachen*, vrijwel uitsluitend Duitsers en enkele Duitssprekende Belgen. De grensligging had niet tot korte-afstandsmigratie van grensarbeiders, noch tot werving van buitenlandse seizoenarbeiders geleid. Tot 1940 bleef hier een homogene, monoculturele samenleving bestaan. De massale inzet van dwangarbeiders in de beide wereldoorlogen was hier de eerste kennismaking met migratie en migranten in de moderne tijd.

Hoe verschillend de migratietradities waren en de overgang naar dwangarbeid verliep, laten de statistieken van de aanwezige buitenlanders in de *Kreis Aachen-Stadt*, *Aachen-Land* en *Monschau* zien, die tussen 1938 en 1944 beschikbaar zijn.⁴ Daarbij moet worden opgemerkt dat alleen de bij de politie gemelde buitenlan-

² Vgl. Regierungspräsidium Aachen, 'Nachweisung der im Regierungsbezirk Aachen wohnenden Ausländer v. Juli 1939', HStAD Reg. Aachen 23424.

³ Vgl. Reichsministerium des Inneren an Regierungspräsident Aachen, 30.9.1943, HStAD Reg. Aachen 23531, p. 130.

⁴ 'Nachweisungen der im Regierungsbezirk Aachen wohnenden Ausländer', HStAD Reg. Aachen 23424 en 23462, passim.

Figuur 1 *Werknemers uit Nederland in Aken en omstreken (1938-1944)*

ders zijn opgenomen; de grensarbeiders en de krijgsgevangenen ontbreken.

Alleen al bij de grootste groep vooroorlogse migranten, de Nederlanders, zijn duidelijke verschillen in de drie *Kreise* herkenbaar (figuur 1). Zowel in de *Stadt-* als in de *Landkreis Aachen* woonde in de vooroorlogse periode een grote bevolking van omstreeks 2.000 tot 2.500 Nederlanders. Het aandeel van gezinsleden en zelfstandigen was bij hen hoger dan bij andere migrantengroepen. De verscherping van de rekruteringspraktijk in het bezette Nederland in het jaar 1943 weerspiegelt zich in een tijdelijke stijging van de Nederlanders in loondienst in alledrie de *Kreise*. In tegenstelling tot de *Kreise Aachen-Stadt* en *Land* hadden Nederlandse arbeiders in de *Kreis Monschau* noch vóór, noch tijdens de oorlog een rol gespeeld. De inzet van Nederlandse dwangarbeiders bleef hier beperkt tot enkele weken.⁵

Ook het aantal personen met de Belgische nationaliteit nam door de verscherpte rekruteringspraktijk in het Westen significant toe. Deze ontwikkeling begon echter een jaar eerder dan bij de Nederlandse arbeiders en had een zwaartepunt in de *Stadtkreis Aachen*. Zowel vóór als tijdens de oorlog woonden er tweemaal zoveel Belgen in de *Stadt-* als in de *Landkreis Aachen*. In de *Kreis Monschau* daarentegen waren, ondanks de nabijheid van de grens, maar weinig Belgen geregistreerd en dan nog vrijwel uitsluitend zogenaamde *Volksdeutsche* uit Eupen en Malmedy. Als gevolg van de annexatie van Eupen-Malmedy in mei 1940 verdwenen zij uit de buitenlanderstatistiek.

⁵ De stijging van het aantal Nederlandse arbeiders in de *Kreis Monschau* in 1943 is in de buitenlanderstatistiek zelf niet opgenomen, maar blijkt uit tellingen van het *Landratsamt*. Vgl. 'Landrat Monschau an Abwehrstelle des Wehrkreises, VI, 23.1943, und an den SD-Untereinsatzamt Aachen, 23.3.1943', HSTAD BR 1011/159.

Een soortgelijke ontwikkeling zien wij bij de personen met een Franse nationaliteit. Alleen in de *Stadt- en Landkreis Aachen* woonde een, zij het gering, aantal Fransen. Na het uitbreken van de oorlog werden beide *Kreise* door omstreeks de helft van de Fransen verlaten, tot er aan het einde van 1942, eerst in de *Stadt-* en vervolgens in de *Landkreis Aachen* en in mindere mate ook in *Monschau*, een duidelijke stijging waarneembaar is. Alles bij elkaar wordt daarmee duidelijk dat arbeiders uit West-Europa (zonder de grensarbeiders) pas als gevolg van de verscherpte rekruteringsmaatregelen in grotere aantallen in de grensstreek terecht kwamen.

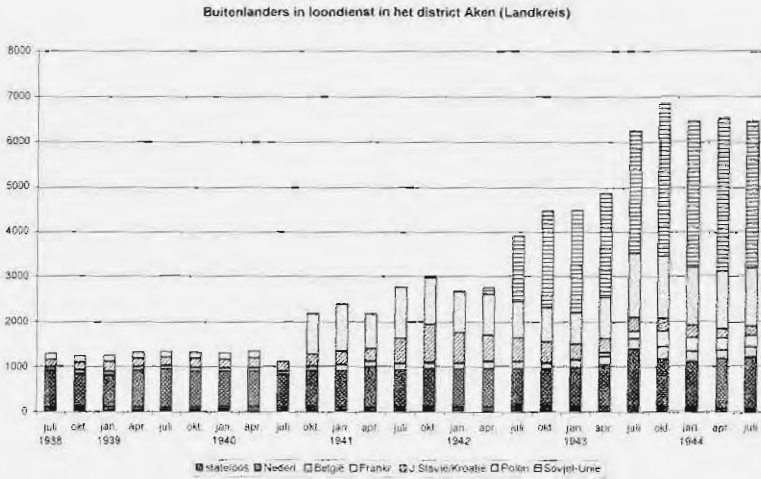
Een andere ontwikkeling zien we bij de onderdanen van meer traditionele herkomstlanden van arbeidsmigranten. Zo woonden er in de *Landkreis Aachen* vóór de oorlog 417 Joegoslaven, 311 Polen en 154 Italianen. Het aantal Joegoslaven werd in 1942 anderhalf keer zo groot, om na het einde van de oorlog weer op het vooroorlogse niveau terug te keren. De oorzaak was de werving van tijdelijke arbeidscontractanten voor mijnarbeid in Kroatië. In de *Kreise Aachen-Stadt* en *Monschau* speelden Joegoslavische arbeiders geen rol.

De getallen voor de Poolse staatsburgers hebben slechts beperkte zeggingskracht omdat niet duidelijk is vanaf wanneer tewerkgestelde Poolse krijgsgevangenen als buitenlandse arbeiders in de statistieken zijn opgenomen. Tegelijk is duidelijk dat alleen het mijnbouwgebied in de *Landkreis Aachen* vóór het begin van de oorlog Poolse inwoners kende. Door de werving van Poolse mijnwerkers in het Noord-Franse kolenbekken nam hun aantal al in 1941 sterk toe.

De grootste stijging is echter te vinden bij een groep die voor de oorlog in geen van de drie *Kreise* aanwezig was: de onderdanen van de Sowjet-Unie. Na de overval op de Sowjet-Unie ging hun aantal in het Akense mijnbouwgebied met sprongen omhoog tot meer dan 2.000, in de loop van 1943 tot bijna 3.500 mensen. Ook in de stad Aken zelf en in de *Kreis Monschau* werden zij de grootste groep dwargarbeiders, maar hun aantal bedroeg hier slechts de helft, respectievelijk eentiende van het aantal dat in de *Landkreis Aachen* te werk was gesteld.

In elk van de drie *Kreise* bouwde de dwargarbeid derhalve voort op specifieke voorwaarden en aanknopingspunten en waren er eigen overgangs- en ontwikkelingsvormen. In de *Landkreis Aachen* bijvoorbeeld mengden zich drie traditionele vormen met deze nieuwe vorm van buitenlandse arbeid (figuur 2). De dwargarbeid voor de Duitse oorlogseconomie sloot hier aan bij de aanwezigheid van vergaand geassimileerde inwoners van Nederlandse en Belgische afkomst, van grensarbeiders uit de aangrenzende Nederlandse en Belgische gebieden, en bij de tewerkstelling van buitenlandse arbeiders uit typische wervinglanden als Polen, Joegoslavië en Italië. Door de parallelle en continue ontwikkeling van de drie traditionele migratievormen in dit grensgebied ontstond er een breder en gedifferentieerder overgangsgebied van vrijwillige arbeidsmigratie naar dwargarbeid dan in de binnenlanden van het Duitse Rijk.

Figuur 2 Buitenlanders in loondienst in het district Aken (Landkreis).

De betekenis van de grensligging

De grensligging beïnvloedde de overgang naar dwangarbeid ook in andere opzichten. Met de bouw van de zogenaamde *Westwall* was de regio Aken aan de vooravond van de oorlog het toneel van de eerste naar militair voorbeeld georganiseerde *Arbeitseinsatz*. Alleen al in de *Landkreis Aachen* werkten circa 12.000 min of meer vrijwillige Duitse *Westwallarbeiter*, van wie meer dan de helft in kampen was ondergebracht.⁶ Voor het eerst ontstond hier een dekkend net van tenminste 12 grotere en 19 kleinere kampen, die gedurende de oorlog voor een deel ook voor de inkwartiering van niet-Duitse dwangarbeiders werden gebruikt.⁷ Met het *Polizeihaftlager Vicht* bij Stolberg ontstond bovendien een eerste strafkamp voor *Westwallarbeiter* die niet konden of wilden voldoen aan de prestatienormen en de wijze waarop deze werden opgelegd. Het behoorde tot de prototypen van de latere *Arbeitserziehungslager*, die Gabriele Lotfi treffend 'concentratiekampen van de Gestapo' heeft genoemd.⁸ Na zijn sluiting in het begin van 1941 werd korte tijd overwogen het om te vormen tot *Arbeitserziehungslager* in het dwangarbeidsysteem dat toen ontstond.⁹

⁶ Vgl. Stefan Krebs, 'Der Arbeitseinsatz von Kriegsgefangenen und Fremdarbeitern in Stolberg/Rhld. während des Zweiten Weltkriegs. Eine erste Bestandsaufnahme' (Magisterarbeit RWTH Aachen 2000) 66.

⁷ Vgl. Generalinspekteur für das Deutsche Straßenwesen, Oberbauleitung Düren, an Regierungspräsidium Aachen, 15.9.1938 und Kreisobmann der DAF, Abt. Arbeitseinsatz West, an Regierungspräsidium Aachen, 21.10.1938, HStAD Reg. Aachen 18517, p. 216 e.v..

⁸ Vgl. Gabriele Lotfi, *KZ der Gestapo. Arbeitserziehungslager im Dritten Reich* (Stuttgart/München 2000) 60 e.v..

⁹ Vgl. Bürgermeister Gressenich an Landrat Aachen, 26.4.1941 und Inspekteur der Sipo und des SD an Regierungspräsidium Aachen, 26.6.1941, HStAD Reg. Aachen 23085.

De overgang van vrijwillige arbeidsmigratie naar dwargarbeid verliep in drie fasen. De traditionele migratiepatronen bleven in de eerste oorlogsjaren met geringe verschuivingen bestaan. Tussen de overval op Polen op 1 september 1939 en die op de westelijke buurlanden op 10 mei 1940 bestonden er in de grensgebieden bijzondere regelingen, die de aanstelling van nieuwe buitenlandse arbeidskrachten praktisch onmogelijk maakten.¹⁰ Anders dan in het binnenland begon de overgang naar dwargarbeid daardoor niet met de inzet van Poolse krijgsgevangenen en vrijwillige arbeiders. Ook na de inval in Nederland en België knoopten de arbeidsbureaus in Aken en Eschweiler in eerste instantie niet zozeer aan bij de landelijke ontwikkeling, maar bij de traditie van grensarbeid door Limburgse grensarbeiders voor de mijnbouw te rekruteren. De regio Aken werd in deze fase een van de belangrijkste draaischijven voor de *Arbeitseinsatz* in het westen van Duitsland.¹¹

De omvang en de samenstelling van de dwargarbeiderscontingenten waren in hoge mate afhankelijk van de belangen van de mijnondernemingen in het *Wurmrevier*. De ondernemers waren al in de tweede helft van de jaren dertig niet meer in staat geweest in het Wurm-bekken zelf te voorzien in hun behoefte aan nieuwe arbeidskrachten.¹² De arbeidsmarktproblemen werden aanzienlijk vergroot door de trek van mijnwerkers naar het *Ruhrgebiet*, waar hogere lonen werden betaald, door de arbeidsintensieve bouw van de *Westwall* en omdat velen onder de wapenen werden geroepen. Ondanks het hoge technische niveau van de mijnen werd om die reden door het mijnbouwdistrict Aken aan het begin van de oorlog in een vertrouwelijke notitie vastgesteld, dat er op den duur gevaar dreigde voor de economische levensvatbaarheid van het Akense kolenbekken. Men hoopte dit af te wenden door fiscale compensatie voor de gelijktrekking van de lonen met die in het *Ruhrgebiet*, door het mijnwerkersbehoefte aantrekkelijker te maken en door de bevoordeling van de Duitse mijnbouw in het naoorlogse, volgens Duitse belangen 'neu geordnete' Europa.¹³ Daarbij dacht men niet in de laatste plaats aan het inschakelen van personeel uit het nabijgelegen Limburgse mijnbouwgebied.

Op grond van de genoemde factoren waren enkele mijnen vanaf 1938 niet meer in staat in hun personeelsbehoefte te voorzien zonder terug te vallen op Nederlandse arbeiders.¹⁴ Maar dit gold niet voor alle mijnen. Zo nam de *Grube*

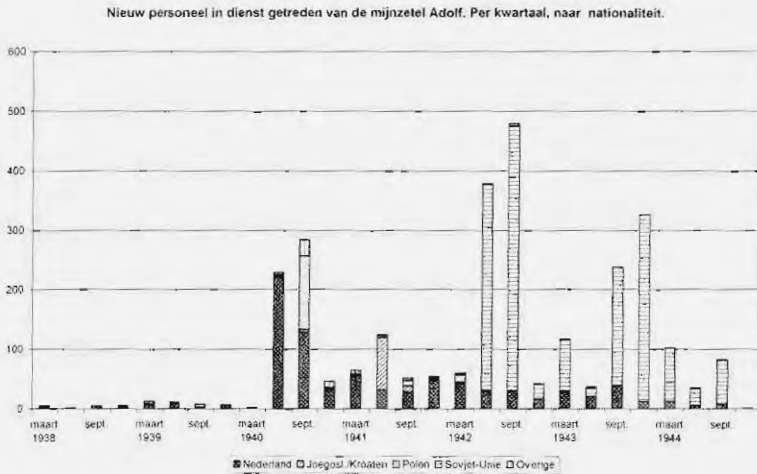
¹⁰ Een bijzondere rol speelden hierbij de definitie als *rückwärtiges Frontgebiet* en de *Grenzzonenverordnung* van het *Reichsinnenministerium* van 2 september 1939, HStAD Reg. Aachen 23596, p. 1 e.v.

¹¹ Vgl. de bijdrage van Marc Engels in dit jaarboek.

¹² Vgl. *Bürgermeister Baesweiler an Landrat Geilenkirchen/Heinsberg, wirtschaftspolitischer Lagebericht v. 26.9.1938*, Stadtarchiv Baesweiler (Baesweiler nach 1935) 159.

¹³ Vgl. *Denkschrift zur Behebung der Notlage des Aachener Steinkohlenbergbaues (vertraulich), überreicht von der Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen der Wirtschaftsgruppe Bergbau' (Aachen 1941)*, Stadtarchiv Baesweiler (Baesweiler vor 1935) 159.

¹⁴ Zo steeg het aantal in de mijn Carl Alexander in Baesweiler aangestelde grensarbeiders al in 1938 tot 200; daar kwam nog bij de terugkeer van Duitsers die tijdelijk in het Limburgse mijngebied gewerkt hadden. Vgl. *Bürgermeister Baesweiler, wirtschaftspolitischer Lagebericht v. 12.12.1938*, Stadtarchiv Baesweiler (Baesweiler vor 1935) 159 en *Bürgermeister Herzogenrath an Landrat Aachen betr. Wirtschaftslage, 22.9.1938*, Stadtarchiv Herzogenrath (Herzogenrath) 34.

Figuur 3 Buitenlanders die in dienst treden van de mijnzetel Adolf. Per kwartaal naar nationaliteit.

Adolf van de *Eschweiler Bergwerksverein* (EBV) in Merksteint, die wij in het kader van dit onderzoek uitgebreid hebben onderzocht, tot aan de inval in de westelijke buurlanden nog steeds vrijwel uitsluitend Duitsers in dienst (figuur 3).¹⁵

De inzet van Poolse mijnwerkers uit de mijnbouwgebieden in het bezette deel van Silezië, die in het *Ruhrgebiet* in praktijk werd gebracht, was na het begin van de oorlog op grond van de bijzondere regelingen in het grensgebied in Aken niet mogelijk, evenals trouwens de inzet van Poolse krijgsgevangenen en gewone arbeiders in de landbouw. De arbeidsbureaus compenseerden dit door de werving van Nederlandse grensarbeiders. Alleen al voor de *Landkreis Aachen* waren dat er circa 1.000.¹⁶ De *Grube Adolf* nam in juni en juli 1940 meer dan 300 Nederlanders in dienst, die *en bloc* uit de Nederlandse Julia en de Domaniale mijnen waren weggehaald.¹⁷ In welke mate deze overgang vrijwillig of onvrijwillig verliep, is ons niet bekend.

Los daarvan werden de Nederlandse arbeiders doelwit van verdachtmakingen, pesterijen en represailles. Aanknopen bij het heersende anti-Hollandse sentiment, stelde de *Kreisleiter* van de NSDAP ze verantwoordelijk voor talrijke overtredingen van de zogenaamde *Arbeitsdisziplin*, toename van het verzuim, alsook de verspreiding van ongecontroleerde berichten.¹⁸ Bedrijven en autoriteiten reageerden met een verscherping van de repressie. Herhaald arbeidsverzuim werd, behalve met het door *Kreisleiter* Schubert gepropageerde pak

¹⁵ Vgl. *Belegschaftsbuch der Grube Adolf 1.5.1928-22.5.1945*, EBV-Personalarchiv Alsdorf.

¹⁶ Vgl. *Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen, wirtschaftspolitischer Lagebericht Juni 1940*, HSTAD BR 1055/274, p. 132 en *Landrat Aachen an Regierungspräsidium Aachen, 3.7.1940*, HSTAD Reg. Aachen 23035.

¹⁷ Vgl. *Belegschaftsbuch der Grube Adolf 1.5.1928-22.5.1945*, EBV-Personalarchiv Alsdorf.

¹⁸ Vgl. *NSDAP-Kreisleitung Aachen-Land an Gauleiter Grohé, Monatsberichte August, September 1940, März, Juni 1941*, HSTAD RW 23-1, p. 74, 83, 104, 111.

slaag,¹⁹ door het collaborerende arbeidsbureau in Heerlen bestraft met de gedwongen overplaatsing naar een ver van huis gelegen bedrijf,²⁰ terwijl de *Gestapo* de bedrijven toestond Nederlandse arbeiders wegens *Arbeitsunlust, Widersetzlichkeit oder Einlegen von Feierschichten* door de politie te laten arresteren en uit te leveren aan de *Gestapo*, die tot het nemen van *staatspolizeilicher Maßnahmen* kon beslissen.²¹ Voor de betrokkenen kon dat deportatie naar een *Arbeitserziehungslager* of een concentratiekamp betekenen.

De aanstelling van de Limburgse grensarbeiders viel samen met de werving van 1.000 arbeidsmigranten in het Noord-Franse mijnbouwgebied. De meeste daarvan waren Poolse mijnwerkers, die zelf, of van wie de ouders, in de crisis van de vroege jaren 1920 van het Ruhrgebied naar Frankrijk waren getrokken en die als gevolg van de Duitse bezetting werkloos waren geworden.²²

Daarmee begon de tweede fase van de overgang naar dwangarbeid. Terwijl Poolse krijgsgevangenen van meet af aan onderworpen waren aan ernstige aantastingen van hun mensenrechten, die met hun overgang naar de status van 'gewone' arbeider zeker niet ophielden, werden de Frans-Poolse arbeiders pas na maandenlange onderhandelingen in de racistische hiërarchie van de *Ausländereinsatz* ingedeeld. Anders dan de Nederlanders kregen zij geen toestemming om in privéwoningen te wonen, maar werden ze in mijnwerkerste-huizen van de mijnen, en voor een deel ook in barakken, ondergebracht. Dit alleen al betekende een inbreuk op de toezeggingen van het Duitse wervingsbureau in Lille. Omdat ook andere beloften niet werden nagekomen, waardoor onder meer de in Frankrijk achtergebleven gezinnen in acute nood raakten, eisten de Frans-Poolse mijnwerkers op aanraden van het arbeidsbureau alsnog uitvoering van deze toezeggingen.²³ Dat verhinderde niet dat de Duitse politieautoriteiten in toenemende mate repressief in hun leven ingrepen. Onder de benaming *West-Polen* werd hen een 'tussenstatus' tussen arbeiders uit West-Europa en uit Polen zelf toegekend. De beruchte *Polenerlasse* van het *Reichssicherheitshauptamt* van 8 maart 1940 golden voor hen formeel niet, maar deels werden zij toch op hen van toepassing verklaard, bijvoorbeeld de onderbrenging in kampen en het verbod van seksuele omgang met Duitse vrouwen, die met de dood kon worden bestraft.²⁴

Dit patroon van de overgang naar een vorm van dwangarbeid herhaalde zich bij de aanstelling van een contingent Bosnische arbeiders uit de Duitse satel-

¹⁹ Vgl. ebd., Monatsbericht August 1940, p. 111.

²⁰ Vgl. Landrat Geilenkirchen/Heinsberg an Regierungspräsidenten, 23.11.1940, HStAD Reg. Aachen 23531, p. 15.

²¹ Staatspolizeistelle Aachen an die Landräte des Bezirks, 22.4.1941, Stadtarchiv Stolberg (Stolberg) 3072.

²² Vgl. NSDAP-Kreisleitung Aachen-Land an Gauleiter Grohé, Monatsberichte August und September 1940, HStAD RW 23-1, p. 104, 111 en Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen, wirtschaftliche Lageberichte August und September 1940, HStAD RW 86-3.

²³ Vgl. Landrat Geilenkirchen/Heinsberg, Bericht über den Einsatz ausländischer Bergarbeiter aus Nordostfrankreich, HStAD Reg. Aachen Präsidialbüro 2673, p. 57.

²⁴ Vgl. Staatspolizeistelle Aachen an Landräte des Bezirks, 22.2.1941, Stadtarchiv Monschau (Monschau), 11140.

lietstaat Kroatië in juni 1941.²⁵ Net als de Nederlanders konden de Frans-Poolse en Bosnisch-Kroatische arbeiders de verwachtingen van de ondernemingen slechts voor een deel vervullen. De ondernemers trokken hieruit twee conclusies. In de eerste plaats verscherpten ze de repressie door bijvoorbeeld na ruggespraak met de *Gestapo* de identiteitspapieren van alle buitenlandse arbeiders in beslag te nemen om hun vlucht over de grens te bemoeilijken.²⁶ In de tweede plaats gaven ze de voorkeur aan de massale inzet van slavenarbeiders uit de Sowjet-Unie, waarvan ze vanwege de draconische arbeidsvoorwaarden en controlemaatregelen betere bedrijfsresultaten verwachtten.²⁷

Daarmee begon de derde fase, waarin de overgang naar dwangarbeid volledig was voltooid. De ontwikkeling in het Akense mijngebied werd aanvankelijk gekenmerkt door talrijke regionale bijzonderheden, die in de grond van de zaak uit de grenssituatie voortvloeiden; de inzet van dwangarbeiders uit de Sowjet-Unie daarentegen ontwikkelde zich op het eerste gezicht op dezelfde wijze als in andere mijnbouwgebieden. De eerste transporten van Sowjet-krijgsgevangene bereikten de streek aan het eind van 1941, en wel in de mijn *Carolus Magnus* in Übach Palenberg en in de *Westdeutsche Kalk- und Portlandzementwerke*, een steengroeve in Stolberg.²⁸ Meer door de ondernemingen aangevraagde contingenten konden gedurende een half jaar niet worden aangevoerd vanwege de voorziene massale sterfte in de kampen van de *Wehrmacht*; zij werden vanaf maart gecompenseerd door de massale inzet van *Ostarbeiter*.²⁹ Hun betekenis voor de mijnbouwondernemingen, die hun productie nu voor het eerst sinds het uitbreken van de oorlog weer konden opvoeren, kan moeilijk worden onderschat. Alleen al de *Grube Adolf* nam in 1942 in een paar dagen meer dan 308 *Ostarbeiter* aan, die in hetzelfde jaar door 301 Sowjet-krijgsgevangenen werden vervangen. In de personeelsregisters van die mijn vindt men in de loop van het jaar 1942 nog eens 144, in 1943 500 en in 1944 160 nieuwe inschrijvingen. Het grote aantal inschrijvingen in 1943 werd weliswaar vooral door bedrijfsinterne overplaatsingen veroorzaakt, maar daar kwamen hele groepen gevangenen bij die na ontvluchtingspogingen waren opgepakt.³⁰

Het hoogtepunt van de inschakeling van dwangarbeiders lag aan het begin van 1944: toen werkten er in de mijnen van het Akense steenkolenbekken in de *Kreisen Aachen-Land, Geilenkirchen-Heinsberg* en *Erkelenz* circa 14.000 tot 15.000 niet-Duitse arbeiders, onder wie zich ongeveer 40 procent krijgsgevangenen

²⁵ Vgl. Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen, wirtschaftlicher Lagebericht Juni 1941, HStAD BR 1055/275, p. 46 en NSDAP-Kreisleitung Aachen-Land an Gauleiter Grohe, Monatsbericht Juli 1941, HStAD RW 23-1, p. 68.

²⁶ Vgl. Landrat Jülich an Ortspolizeiverwalter des Kreises, 16.1.1941, Stadtarchiv Eschweiler (Dürwiß), 3209.

²⁷ Vgl. Landesarbeitsamt Rheinland, Einsatzlagebericht November 1941, HStAD RW 86-3.

²⁸ Vgl. Krebs, 'Der Arbeitseinsatz von Kriegsgefangenen', 106f en Kriminalpolizeistelle Aachen an Regierungspräsidium, 8.1.1942, HStAD Reg. Aachen 23073, p. 79.

²⁹ Vgl. de: 'Meldungen des Landräte an den Regierungspräsidenten über das Eintreffen sowjetischer Arbeitskräfte 1942', HStAD Reg. Aachen 23092 und 23093, passim.

³⁰ Vgl. Belegschaftsbuch der Grube Adolf v. 15.1928 - 22.5.1945, 90 Abgangsbuch der Grube Adolf, BfV-Personalarchiv Alsdorf.

(voornamelijk uit de Sowjet-Unie), 25 procent geïnterneerde Italiaanse militairen, 15 procent *Ostarbeiter* en 20 procent andere *Zivilarbeiter* bevonden. Het aandeel van buitenlandse arbeiders in het totale personeelsbestand van 30.000 personen steeg tot 50 procent.³¹ De omvang van de dwangarbeid kan met enkele getallen verder worden verduidelijkt: volgens een voorzichtige schatting werkten er in het gebied van de tegenwoordige *Kreis Aachen* in alle bedrijfstakken ongeveer 16.000 tot 17.000 buitenlandse arbeiders.³² In hetzelfde gebied konden 42 *Kriegsgefangenenlager* en 57 *Zivilarbeiterlager*, een *Arbeitserziehungslager* van de *Gestapo* en een *Zwangsarbeitslager* voor joodse Duitsers worden gelokaliseerd.³³ Zevenentwintig kampen, waaronder het *Arbeitserziehungslager*, behoorden bij de grootste werkgever in de *Landkreis Aachen*, de *Eschweiler Bergwerks Verein (EBV)*.³⁴ Deze getallen verduidelijken niet alleen de omvang van de dwangarbeid - waarbij zeker met een aanzienlijk *dark number* rekening moet worden gehouden - , maar zijn tevens een bewijs van het grote belang van de organisatie en het beheer van de *Ausländereinsatz*, niet alleen voor de economie, maar ook voor de politie en de ambtelijke autoriteiten.

Daarbij moet worden opgemerkt dat de regionale ontwikkeling in deze derde fase alleen op het eerste gezicht leek op die in andere streken. Want ook in deze fase had de nabijheid van de grens een bijzondere betekenis. Meer en meer werd de grensstreek een doorgangsgebied voor talloze gevluchte dwangarbeiders, die aan de ellende van de arbeidsinzet trachten te ontkomen en hoopten op betere overlevingskansen aan de andere zijde van de grens.³⁵ De controle van de grens en het hele grensgebied werd daardoor een belangrijke taak van de grensbewakings- en politieambtenaren.

De grens als repressie-instrument

De jacht op de vluchtelingen begon op het moment van de ontsnapping uit het kamp. Een instructie van de *Staatspolizeistelle Aachen* machtigde de kampbewakers om op de vluchtenden te schieten, en wel met het vaste voornemen om ze te raken.³⁶ Veel belangrijker was echter de bewaking van de grens, die in de loop van de oorlog werd uitgebouwd tot een controle van het gehele grensgebied en zijn verkeerswegen op meerdere niveaus. In een speciaal ontwikkeld opsporingsprogramma werd het personeel van de spoorwegen in de opsporing van vluchtende dwangarbeiders betrokken, werden controleposten op verkeers-

³¹ De berekening is gebaseerd op opgaven bij Paul-Heinz Oidtmann, *Die technische und wirtschaftliche Entwicklung des Aachener Steinkohlenbergbaus* (Dissertation RWTH Aachen 1955) Bd. 2, tabel 26, alsmede Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen an Gestapo Aachen, 22.7.1944, HStAD Reg. Aachen Präsidialbüro 1673, p. 67 en Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen an Regierungspräsidium zur Weiterleitung an das Landeswirtschaftsamt Köln-Aachen, 4.9.1944, HStAD Reg. Aachen 14428.

³² Vgl. uitvoeriger: Thomas Müller (red.), *Zwangsarbeit im Kreis Aachen* (Aachen 2002) 48-52.

³³ Vgl. ibidem, 95 e.v., en Anhang 8 und 9.

³⁴ Vgl. ibidem, 97 e.v.

³⁵ Zie ook de bijdrage van Marc Engels in dit Jaarboek.

³⁶ Staatspolizeistelle Aachen, Anweisung für die Wachmänner, 15.5.1942, HStAD RW 35-6, p. 60-63.

knooppunten als de Rijnbruggen en de stations ingesteld, werden concrete taken toebedeeld aan lagere politieambtenaren en nieuw gevormde stads- en landwachten, en werd de actieradius van de Duitse autoriteiten uitgebreid tot in de bezette buurlanden.³⁷ Door een nieuw en restrictief paspoortregime werd de controle op het grensverkeer versterkt.³⁸ De legale grensovergangen werden op bepaalde punten geconcentreerd en aan controleprocedures onderworpen. Het doorgangskamp voor West-Europese arbeiders functioneerde daarbij tevens als opvangkamp voor alle buitenlandse arbeiders die met ontoereikende papieren in het grensgebied waren opgepakt. Met een speciale procedure onderscheidden beambten van de *Gestapo*, van het *Polizeipräsidium*, van het arbeidsbureau in Aken, van de *Reichsbahn* en de *Reichsbank* ten onrechte verdachte van 'echte' vluchtelingen. De laatsten werden via een arrestantenruimte van de *Gestapo* in hetzelfde gebouw hetzij teruggebracht naar het bedrijf waar zij oorspronkelijk waren tewerkgesteld, hetzij in een *Arbeitserziehungs-* of concentratiekamp opgesloten.³⁹

Vanaf februari 1943 verscherpte de *Gestapo* de vervolging van arbeidsvluchtelingen verder door de politie van de gemeenten en de *Kreise* toe te staan in lichte gevallen zelf opsluiting van drie dagen op te leggen. In alle andere gevallen besliste de *Gestapo* te Aken na vooronderzoek door de plaatselijke en regionale politie over de plaatsing in een *Arbeitserziehungs-* of *Konzentrationslager*.⁴⁰ Vanaf september 1943 waren er wekelijks groepstransporten van *Ostarbeiter* die aan de grens waren aangehouden naar de Akense en Keulse kantoren van de *Gestapo*.⁴¹ In februari 1944 tenslotte volgde het bevel de *Ostarbeiterinnen* en *Ostarbeiter* die na een vluchtpoging in het grensgebied waren opgepakt zonder uitzondering naar een concentratiekamp af te voeren.⁴² Alleen al uit de *Kreis Monschau* werden binnen een paar maanden tenminste 14 mannen en vrouwen met een groepstransport in een *KZ-Außenkommando* in de Keulse *Messehallen*, respectievelijk het huis van bewaring in Deutz afgevoerd. Tot aan hun deportatie werden ze gevangen gehouden door de lokale politie in plaatselijke politiecellen, veelal in de kelders van openbare gebouwen.⁴³

Ook het *Arbeitserziehungslager* dat de *Gestapo* in 1944 op het terrein van de mijn Anna in Alsdorf had ingericht, was onderdeel van dit repressieve grensre-

³⁷ Vgl. Schnellbrief des Reichsführers SS und Chef der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Inneren (Himmler) betr. Kriegsfahndung und verstärkte Personenüberwachung, 5.12.1942, Stadtarchiv Monschau (Monschau) 11120.

³⁸ Vgl. de bijdrage van Marc Engels in dit Jaarboek.

³⁹ Vgl. Staatspolizeistelle Aachen an Landräte des Bezirks, 6.6.1941, Stadtarchiv Stolberg (Stolberg) 3072.

⁴⁰ Vgl. Staatspolizeistelle Köln an Landräte der Regierungsbezirke Köln und Aachen, 9.2.1943, Stadtarchiv Monschau (Monschau) 11120.

⁴¹ Vgl. Gestapo Köln an Landräte der Regierungsbezirke Köln und Aachen, 19.9.1943, Stadtarchiv Monschau (Monschau) 11120.

⁴² Vgl. Gestapo Köln an Landräte der Regierungsbezirke Köln und Aachen, 23.2.1944, Stadtarchiv Monschau (Monschau) 11120.

⁴³ Vgl. de transportlijsten van de plaatselijke politie 20.3., 11.4., 25. und 9.5.1944 alsook de begeleidende correspondentie, Stadtarchiv Monschau (Monschau) 11120.

gime. Naast Duitse en buitenlandse arbeiders, die de verwachtingen van de bedrijven niet konden of wilden vervullen, werkten hier onder concentratiekampachtige omstandigheden vooral West-Europese arbeiders die aan de grens met België, Nederland of Frankrijk waren aangehouden. Onder hen bevonden zich ook gevluchte arrestanten uit andere 'opvoedings'- en vermoedelijk ook concentratiekampen.⁴⁴ Het kamp bestond tot aan de komst van de geallieerden in september 1944. Het werd toen vermoedelijk niet opgeheven, maar verplaatst naar het terrein van de mijn Sophia Jacoba in Hückelhoven, en later naar Oberbruch en Kückhofen in de *Kreis Erkelenz*. Onder leiding van de Akense *Gestapo-Chef*, *Kriminalrat* Richard Bach, deed het nu ook dienst als executieplaats: er werden Duitsers en niet-Duitsers geplaatst en gedood, die in het geëvacueerde gebied door commando's van de *Gestapo* op grond van geringe overtredingen of alleen op verdenking waren gearresteerd. Anderen werden naar een concentratiekamp afgevoerd of overgebracht naar het kantoor van de *Gestapo* in Keulen, weer anderen bleven, overgeleverd aan honger en seksueel geweld, in arrest.

Ook in deze fase van escalatie van de terreur speelde de grens een belangrijke rol, nu echter als entreezone van de geallieerde troepen op Duits territorium, als evacuatiezone, en als gebied waar onder extreme noodverordeningen een ware terreur werd uitgeoefend door politiebataljons en commando's van de *Gestapo*.

Concluderend kunnen wij vaststellen: op basis van de bijzondere economisch-geografische structuur in dit gebied bouwde de dwangarbeid voort op bijzondere beginvoorwaarden. Zij kende een uiterst heterogene ontwikkeling en week vooral door de nabijheid van de grens aanzienlijk af van het verloop elders. Als gevolg van de kleinschalige arbeidsmigratie in het grensgebied was de overgangsfase van vrijwillige naar gedwongen arbeid veel duidelijker en gedifferentieerder dan in het binnenland. De regio Aken ontwikkelde zich tot een draaischijf van de arbeidsinzet in het Westen, waarbij het grensregime uit de vooroorlogse periode een geheel andere functie kreeg. Uit een regelsysteem ter controle en kanalisering van grensoverschrijdende arbeidsmigratie ontwikkelde zich onder de vlag van de *Gestapo* een complex systeem van vervolging en bestraffing van vluchtelingen, dat ook de lokale autoriteiten steeds meer macht over het leven van de dwangarbeiders verschafte. Deze machtsuitoefening is na de oorlog nog onvoldoende verwerkt in de regionale geschiedenis.

(vertaling: Ad Knotter)

⁴⁴ Vgl. Rapport définitif No. 42. Complete d'Alsldorf, 13 e.v., Archives des victimes de la guerre, Brussel, Mappe 18/5; Kopie im Archiv des Landschaftsverbandes Rheinland).

Marc Engels*

Het nationaal-socialistische grensregime in Aken gedurende de Tweede Wereldoorlog

Ondanks de Duitse overheersing van grote delen van Europa bleef de functie van de binneneuropese grenzen gedurende de Tweede Wereldoorlog grotendeels intact. Nog steeds werd er een onderscheid gemaakt tussen binnen- en buitenland en bleef het goederen- en personenverkeer aan de grenscontrole van overheidsorganen onderworpen.¹ In het kader van een lokaal-historisch onderzoek naar de economische en sociale geschiedenis in de periode 1939-1946 roept deze constatering vragen op over de betekenis van de grensligging van Aken als grote stad en bestuurlijk centrum. In de volgende bijdrage wordt dit thema uitgewerkt door het functioneren, het karakter en de praktijk van het nationaal-socialistische grensregime in het Akense *Regierungsbezirk* te analyseren en de administratieve vormgeving daarvan in kaart te brengen. In het licht van de beschikbare bronnen en de nog onbevredigende stand van het onderzoek moet daarbij de nadruk liggen op het handelen van de politie en de bestuurlijke autoriteiten. Naar de aard van het nationaal-socialistische systeem kreeg de overheid echter steeds meer grip op het dagelijks leven, waardoor langs deze weg ook perspectieven kunnen worden geboden voor onderzoek naar het dagelijks leven en de mentaliteit van de Duitse grensbewoners in de periode van de Tweede Wereldoorlog.²

Aangenomen moet worden dat het leven onder de Duitse bezetting in de Belgische en Nederlandse grensgebieden veel sterker en veel ingrijpender veranderde dan in het Akense gebied het geval was. Dit artikel is daarom tevens bedoeld als aansporing om een moderne, integrale sociale, economische en mentaliteitsgeschiedenis van de wisselwerking tussen deze drie landen in de

* RWTH Aachen.

¹ Over de ontwikkeling van de grensbewaking in het noordwesten van Duitsland: Johann Beerens, *Auf dem Weg nach Europa. Zoll und Grenze im Wandel der Zeit* (Münster 1997) 329-336.

² Deze bijdrage ontstond uit een door de stad Aken gesteund onderzoek naar plaatselijke vormen van dwangarbeid gedurende de Tweede Wereldoorlog, dat van oktober 2000 tot september 2001 werd uitgevoerd. In de opdracht was vastgelegd dat niet alleen de Oost-Europese arbeidskrachten (die recht hadden op schadevergoeding) onderwerp van onderzoek zouden zijn, maar ook de West-Europese. Op grond hiervan maakten de projectmedewerkers kwantitatieve en kwalitatieve analyses van de tewerkstelling van buitenlandse arbeiders/sters in de stad Aken gedurende de Tweede Wereldoorlog. De publicatie van de eindresultaten zal naar verwachting in de zomer van 2002 verschijnen. Daarin zullen de thema's die in dit stuk aan de orde worden gesteld uitvoeriger worden behandeld. De invloed van de perifere ligging van grenssteden op hun economische, sociale en administratieve ontwikkeling, en op de mentaliteit van hun inwoners, is tot op heden nauwelijks onderwerp van onderzoek geweest. Vgl. echter Hans-Walter Herrmann, 'Saarbrücken - Stadt an der Grenze', in: Bernhard Kirchgässer en Wilhelm Otto Keller (ed.), *Stadt an der Grenze. Stadt in der Geschichte* 16 (Sigmaringen 1990) 119-135. Over de geschiedenis van Aken in het Derde Rijk vgl. Elmar Gasten, *Aachen während der nationalsozialistischen Herrschaft 1933-1944*. Europäische Hochschulschriften. Reihe III, Bd. 541 (Frankfurt/Main 1993). De grensligging speelt in dit boek echter slechts een marginale rol.

Euregio te schrijven, maar dat is een onderneming die alleen in het kader van een internationaal onderzoeksproject van de grond kan komen.³

Administratieve organen

Als centraal instrument van het repressieapparaat in het Duitse Rijk was de *Geheime Staatspolizei* (*Gestapo*) ook verantwoordelijk voor het toezicht op de meer dan 224 kilometer lange grens van het Akense *Regierungsbezirk* met Nederland en België.⁴ In Aken zelf bevond zich tot 1942 een *Gestapo*-kantoor, maar in de loop van dat jaar werd dit tot een dependance van de Keulse *Gestapo* gereduceerd. Dit formele statusverlies ging gepaard met een geleidelijke vermindering van het personeel. Op het hoogtepunt werkten hier ongeveer 55 personen, maar toen het kantoor op 14 september 1944 uit Aken werd verplaatst, waren er nog maar acht medewerkers over.⁵ Uit het geringe aantal personeelsleden wordt duidelijk dat het *Gestapo*-kantoor, in het bijzonder het hierin bevoegde *Referat III C*, zijn taken onmogelijk alleen kon vervullen. Veeleer bediende het zich van allerlei andere diensten; het vervulde daarin hoofdzakelijk een coördinerende functie. Direct ondergeschikt aan de *Gestapo* waren de commissariaten en posten van de grenspolitie in Aken, Eupen, Malmedy, Monschau, Herzogenrath und Heinsberg met in totaal 120 beampten.⁶ Bovendien werden ook de *Ordnungspolizei*, legerpatrouilles en - in de kleinere gemeenten - de *marechaussee* voor de grenscontrole ingezet.⁷

Hoewel de *Gestapo* een afzonderlijke, parallelle bevelslijn kende⁸, vervulde de Akense *Polizeipräsident* als commandant van de *Sicherheits-* en de *Ordnungspolizei* een centrale rol. Onder hem viel de vreemdelingenpolitie, die

³ In de literatuur- en kunstwetenschappen is de 'grensmentaliteit' al wel ontdekt als onderzoeksterrein. Zie bijvoorbeeld Jantje Enklaar en Hans Ester (ed.), *Ungenaue Grenze. Deutsch-niederländische Beziehungen in Vergangenheit und Gegenwart*. Duitse Kroniek 44 (Amsterdam-Atlanta 1994) en Günther Scholdt, *Grenze und Region. Literatur und Literaturgeschichte im Grenzraum Saarland - Lothringen - Luxemburg - Elsass seit 1871* (2 p. 1995). Een tentoonstelling in het Haus der Geschichte in Bonn toonde in 2000 verschillende aspecten van de Duits-Nederlandse betrekkingen: Haus der Geschichte (ed.), *Deutschland - Niederlande. Heiter bis wolkig* (Bonn 2000). Toch gaat maar een bijdrage in dit begeleidende boek over de problemen en voordelen van het leven aan de grens na de Tweede Wereldoorlog: Katrin Protte, 'Vom Streitfall zum "Mustergarten Europas" - Drei Beispiele aus dem Grenzgebiet', *ibidem* 126-131.

⁴ Vgl. Hubert Schmidt-Degenhardt, 'Regierungspräsident im Dreiländereck', in: *Regierungspräsident Aachen* (ed.), *150 Jahre Regierung und Regierungsbezirk Aachen. Beiträge zu ihrer Geschichte (Aken 1967)* 149-166, hier 149.

⁵ Vgl. verhoor van de leider van de Akense *Gestapo-Außenstelle* Richard Bach door US 3rd Army Intelligence Center, 19.07.1945, NARA T1019/4; vgl. Gabriele Lotfi, *KZ der Gestapo - Arbeitserziehungslager im Dritten Reich* (Stuttgart - München 2000) 178. In de loop van 1942 werd het *Gestapo*-kantoor tot een *Außenstelle* teruggebracht. Het viel nu onder het Keulse bureau.

⁶ Vgl. 'Organisationsplan der Stapostelle Aachen', 01.03.1942, HStAD, RW35-1, Bl. 6, 29; zie ook: verhoor van de leider van de Akense *Gestapo-Außenstelle* Richard Bach door US 3rd Army Intelligence Center, 19.07.1945, NARA T1019/4.

⁷ Vgl. 'Tätigkeitsberichte der Gendarmerien im Kreis Aachen', HStAD, Regierung Aachen 22558.

⁸ Vgl. Volkmar Götz, 'Polizei und Polizeirecht', in: *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, Bd. 4: *Das Reich als Republik und in der Zeit des Nationalsozialismus* (Stuttgart 1984) 1017-1030, hier: 1020 e.v.

Plattegrond van de Gau Keulen-Aken.

Ontleend aan: Heinz Boberach, Rolf Thommes en Hermann Weiß (eds.), *Ämter, Abkürzungen, Aktionen des NS-Staates. Texte und Materialien zur Zeitgeschichte*, Bd. 5 (München 1997) 114.

buitenlanders niet alleen registreerde, maar ook in- en uitreisvisa uitreikte aan terugkerende arbeiders/sters uit België, Noord-Frankrijk en delen van Nederland.⁹ Hoewel de macht van de burgerlijke autoriteiten in het Derde Rijk voortdurend afnam, bleef de *Regierungspräsident* tot aan het einde van de oorlog een belangrijke coördinerende instantie, die steeds goed op de hoogte was van de gang van zaken in zijn district.¹⁰ Voor zover het grensverkeer betrekking had op de buitenlandse arbeidskrachten werkten alle instellingen, in het bijzonder de *Gestapo*, nauw samen met het Akense arbeidsbureau.

De praktijk van de grenscontrole

Bij de grenscontrole stonden drie taakonderdelen centraal: ten eerste het toezicht op het dagelijkse grensverkeer; ten tweede de afhandeling van inkomende en uitgaande transporten van buitenlandse arbeiders/sters; en ten derde het oppakken en terugzenden van vluchtelingen, die aan de arbeidsinzet trachten te ontkomen door de grens over te steken.

In het *dagelijkse grensverkeer*, dus bij de pendelarbeid over de grens en andere - vermoedelijk frequente - grensoverschrijdende contacten met verwanten en

⁹ Vgl. de stukken van het *Ausländeramt* in: HStAD, Regierung Aachen 23473.

¹⁰ Vgl. Dieter Rebentisch, 'Innere Verwaltung', in: *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, Bd. 4, 732-793, hier 744 e.v. In de officiële geschiedschrijving van het Akense bestuur wordt de nationaal-socialistische periode alleen vermeld in de biografieën van de *Regierungspräsidenten* Eggert Reeder en Franz Vogelsang. De activiteiten van Vogelsang, die het ambt van 1936 tot 1945 bekleedde, worden in zeven bladzijden afgedaan. Friedrich Fehrmann, 'Die Regierungspräsidenten seit 1923', in: *Regierungspräsident Aachen (ed.), 150 Jahre Regierung und Regierungsbezirk Aachen*, 329-341, hier 335 e.v. De omvangrijke archieven van de politie- en de *Regierungspräsidenten* in het *Hauptstaatsarchiv Düsseldorf* (HStAD) vormen een belangrijke bron voor het onderzoek naar het lokale grensregime.

bekenden om persoonlijke of economische redenen, botsten de economische en private belangen van de grensbewoners, maar ook de economische behoeften van de hier gevestigde (wapen)industrie, met de veiligheidsparanoia van het nationaal-socialistische regime. Enerzijds was het zaak de grens optimaal te bewaken om de aanwezigheid van moeilijk te controleren vreemdelingen in het grensgebied zoveel mogelijk te beperken en zo smokkel, ruilhandel en ook (onwelgevallige) informatiestromen in te dammen.¹¹ Anderzijds moest rekening worden gehouden met het belang van zo veel en zo goedkoop mogelijke arbeidskrachten voor staat en bedrijfsleven. In dit spanningsveld koos het toezichthoudende apparaat bij twijfel voor controle: het aantal officiële grensovergangen werd teruggebracht, hetgeen de pendelaars/sters voor een deel dwong tot aanzienlijke omwegen. Ondernemingen die de aan- en afvoer van arbeiders/sters regelden, protesteerden daar tevergeefs tegen. In een passenverordening uit 1942 werd het dagelijkse grensverkeer aan een uitdijende bureaucratische controle onderworpen en werden draconische straffen voorgeschreven bij grensoverschrijding met vervalste, verkeerde of ontbrekende papieren.¹² Toen de stemming in Nederland zich in de loop van de oorlog steeds meer tegen de Duitse bezetter keerde, werd de veiligheidsparanoia alleen maar groter. Deze ontwikkeling bereikte een hoogtepunt in oktober 1944 met de executie van een aantal Nederlanders door een *Einsatzkommando* van de *Gestapo* op verdenking van spionage en de verspreiding van 'vijandelijke propaganda'.¹³ Het dagelijkse grensverkeer als middel tot persoonlijk contact, als economische factor en als onderdeel van het dagelijks leven verdient veel meer onderzoek in ruimtelijk en historisch vergelijkend perspectief. Breuken, continuïteiten en regionale bijzonderheden van de 'grenservaring' zouden zo op aanschouwelijke wijze zichtbaar kunnen worden gemaakt.

De controle van het grensverkeer op langere afstand was een tweede belangrijk onderdeel van het takenpakket van de plaatselijke veiligheidsinstanties. Door het inkomende en uitgaande grensverkeer te kanaliseren probeerde de overheid de controle verder te vergroten. In het Westen kon de grens daarom alleen in een beperkt aantal steden, waaronder Aken, worden gepasseerd. Individueel reizende arbeiders/sters uit België en Noord-Frankrijk, die al een terugkeerbewijs van hun werkgever bezaten, moesten bij de Akense vreemdelingenpolitie een uitreisvergunning (*visum*) aanvragen. Op eigen initiatief ontwikkelden de politieambtenaren een systeem van pesterijen om het in hun optiek onnodige en overdreven gereis in te dammen, variërend van het opzettelijk op de lange baan schuiven van de behandeling van het verzoek, tot de heffing van illegale leges. Dat leidde ertoe dat terugreizende personen wekenlang

¹¹ Vgl. Gestapostelle Köln aan RSHA, 30.11.1942, HStAD, Regierung Aachen 23420; bijvoorbeeld SD-Spion Anton Ercklenz aan de leider van de *SD-Außenstelle Aachen-Stadt und -Land*, 26.05.1943, HStAD, RW 33-11, Bl. 62.

¹² Vgl. de uitvoerige correspondentie over toepasbaarheid van de passenverordening op 27.05.1942, HStAD, Regierung Aachen 23420.

¹³ Vgl. HStAD, Kalkum, Ger. Rep. 89, 1-4.

in Aken moesten wachten, in bunkers van de luchtbescherming overnachtten en zich overdag op openbare pleinen ophielden.¹⁴ Met dit eigenmachtige optreden schiep de vreemdelingenpolitie een nieuw 'veiligheidsprobleem', dat weer nieuwe controlemechanismen vereiste. Groepstransporten van Belgische en Noord-Franse verlofgangers werden uitsluitend via Aken geleid en dat ging de capaciteit van de plaatselijke grenspolitie duidelijk te boven. De oorzaak daarvan lag niet alleen in de omvang van de transporten, maar blijkbaar verliep de samenwerking met de bedrijven en het *Deutschen Arbeitsfront (DAF)* niet bevredigend, terwijl het hele proces door het uiterst bureaucratische registratiesysteem alleen maar gecompliceerder werd. Het gevolg was dat dit soort transporten slechts gedeeltelijk of in het geheel niet werden gecontroleerd.¹⁵ Voor nieuw aangeworven arbeidskrachten uit Nederland, België en Noord-Frankrijk was de stad het eerste verzamelpunt, waar personeel van het arbeidsbureau de transporten bij elkaar bracht en de mensen registreerde, om ze vervolgens naar hun arbeidsplaatsen in Duitsland door te zenden.¹⁶ Tussen 1 april 1940 en 31 augustus 1941 reisden volgens opgave van het centrale arbeidsbureau in Rijnland 225.000 arbeiders/sters door Aken, dus gemiddeld meer dan 13.000 mensen per maand. Alleen al in juli en augustus 1941 arriveerden er 1.227 afzonderlijke groepen, 39 speciale treinen en 594 wagens in Aken.¹⁷

Ten derde probeerde de *Gestapo* de westgrens hermetisch af te grendelen om de vlucht uit het Duitse Rijk te verhinderen. Belangrijke vluchtroutes, voornamelijk van West- en Oost-Europese arbeiders/sters en krijgsgevangenen, maar ook van politieke vluchtelingen en joden, liepen door het Akense district.¹⁸ Omdat de controledichtheid in de bezette gebieden aanzienlijk geringer was, bood de grenscontrole de laatste kans deze mensen in arrest te nemen. Over de omvang van de vluchtelingenstroom kunnen wij geen uitspraken doen, maar de 'jacht' maakte een aanzienlijke inzet van politiebeambten noodzakelijk, in de kleinere gemeenten tot 90 procent van het beschikbare potentieel.¹⁹ Desondanks was er te weinig politiepersoneel beschikbaar, zodat voor de achtervolging van gevluchte krijgsgevangenen ook legerpatrouilles moesten worden ingeschakeld.²⁰ De opgepakte vluchtelingen werden aan de *Gestapo* overgedragen, geïdentificeerd en naar hun werkgever teruggezonden of in een zogenaamd *Arbeitserziehungslager* geplaatst.

¹⁴ Zie de briefwisseling tussen de *Regierung Aachen* en het *Reichssicherheitshauptamt (RSHA)* betreffende een Belgische arbeider, die wekenlang op zijn visum moest wachten en daarom naar Berlijn reisde om zijn geval aan het RSHA (!) voor te leggen (HStAD, *Regierung Aachen* 23473, Bl. 97 e.v.).

¹⁵ Vgl. de correspondentie tussen het Duitse *Arbeitsfront*, *Gauverwaltung Essen* en de *Regierung Aachen*, HStAD, *Regierung Aachen* 23420.

¹⁶ Vgl. *Archive des Service des Victimes de la guerre*, Brussel, BJR 69: Camps Douteux, Reg. Bez. Aachen 1/397.

¹⁷ Vgl. HStAD, RW86-3, Bl. 78r, Bl. 88r.

¹⁸ Vgl. verhoor van de leider van de Akense *Gestapo-Außenstelle* Richard Bach door US 3rd Army Intelligence Center, 19.07.1945, NARA T1019/4; brief van *Stalag VI G* aan de *Kriminalpolizei Aachen* [16.03.1942], HStAD, *Regierung Aachen* 23098.

¹⁹ Vgl. verslag van de *Gendarmerien (marchaussee)* in de *Kreis Aachen*, HStAD, *Regierung Aachen* 22558.

²⁰ Vgl. brief van *Stalag VI G* aan de *Kriminalpolizei Aachen* [16.03.1942], HStAD, *Regierung Aachen* 23098.

Een stelsel van gevangenkampen

Om bovengenoemde taken op het gebied van de grenscontrole soepel af te kunnen wikkelen, richtten de autoriteiten in Aken, met name de *Gestapo* en het arbeidsbureau, een eigen stelsel van gevangenkampen in. De in- en uitreizende arbeiders/sters en de gevangen vluchtelingen werden opgevangen in een multifunctioneel kamp in de *Mauerstraße*, dat gedurende de oorlog werd verplaatst en in opdracht van de centrale Berlijnse autoriteiten belangrijk werd uitgebouwd. Het kamp werd door het arbeidsbureau en de *Gestapo* gemeenschappelijk beheerd, zodat in noodgevallen ook ambtelijke bijstand kon worden verleend.²¹ Aangezien de capaciteit van dit kamp onvoldoende was, werden gevluchte arbeiders/sters daarnaast in gevangenissen in Eupen en Aken ondergebracht. Met name in de laatste werden ook burgers gevangen gezet die uit België en Noord-Frankrijk naar Duitsland werden getransporteerd (bijvoorbeeld naar een concentratiekamp).²² Een deel van de 'contractbrekende' arbeiders/sters werd daarbij, voor zij naar hun arbeidsplaatsen terugkeerden, in een *Arbeitserziehungslager* in Aken zelf onder dwang tewerkgesteld onder concentratiekampachtige omstandigheden.²³ Met name deze aan de grensfuncties gekoppelde kampenstructuur is een bijzonder interessant aspect van het grensregime in deze periode. Onderzocht zou moeten worden of dit hier kort aangeduide verschijnsel specifiek is voor het Akense gebied of dat het elders in vergelijkbare plaatsen langs de Duitse westgrens ook voorkwam.

De beveiligingsorganen vervulden hun taken niet al te best; in ieder geval zijn er in de bronnen tal van klachten en opmerkingen te vinden over hun nalatigheid en wordt er steeds opnieuw bevolen de bemoeienis met de controle te verscherpen en de grenzen af te sluiten. Het is niet aannemelijk dat hier een zekere opstandigheid van de plaatselijke beambten uit spreekt; de oorzaak lag veeleer in het tekort aan personeel en materiële uitrusting tegenover de steeds toenemende verplichtingen. Zoals de hele buitenlandse politiek bleef de politiek van de staatsinstellingen aan de grens tegenstrijdig.²⁴ Enerzijds zag men de

²¹ Vgl. Stapoleitstelle Köln, Polizeilager Aachen, an die Landräte des Bezirks betr. Polizei- und Auffanglager für vertragsbrüchige Westarbeiter v. 08.10.1943, StAAc, Brand blauw 1615; vgl. Regierungspräsident Aachen an Befehlshaber der Ordnungspolizei v. 21.05.1942, HStAD, Regierung Aachen 23098; vgl. HStAD, RW 54-63; vgl. ASVG Brussel, BUR 69: Camps Douteux, Reg. Bez. Aachen 1/397.

²² Vgl. Transportzettel zur Gefangenenbeförderung, HStAD, Regierung Aachen 23220 und 23220a. Hierop zijn alle 192 gevangenen genoteerd, die in 1942 uit, naar of door Aken werden getransporteerd. De buitenlandse gevangenen zijn ingevoerd in de databank van het project. Het gaat hoofdzakelijk om in Aken opgepakte arbeiders/sters uit België en Nederland die hun arbeidsplaats waren ontvlucht. Over de *Arbeitserziehungslagern* vgl. Lotfi, *KZ der Gestapo*, passim.

²³ Vgl. Bescheinigung der Staatspolizeistelle Köln, Außendienststelle Aachen, Abt. IVD [1943], HStAD, RW 35-1, Bl. 91. Dit betreft blanco formulieren voor 'arbeitsvertragsbrüchige' Westarbeiter, die naar hun arbeidsplaatsen werden terug gezonden.

²⁴ Vgl. Ulrich Herbert, 'Ökonomische Interessen und Primat der Weltanschauung', in: idem (ed.), *Europa und der Reichseinsatz. Ausländische "Zivilarbeiter" und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945* (Essen 1991) 384-426; vgl. idem, *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtling* (München 2001).

noodzaak tot 'import' van buitenlandse arbeidskrachten, anderzijds ontstond, onder druk van de nationaal-socialistische ideologie en de aan de dictatuur eigen veiligheidsparanoïa, de tendens om regionale grensoverschrijdende samenhangen met geweld te verbreken. De nationaal-socialistische wereldbeschouwing werd dominant en leidde in Aken - en vermoedelijk ook in andere steden - tot een aan de grens gebonden systeem van controleorganen en gevangenkampen.

Grenzen scheiden en verbinden de mensen: de verbinding bestaat dankzij de overeenkomstige positie van de samenlevingen aan weerszijden van de grens, maar de grens wordt ook als over te steken scheidslijn ervaren. Dit evenwicht trachtte het nationaal-socialistische systeem, waarvan de Akense autoriteiten integraal onderdeel uitmaakten, om te buigen tot louter afgrenzing. De auteur ziet in dit kader interessante perspectieven voor een onderzoek naar de mentaliteiten en het dagelijks leven in de Belgisch-Nederlands-Duitse grensstreek gedurende de Tweede Wereldoorlog, in samenhang met de economische en sociale bijzonderheden van de regio.

(vertaling: Ad Knotter)

Hélène Vossen*

Opvang van joodse repatrianten na de bevrijding in Zuid-Limburg. Over gemêleerde ervaringen, paradoxen en uitersten¹

*'Wat ik me herinner is dat ze ons naar die school hebben gebracht. Die meneer De Vos en zijn vrouw waren net als familie voor ons. Echt, ze hadden zo'n mooi contact met mijn ouders. En ze hebben zich zorgen gemaakt, want ze zagen in welke toestand we waren. (...) De situatie in de school was primitief. Maar wat hij heeft gegeven, heeft hij met heel zijn hart gedaan. En de hele familie werkte mee. (...) Hij was echt een steun voor ons en heeft er ook voor gezorgd dat we daar onze joodse gebruiken konden waarnemen.'*²

Sonia Birnbaum komt in juni 1945 als meisje van zeventien jaar terug uit het concentratiekamp Bergen-Belsen. Van de aankomst in Maastricht kan ze zich niet meer zo veel herinneren, maar dat ze in de muziekschool in de Lenculensstraat goed wordt opgevangen, weet ze nog heel goed. Samen met haar ouders, jongere broertjes en zusjes, en een aantal wezen komt ze aan via het station in Maastricht. Ze worden eerst geregistreerd en politiek en medisch onderzocht in

* Culthi Redon, Amsterdam

¹ Dit artikel over opvang van joden in Limburg is, behalve op archiefmateriaal, gebaseerd op interviews en correspondentie met mensen die bij de opvang betrokken waren, en joodse repatrianten. Dankzij een artikel van Caspar Cillekens in *Dagblad de Limburger* van 26 maart 1999 ('Maastricht knooppunt opvang slachtoffers WOII') reageerden allereerst mensen die bij de opvang betrokken waren; via hen kwam ik met repatrianten in contact. Bij het leggen van contacten kreeg ik verder hulp van auteurs die eerder over joden in Limburg publiceerden, namelijk: Piet van Rooij (*Joden in Heerlen in de Tweede Wereldoorlog*, Beek/Ubbergen 1998), Frans Roebroeks en Carl Andreas (*De Salmangs. Dagboeknotities en herinneringen van een joods gezin in Maastricht*, Maastricht 1998), Jacques Aussems (J.C.G.M. Jansen e.a., *Joods Beek. Een geschiedenis van drie eeuwen joods leven in een Limburgse plattelandsgemeente*, Beek 1991) en Herman van Rens (*Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis. Beek tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Beek 1994). Het wil ik van harte bedanken, met name Van Rooij die me in contact bracht met vrijwel al haar respondenten. Ook wil ik dank zeggen aan de mensen die ik mocht interviewen. Voor zover ik geciteerd heb uit deze interviews en zij instemden met het noemen van hun naam, worden zij in deze noten vermeld. Daarbij verwijs ik naar de plaatsen waar ze na de bevrijding woonden, met name Maastricht, Beek en Heerlen. Indien zij dit wensen zal ik om privacyredenen naar hun initialen verwijzen. Initialen vermeld ik eveneens wanneer namen uit semi-openbare archieven komen. Bij vrouwen, die destijds niet gehuwd waren, verwijs ik naar de meisjesnaam. In een studie met de titel *Joden tussen grenzen. Joden binnen de interregionale context van Limburg in de twintigste eeuw*, hoop ik meer van de via hen verkregen informatie te kunnen verwerken. Jos Perry wil ik bedanken voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Zie ook H. Vossen, 'Integratie en uitsluiting. Terugkeer en opvang van joden in Zuid-Limburg', in: C. Kristel, *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002) 19-39. Dit artikel is deel van een studie van de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO). Zie ook M. Bossenbroek, *De meelstreek. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).

² Interview van de auteur met Sonia Birnbaum, 5 januari 2000. Johtoshua en Hennie Birnbaum hadden zelf zes kinderen, waarvan Sonia de oudste was. In 1939 kwam het gezin Birnbaum vanuit Berlijn in Westerbork aan, waar het zorgde voor de in het kamp aanwezige wezen. Na terugkomst hadden ze eveneens een groep wezen onder hun hoede. Voor de periode in Westerbork zie: W. Lindwer, *Kamp van hoop en wanhoop. Getuigen van Westerbork, 1939-1945* (Amsterdam 1990) 93-109.

de scholen aan de Professor Pieter Willemsstraat, waar Leo Schreuder de leiding had. Schreuder laat joden naar het in zijn ogen goede opvangcentrum van Jan de Vos in de Lenculenstraat brengen. De Vos is getrouwd met een Duitse vrouw en heeft vóór de oorlog gezien wat er in Aken met de joden gebeurde. Tijdens de oorlog zag De Vos hoe joden vanuit dezelfde scholen in de Professor Pieter Willemsstraat - naast hun eigen huis - 's avonds in alle stilte onder bewaking werden weggevoerd. Die gebeurtenissen staan in zijn geheugen gegrift. Na de bevrijding van Zuid-Limburg in september 1944 zet De Vos, geholpen door vrouw, zoon en dochters, zich in voor terugkerende joden.³

In het eerste naoorlogse jaar oefent het Militair Gezag, onder leiding van H.J. Kruls, de macht uit in bevrijd Nederland. De leiding voor Limburg (grensvak VI) komt medio september aan. In Maastricht is er dan al een groep gevormd die de opvang voorbereidt. Deze Maastrichtse groep (waaronder Schreuder en De Vos) wordt als uitvoerende instantie opgenomen binnen het Militaire Gezag. De 'Club van Maastricht', zoals de groep al snel genoemd wordt, kan echter niet goed overweg met de nieuwe leiding en omzeilt allerlei beleidsregels. Zo trekt deze groep zich niets aan van de regel dat er geen verschil mag worden gemaakt tussen Nederlandse repatrianten, en dat joden niet apart mogen worden opgevangen. Ook vindt zij dat stateloze joden niet thuishoren in interneringskampen. Statelozen waren Duitse en Poolse joden die volgens een decreet van de nazi's stateloos werden. Na de bevrijding vaardigde het ministerie van Justitie een richtlijn uit, waarbij het verklaarde dat ze hun oude nationaliteit terugkregen. Duitse joden werden vervolgens in interneringskampen ondergebracht, maar de 'Club van Maastricht' was hier pertinent tegen. Alle joden werden na aankomst in Maastricht meteen naar het centrum van De Vos gebracht.

In de literatuur wordt te eenzijdig de nadruk gelegd op de negatieve aspecten van de opvang van joden en 'het antisemitisme in het katholieke zuiden'.⁴ Allerlei soorten verschijnselen worden gerangschikt onder dit begrip. Er was wel degelijk sprake van antisemitisme, maar meer gerichte vragen over de specifieke aard ervan en de situaties, waarin het zich voordeed, geven meer inzicht in het verschijnsel. Wie maakte er zich precies aan schuldig? Waar en wanneer kwam het voor en welke vormen nam het in die situaties aan? In hoeverre was de opvang inderdaad slecht, hoe kwam dat en wie was er verantwoordelijk voor? Wie zette zich in voor de opvang van joden en welke rol speelden joodse Limburgers hierbij?

3 Interview van de auteur met Magda en Jan de Vos jr., respectievelijk dochter en zoon van Jan de Vos sr., 17 juni 1999.

4 Zie onder meer: I. Brasz, 'Bevrijdingsjaren, jaren van bevrijding? De strijd om de opbouw van het joodse leven', XX, in: T. Benima en F.J. Hoogewoud (ed.), *Le-Ezrath Ha-Am - Het volk ter hulpe. Het eerste joodse blad in 1945* (Assen-Maastricht 1985) XVII-XLI, en: I. Brasz, 'De strijd om de opbouw van het joodse leven', *Vrij Nederland*, 19 oktober 1985, 15 ('In het zuiden was ook veel antisemitisme'); Dienke Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Amsterdam 1998) 135. Het beeld dat het Militair Gezag bestond uit één massieve organisatie, bureaucratisch en kil, die op alle terreinen tekort schoot, werd recentelijk genuanceerd in Bossenbroek, *De meelstreep*. Het onderzoek in Limburg bevestigt deze conclusie.

Zuid-Limburg was na de bevrijding in september 1944 en vooral in de periode van maart tot augustus 1945 één groot opvangcentrum. Midden- en Noord-Limburg waren nog niet bevrijd en belangrijke politieke, economische en sociale instanties werden gevestigd in Eindhoven. In het geïsoleerde Zuid-Limburg werd een vierde van het totaal in Nederland terugkerende repatrianten opgevangen. Om een beeld te kunnen schetsen van de opvang van joden is het noodzakelijk eerst inzicht te verwerven in de wijze van opvang in het algemeen en het netwerk van verantwoordelijke instanties. In het eerste deel van dit artikel ga ik daarop in. Ik laat zien hoe instanties zich tot elkaar verhielden en welke standpunten ze innamen tegenover het officiële beleid betreffende joden en statelozen. Joodse repatrianten die in centra werden opgevangen hadden zeer verschillende ervaringen. Er waren centra waar ze te maken kregen met antisemitische uitingen en een zeer slechte behandeling, in andere centra werden ze daarentegen goed opgevangen. De achtergrond van die verschillen in opvang probeer ik eveneens te belichten.

In het tweede deel van dit artikel besteed ik aandacht aan de terugkomst van Zuid-Limburgse joden in hun steden en dorpen, met name in Maastricht, Heerlen en Beek. Eerst behandel ik de verhouding tussen katholieke en joodse Limburgers vóór en tijdens de bezetting. De relatie tussen deze bevolkingsgroepen vóór de bevrijding had invloed op hun opvang na terugkomst. Ik maak hierbij onderscheid tussen reacties en hulp van instanties, en die van familie, vrienden en kennissen.

Joodse repatrianten in opvangcentra: in Zuid-Limburg

Aantallen repatrianten, verantwoordelijke instanties, machtsstrijd en crisis

Verantwoordelijk voor de opvang van repatrianten in Zuid-Limburg waren de Militaire Repatrierings Commissaris R. Drost en zijn rechterhand J.W. Roelants. Zij bepaalden het beleid en vielen direct onder de Militaire Commissaris voor Limburg G.J.L. Van der Lande, die op zijn beurt op nationaal niveau verantwoordig schuldig was aan de eerder genoemde Kruls.⁶

Direct na de bevrijding, op 14 september 1944, ging in Maastricht een groep mensen onder leiding van Piet Leith en Henk Bus aan de slag met de voorbereiding van de opvang. Leith was huisarts en commandant van de transportcolonne van het Rode Kruis en Bus hoofd van de ambachtsschool. Na de komst van het Militair Gezag kreeg Leith de leiding van het medisch gedeelte en werd hij benoemd tot medisch adviseur van Drost. Bus kreeg de functie van districts-hoofd.⁷ Drost en Roelants bepaalden het beleid, Bus, Leith en hun medewerkers, de 'Club van Maastricht', voerden het uit. Deze club interpreteerde de officiële

⁵ Zie kaart op pagina 72.

⁶ Militaire Commissaris voor Limburg waren achtereenvolgens: M.J.H. Vullingsh (26 september tot 12 oktober); Mr. C.W.A. Schürmann (tot 1 april 1945) en in de periode waar het hier vooral om gaat: G.J.L. van de Lande.

⁷ Rijksarchief Limburg (RAL), Archief Militair Gezag (MG), doos 4855, inv. nr. 5.

Kaart van Zuid-Limburg. Aangemerkt zijn de diverse opvangcentra. Archief RAL, Repatriëring, vak VI, District 12, Zuid-Limburg. Er waren opvangcentra in Maastricht, Heerlen, Sittard, Valkenburg, Mamelis/Vaals, Rimburch, Kerkrade, Hoensbroek, Gulpen, Brunssum, Eijsden en Simpelveld. Het gebied (Vak VI) telde 15 ontvangstcentra, 62 verblijfskampen, 5 noodziekenhuizen en 2 sanatoria.

regels dus naar eigen goeddunken, onder meer waar het de opvang van joden betrof, en ging voor zover mogelijk haar eigen gang. De beslissende stem binnen het machtsspectrum in Zuid-Limburg hadden de Amerikanen. Van belang was vooral luitenant-kolonel Leo Paul Senecal, de leider van de Civil Affairs Division van het Amerikaanse leger. Behalve met het Militair Gezag en de geallieerden kreeg een aantal repatrianten, met name Duitsers en statelozen, te maken met het hoofd van de grensbewaking in Limburg Van der K. Hij was verantwoordelijk voor Duitsers die Nederland binnenkwamen, en ressorteerde rechtstreeks onder de afdeling grensbewaking en het ministerie van Justitie in Den Haag.

Een actieve rol bij het aan de kaak stellen van misstanden en de opvang van joodse repatrianten speelde het bestuur van de Nederlandse Israëlitische Hoofdsynagoge in Maastricht. Voorzitter van de Hoofdsynagoge was Emile Wesly. In september 1944 richtte het bestuur van deze hoofdsynagoge het Comité Israëlitische Belangen (CIB) op. Het bestuur van de CIB schreef op 17 oktober 1944 een brief aan de regering, waarin het een bedrag van tienduizend gulden vroeg om de hulp aan repatrianten te bekostigen en hun synagoge te herstellen. De minister van Binnenlandse Zaken keurde dit verzoek goed op 3 november 1944.⁸ Net als de 'Club van Maastricht' richtte het CIB zich in con-

⁸ RAL, MG, doos 4857, inv.nr. 18; Nationaal Archief Den Haag (NA), Archief 2.13.25 Militair Gezag (MG), inv.nr. 667. Emile Wesly, Emile Wijngaard, Alfred Hellendall en Isak Tugendhaft vormden samen het bestuur van het CIB.

flictsituaties rechtstreeks tot Senecal of andere leidinggevende Amerikanen. In Heerlen werd vlak na de bevrijding de Joodse Hulpcommissie voor de Mijnstreek opgericht. De leiding hiervan had Sam Eisenmann. Deze commissie zette zich eveneens in voor een goede opvang van terugkerende joden in Zuid-Limburg en werkte vaker samen met het Maastrichtse CIB.

De situatie in het algemeen en de opvang van repatrianten in het bijzonder lieten na de bevrijding van Zuid-Limburg veel te wensen over. De regering had geen rekening gehouden met een bevrijding via het zuiden van het land. Er was een tekort aan alle mogelijke basisvoorzieningen: medicamenten, ontsmettingsmiddelen, dokters, verplegend personeel en ziekenauto's, maar ook voeding, kleding en onderdak. Medisch adviseur Leith waarschuwde voor besmettingsgevaar en epidemieën. In april 1945 verslechterde de situatie snel. Er kwam een niet meer te controleren stroom repatrianten op gang en hij vreesde een epidemie onder de burgerbevolking. Het meest kwamen verschillende vormen van tyfus voor, maar er waren ook vele gevallen van tbc. Leith klaagde dat hij maandenlang had gevochten voor de noodzakelijke middelen, maar zonder resultaat. Op 28 april schreef hij aan de leiding van het Militair Gezag, dat hij niet langer de verantwoordelijk wenste te dragen voor een situatie die totaal uit de hand liep.⁹

Ook de Limburgse kranten, de *Gazet van Limburg* voorop, uitten zich kritisch over het Militair Gezag, de gebrekkige organisatie van de opvang, het formalisme en de daarmee samenhangende geringe daadkracht. Het Militair Gezag werd in Limburg spottend Sint-Bureaucratus genoemd. Het mocht blij zijn dat het 'gestuntel' nog voor een deel gecamoufleerd werd door de hulp van de Amerikanen, aldus Stef Kleyn, hoofdredacteur van de *Gazet van Limburg*.¹⁰

De hele gang van zaken gaf voeding aan van oudsher bestaande anti-Hollandse sentimenten. Limburgers voelden zich achtergesteld bij de rest van Nederland en vonden hun inzet om het noorden te helpen in de actie 'Zuid helpt Noord' onvoldoende gewaardeerd. Terwijl ze 'hun' repatrianten zo goed mogelijk probeerden op te vangen, lieten de regering en het Militair Gezag Limburg aan zijn lot over. Zo stonden er in Brabant vele vrachtwagens en luxewagens onproductief te wachten totdat het westen bevrijd werd, terwijl deze in Limburg voor de economische bedrijvigheid en als ziekenauto's konden worden ingezet.¹¹

Als gevolg van de noodkreten van Leith en de klachten in de Limburgse kranten kwam A. van Nijnanten van het hoofdkwartier van het Militair Gezag zich half mei persoonlijk op de hoogte stellen van de problemen in Limburg. In een brief en verslag van zijn bezoek vroeg hij 'absolute prioriteit om het

⁹ Rapport en brief van Leith aan Van de Lande, Drost, Senecal e.a., 28 april 1945, en brief van zijn medewerker H.P.J. Koenen, 14 mei 1945; RAL, MG, inv.nr. 134, doos 4870. Zie ook P.J.H. Leith, Verslag 1 november 1945, NA, MG, doos 4291. Zie ook artikelen van Leith in *Veritas* en *Limburgsch Dagblad*, 11 oktober 1945.

¹⁰ Stef Kleyn, *Concentratiekamp Limburg* (Maastricht 1945), eerder verschenen als artikelenserie in de *Gazet Van Limburg* 1945; P.M.M.M. Bronzwaer, *Maastricht bevrijd, en toen...*, deel I en II (Maastricht 1989), aldaar I, 107-124; II, 161.

¹¹ *Ibidem*.

Limburgsche vak, omdat, hoe groot de moeilijkheden elders ook moge zijn, deze voor Limburg het grootst zijn'. Problematisch was ook, zo stelde hij, dat Zuid-Limburg zo'n kleine opnamecapaciteit had omdat het *rest-centre* van het Amerikaanse negende leger was en vol zat met evacués.¹²

Tabel 1: Aantal in Limburg aangekomen repatrianten (november 1944-december 1945)

November	1944	164
December	1944	403
Januari	1945	442
Februari	1945	197
Maart	1945	7.033
April	1945	10.444
Mei	1945	30.960
Juni	1945	26.010
Juli	1945	3.817
Augustus	1945	2.465
September	1945	1.455
Oktober	1945	831
November	1945	579
December	1945	1.115
Totaal		85.915

Bron: Rijksarchief Limburg, MG, inv.nr. 41, doos 2846.

In totaal kwamen er in Limburg 85.915 repatrianten aan. Van hen waren 76.674 Nederlanders en 9.241 vreemdelingen; 72.751 mannen en 13.164 vrouwen. Maastricht kreeg meer dan de helft van het totaal aantal repatrianten te verwerken, te weten 44.893. De stationsdienst van Maastricht verwerkte tussen eind april en half oktober 1945 313 treinen met meer dan 427.000 personen, onder wie 219.000 Fransen, 113.000 Belgen, 72.000 Nederlanders en 22.000 personen van tientallen andere nationaliteiten.¹³

De repatrianten bleven na de bevrijding van het westen op 5 mei 1945 nog bijna een maand in Limburg. Vanaf eind mei reden er weer treinen en konden ze naar huis vertrekken. Hierdoor nam de druk snel af. In de maand juni kwamen er nog velen aan, maar de meeste van hen reisden ook weer vrij snel door. Vooral de repatrianten die tussen eind april en begin juli aankwamen, kregen dus te maken met een crisissituatie. De ervaringen van repatrianten zullen dus voor een belangrijk deel afhangen van het tijdstip waarop ze arriveerden.

¹² Rapport van kapitein A. van Nijnanten, 10 mei 1945, RAL, MG, inv.nr. 134, doos 4870.

¹³ Totaalstaat maanden van binnengekomen Nederlanders en vreemdelingen, november 1944 - december 1945, RAL, MG, inv.nr. 41, doos 2846. Zie verder: J.J.M. Krekelberg, Rede uitgesproken bij het afscheidsdiner, 11 februari 1946, NA, MG, doos 4291. Krekelberg volgde Henk Bus op in december 1945. Hij noemde nog iets hogere aantallen. In februari 1946 was het totaal aantal repatrianten 87.315. Na het bezoek van Van Nijnanten werden in overleg met de burgemeesters alle scholen gevorderd. Prinses Juliana bezocht Maastricht op 6 juni, waarna er twintig ziekenauto's met personeel, en twee dokters met vierentwintig verpleegsters arriveerden. Om onverklaarbare redenen verdwenen die ook weer snel. Het waren steeds opnieuw de Amerikanen die de problemen hielpen oplossen en materieel en hulp ter beschikking stelden. Zij waren in Limburg dan ook enorm populair. Leith, Verslag november, NA, MG, doos 4291; Bronzwaer, *Maastricht Bevrijd*, II, onder meer 179, 239-243.

Daarnaast hing de opvang in hoge mate af van de vraag met welke van de hierboven genoemde instanties of personen ze te maken kregen.

'Opvang' achter prikkeldraad; stateloze joden samen met NSB'ers en SS'ers

Tijdens het Interbellum waren stateloze joden als vluchteling naar Nederland gekomen. Ze hadden hier gewoond en een nieuw bestaan opgebouwd. In Zuid-Limburg leefden ze tamelijk geïntegreerd tussen de lokale bevolking. Na de bevrijding kwamen ze terug uit de kampen. Op 23 en 25 juni 1945 kwamen vierhonderd stateloze joden uit Bergen-Belsen en Theresiënstadt aan in het grensvak Limburg. Zij vielen onder de verantwoordelijkheid van het hoofd van de grensbewaking Van der K., die zorg moest dragen voor statelozen en Duitsers, die Nederland binnenkwamen.¹⁴

Een groep van circa 150 statelozen uit Theresiënstadt ging naar het klooster Leyenbroek even buiten Sittard. Deze mensen werden ondergebracht in een lagere school, omgeven door een hoog afsluitbaar hek. Het gedrag van de nonnen die er de leiding hadden, werd vooral gekenmerkt door 'angst voor deze ongedisciplineerde horde uit het oosten', aldus een getuige die hier werd opgevangen. Nadat ze jarenlang op alle mogelijke manieren hadden proberen te overleven in het kamp, moesten ze weer wennen aan het alledaagse leven. Het geordend leven van een klooster en de daar gangbare waarden en normen kenden ze niet. De schok was groot toen de nonnen ontdekten dat ze zich gemengd stonden te wassen in de ruimte die daarvoor beschikbaar was. Geen vriendelijke woorden, maar vooral angst voor het onbekende bepaalde het gedrag van de zusters. De behandeling en het eten waren niet slecht, zo wordt elders vermeld, maar vooral de bewaking en internering werden als pijnlijk ervaren.¹⁵

Een andere groep statelozen, afkomstig uit Bergen-Belsen, ging naar centra in Vilt en Valkenburg. De vrouwen van de laatste groep gingen naar de Canisiuschool in Valkenburg, waar ook NSB-vrouwen zaten. Achttien mannen werden gescheiden van hun vrouwen en ook naar Vilt gebracht. Vooral de 'opvang' van de stateloze joden, die in het interneringskamp 'Voor Galg en Rad' in Vilt terecht kwamen, was erbarmelijk. Zij werden opgesloten in een kamp, omgeven met prikkeldraad, en moesten er samen met NSB'ers en SS'ers arbeid verrichten. Alle bezittingen werden hun afgenomen. Bovendien kregen ze te

¹⁴ Deze paragraaf is voor een belangrijk deel gebaseerd op de correspondentie van de commandant van de Grensbewaking, vak VI, Van der K. (zie met name zijn brieven van 5 juli en 27 augustus 1945 en 4 juli 1946 aan zijn chef, hoofd van de Grensbewaking in Den Haag) en van Mr. I. de Vries. Zie verder een brief van de commandant van kamp Vilt en zijn ondergeschikte, 7 augustus 1945; Rapport van Sam Eisenmann, augustus 1945; Rapport van de joodse repatriant J. Weisz, NA, MG, inv.nr. 4020 en 4031, en: verslag Ernest M. Sinauer, 3 juli 1945; verslag G. Clark, 18 juli 1945, GAM, NIHM, inv.nr. 306. Zie ook: Hondius, *Terugkeer*, 119-132, 135-136, 173 en 227; Brasz en Hagen, *Bevrijdingsjaren*, XXIII.

¹⁵ *Ibidem*, zie ook Rapport Eisenmann, augustus 1945, die vermeldde dat de behandeling en het eten in Sittard goed was. Zie voor de getuigenis van C. Heerma van Voss-Loeb: tv-documentaire: 'Niemand was blij met ons', NPS, april 1995. Geciteerd uit B. de Muninck, 'Na de zogenaamde bevrijding. De terugkeer van joden in de Nederlandse samenleving', in: H. Piersma (ed.), *Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen*, Amsterdam 2003, 34-71, aldaar 51 en 68.

maken met antisemitisme van de kampcommandant en zijn plaatsvervanger. De mannen onder hen werden niet alleen gedwongen om te werken, maar moesten ook kniebuigingen maken en de kampcommandant zei tegen hen: 'Ik ben geen jodenvriend en dat zullen jullie ook wel snel merken'.¹⁶

Het eerder genoemde CIB hoorde van deze situatie en zorgde ervoor dat twee hooggeplaatste Amerikaanse militairen Ernest M. Sinauer en G. Clark op respectievelijk 3 en 28 juli een rapport, getiteld 'Investigation of Rumours. Mistreatment of Jews in Repatriation Camps', naar de bevoegde instanties zonden. In dit rapport beschreven Clark en Sinauer de situatie en behandeling in Vilt en Sittard en meldden zij dat niemand deze joden te hulp kwam. 'The only local agency which is apparently trying to help these people is the local Jewish Committee [CIB]'. Ook de protestantse dominee C. Coolsma uit Sittard trok zich het lot aan van de joden die in Sittard waren ondergebracht. Hij schreef op 30 juni en 3 juli 1945 ingezonden stukken in het *Limburgsch Dagblad*, waarin hij ervoor pleitte dat deze groep joden, volgens de dominee voor een deel belijdende protestanten, niet naar Duitsland werd teruggestuurd. Ook leverde hij commentaar op hun internering. Ze mochten de binnenplaats niet af en werden er bewaakt door padvindders met geweren. Ze vreesden ook in kampen met NSB'ers terecht te komen. Wellicht mede dankzij de dominee kon de groep in Sittard blijven en kreeg deze een betere behandeling.¹⁷

Het hoofd van de grensbewaking Van der K. kreeg het op een persconferentie, waar journalisten uit het hele land aanwezig waren, zwaar te verduren. Toen hij probeerde zijn beleid te verdedigen, werd hij door 'allerlei joodsche comités en persmensen over de kwestie geïnterpelleerd'. Hij verdedigde zich op zijn beurt door te stellen dat de leiding van de repatriëringdienst het probleem op hem had afgeschoven. Aan zijn chef H.G. van Everdingen in Den Haag schreef hij:

*'De gehele zwaarte dezer repatriërenden is op mijn Grensvak neergekomen en plotseling waren er ca. vierhonderd gevallen te verwerken van dezen aard, waarbij dus moest worden gehandeld alsof er Duitschers binnenkwamen. (...) Toen de ex-Duitse joden niet als repatriërenden werden toegelaten, was de Repatriëring ervan af en had de grensbewaking voor onderbrenging te zorgen.'*¹⁸

Volgens Van der K. had hij bevel gekregen geen Duitsers toe te laten. Waren ze toch op Nederlands grondgebied, dan dienden ze in aparte verblijfskampen te worden ondergebracht. Omdat deze kampen er nog niet waren, waren enkele mannen tijdelijk in het interneringskamp voor verdachten te Vilt geplaatst en

¹⁶ *Ibidem*. Zie met name: Rapport van de joodse repatriant J. Weisz, NA, MG, inv.nr. 4020 en 4031.

¹⁷ *Ibidem*, en: *Limburgsch Dagblad*, 30 juni 1945 en 3 juli 1945. Volgens de dominee zaten er circa 140 stateloze joden in Sittard. Volgens Van der K. waren er circa 100 statelozen in Sittard en 300 in Valkenburg, van wie er 18 wegens plaatsgebrek naar Vilt werden gebracht. Sinauer en Clark noemden een aantal van 170, dat naar kampen in Sittard en Vilt/Valkenburg werd gebracht.

¹⁸ *Ibidem*, zie met name de hierboven genoemde brieven van Van der K.; de correspondentie van Mr. De Vries en het Rapport van Eisenmann.

enkele vrouwen in het voorlopige vrouwenkamp te Valkenburg terechtgekomen. Inmiddels waren allen ondergebracht in een klooster in Mamelis bij Vaals.¹⁹ Daarmee was de zaak voor een aantal repatrianten nog niet afgehandeld. Zij schakelden de Amsterdamse advocaat mr. I. de Vries in, die een proces startte tegen de slechte en antisemitische behandeling door de kampcommandant van Vilt en vóór teruggave van de bezittingen. Dankzij de volhardende houding van De Vries en enkele getuigen werd de kwestie helemaal uitgezocht.

Van Everdingen, die de klachten niet zomaar wilde laten passeren, organiseerde op 19 december 1945 een bespreking in Breda, waarbij alle betrokkenen aanwezig waren. Op 4 januari 1946 bood hij zijn excuses aan. De Vries schreef hij dat hij het optreden van de kampcommandant uit Vilt verwerpelijk vond. Hij betreunde diens taalgebruik en het feit dat er was overgegaan tot inbeslagname van bezittingen. Van der K. weigerde daarentegen het onbehoorlijk en antisemitische gedrag van de kampcommandant te veroordelen. En hij herhaalde nog eens, dat hij en de leiding van het Viltse kamp zich alleen maar aan de voorschriften hadden gehouden. Na de bespreking moest hij echter een in beslag genomen radio toestel bij de eigenaar in Amsterdam terugbezorgen. Voor andere goederen die van repatrianten waren afgenomen, werden ze financieel gecompenseerd.²⁰

Hiermee kwam een einde aan deze kwestie. Maar net als in Zuid-Limburg kregen ook elders stateloze joden te maken met een slechte opvang. Ze kwamen in kampen met NSB'ers terecht, werden bij de grens geweerd of zelfs nadat ze reeds in Nederlandse interneringskampen hadden gezeten, teruggestuurd naar Duitsland.²¹ Een belangrijke oorzaak van deze misstanden waren de onduidelijke regels van met elkaar strijdende instanties als het Militair Gezag en het ministerie van Justitie, waaronder de grensbewaking ressorteerde, en de geallieerden. Vanaf de bevrijding in september 1944 kwamen Duitse en Poolse joden uit hun schuilplaatsen te voorschijn. Bij het Militair Gezag ontstond er verwarring over hun status: moesten ze als vijandelijke onderdanen worden geïnterneerd of waren ze statelozen, die vrij mochten rondlopen in afwachting van nadere regelgeving? In de praktijk waren er geen duidelijke richtlijnen en werd elk geval op zichzelf bekeken.

Op 20 april 1945 legde de secretaris-generaal van het ministerie van Justitie de chef-staf van het Militair Gezag in een richtlijn uit dat het decreet van de

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem. Aanwezig bij de bijeenkomst waren, Van Everdingen en Van der K. van de Grensbewaking; de leiding van het kamp uit Vilt, en advocaat De Vries met zijn getuigen Weisz, Hess en Slachet.

²¹ In het interneringskamp in de Grote Looierstraat in Maastricht werd bijvoorbeeld een familie opgesloten, die daarna weer over de grens werd gezet. Op 25 juni schreef een Nederlandse verbindingsofficier voor repatriëring, Ch.F. Boissevain, een verontwaardigde brief over de 'terugzending van D.P.s uit Maastricht naar Duitsland'. Het ging onder meer om de stateloze familie Dreschler van 6 personen die eind mei in Maastricht aankwam. Voorheen had zij 15 jaar in Nederland gewoond, maar ze werd opgesloten in een interneringskamp en bezittingen werden hen afgenomen. Vervolgens werden ze weer naar Duitsland teruggestuurd. 'Deze behandeling kan nooit goedgekeurd worden', zo schreef Boissevain. Zie brief van Boissevain, 25 juni 1945, NA, MG, inv.nr. 4031.

nazi's, waarin de buiten het Reich verblijvende Duitse joden stateloos waren verklaard, geen rechtskracht had. Ze waren, aldus J.R.M. van Angeren, dus nog steeds Duitsers. Wat dit in de praktijk betekende werd een paar weken later duidelijk. Op 18 mei 1945 verzocht Van Angeren Kruls 'om vreemdelingen, die zich aan de grens voor toelating in Nederland melden, op den grond, dat zij aldaar voor de bezetting woonachtig waren, den toegang te weigeren en hen te dirigeren naar de kampen, die daartoe door Geallieerde autoriteiten worden ingericht in het buitenland'. Ook al hadden ze dus voor de oorlog in Nederland gewoond, ze waren en bleven Duitsers die uit Nederland moesten worden geweerd of, als ze al binnen de grenzen waren, geïnterneerd. Eind mei instrueerde Kruls de grenswacht compagnieën dienovereenkomstig, maar niet iedereen binnen het Militair Gezag was het hiermee eens en er volgde verzet tegen Kruls' opvattingen. Met name de berichten over de toestand in Westerbork, waar de buitenlandse joden inmiddels het kamp deelden met NSB'ers en andere collaborateurs deden Kruls van gedachten veranderen. Op 23 juni 1945 gaf hij opdracht alle in Westerbork aanwezige joden in de eerste week van juli vrij te laten.

Gedurende enkele maanden bestond er onenigheid en verwarring en dit bood plaatselijke gezagdragers de ruimte naar eigen inzicht te handelen. In de loop van de zomer van 1945 besloot het kabinet-Schemerhorn-Drees dat alle in Nederland verblijvende Duitsers werden uitgezet. Een uitzondering werd echter gemaakt voor de vooroorlogse vluchtelingen uit Duitsland, voor zover zij althans destijds in het bezit waren van een verblijfsvergunning. Een en ander werd vastgelegd in de vreemdelingencirculaire die het ministerie van Justitie op 1 oktober 1945 deed verschijnen.²²

Nederlandse instanties, met name het ministerie van Justitie en het Militair Gezag, spraken elkaar tegen en waren het niet eens. Daarnaast gaven ook de geallieerden opdracht Rijksduitsers op te pakken. Hierbij werd een uitzondering gemaakt voor hen die het bedrijfsleven niet kon missen en ook dit gaf weer aanleiding tot conflicten. C.W.A. Schürmann, tot 1 april Militaire Commissaris in Limburg, daarna in Noord-Holland, weigerde in juni 1945 een opdracht uit te voeren. Deze opdracht hield in, dat hij een lijst moest verstrekken van Duitsers die niet gemist konden worden. Volgens hem diende niet de onmisbaarheid, maar de politieke opstelling, pro- of antinazi, het criterium te zijn. Antinazi's, waaronder statelozen, dienden beschermd te worden.²³ In de praktijk versterk-

²² Zie voor het gedeelte over de regelingen: M. Bossenbroek, *De Meelstreek*, 258-262. Bossenbroek wijst er op dat er binnen de sectie Juridische zaken van het Militair Gezag eveneens onenigheid bestond over de richtlijnen en behandeling van statelozen. Niet duidelijk wordt hoe het standpunt van de geallieerden zich verhiel tot de Nederlandse instanties en wie al naar gelang de situatie en plaats bepaalde wat er moest gebeuren.

²³ Brieven van Schürman aan de chef-staf van het Militair Gezag, 8 en 12 juni 1945, inv. nr. 1394. Schürman, eerst Militair Commissaris in Limburg en vanaf 1 april 1945 in Noord-Holland kritiseerde de bestaande regelingen en weigerde het verzoek van de geallieerden om een lijst op te stellen met onmisbare Rijksduitsers (brief 8 juni). In zijn brief van 12 juni vroeg hij vooral bescherming voor statelozen en antinazi's. In de brieven van Van der K. werd met een beroep op de decreten van de geallieerden verdedigd dat de statelozen naar interneringskampen waren gebracht, zie brief van 5 en 27 augustus, RAL, MG, inv. nr. 4020 en 4031.

Het voormalig schoolgebouw in Vilt, waar stateloze joden te werk werden gesteld, dient nu als brandweerkazerne en opslagplaats voor gemeentewerken.

Foto: Hélène Vossen, 2000

ten antisemitische en anti-Duitse sentimenten elkaar en daar waren vooral de statelozen de dupe van. Dit laatste blijkt bijvoorbeeld uit de woorden van de kampcommandant uit Vilt: 'Ten eerste zijn jullie Duitsers, en ten tweede zijn jullie joden, en dat ik geen jodenvriend ben, zullen jullie nog wel ondervinden'.²⁴ Tegen de tijd dat Kruls een duidelijk standpunt innam over de bescherming van statelozen was het meeste kwaad al geschied en zaten statelozen niet alleen in Limburg, maar ook in andere delen van het land samen met NSB'ers in kampen of ze waren teruggestuurd naar Duitsland.²⁵

Opvang van (stateloze) joden in Maastricht. Een hartelijke ontvangst met een kosjere maaltijd

Vanwege het weinig consistente beleid tegenover stateloze joden was er sprake van willekeur. Zij werden, afhankelijk van de plaats waar ze aankwamen, verschillend bejegend. Repatrianten die op het station in Maastricht arriveerden, werden opgevangen door de eerder genoemde 'Club van Maastricht' onder leiding van Henk Bus. Hoe het kwam dat deze eveneens uit Bergen-Belsen afkomstige (voor een deel) stateloze joden niet in handen vielen van de grensbewaking bleek helaas niet meer te achterhalen. Wel is duidelijk dat Bus

²⁴ Rapport van J. Weisz, NA, MG, inv.nr. 4020.

²⁵ Zie hierover ook: A. van den Oord, 'Brabants hoop in bange dagen. Hulporganisaties tussen regionalisme en nationalisme', in: Kristel, *Polderschouw*, 39-69, aldaar 48-50; M. Bossenbroek, *De Meelstreep*, 582-583.

en zijn medewerkers zich weinig aantrokken van het officiële beleid. Hoe verschillend op allerlei verschijnselen werd gereageerd, blijkt ook hier weer. De nonnen in Sittard waren diep geschokt over het in hun ogen schaamteloze gedrag van joden - mannen en vrouwen samen - die zich stonden te wassen. Ook in Maastricht nam men met grote verbazing waar dat ze meteen gemengd onder de douche gingen. 'Dat hadden we nog nooit meegemaakt', vertelt een ooggetuige. Het was echter geen reden hen anders te behandelen. Nadat joodse repatrianten - Nederlandse en stateloze - in de scholen in de Professor Pieter Willemsstraat gedoucht, ontluisd, geregistreerd, politiek en medisch onderzocht waren, gingen ze naar Jan de Vos in de Lenculenstraat.²⁶

Voor De Vos en zijn mensen had een goede opvang van joden prioriteit. Dat hij erin slaagde hen goed op te vangen, blijkt onder meer uit een brief van Isak Tugendhaft, secretaris van het CIB, waarin hij hem en zijn medewerkers bedankt voor de goede verzorging van joden.²⁷ Ook L. Boeken uit Amsterdam, die begin juni samen met een groep dwangarbeiders in zijn centrum aankwam, heeft prettige herinneringen. Dankzij de goede contacten tussen De Vos en het CIB, kon zij ook twee keer per dag aanschuiven bij een joodse familie die een kosjere huishouding voerde. Anderen logeerden bij joodse families totdat ze teruggingen naar het westen.²⁸ Zieke mensen gingen naar het repatriëringsziekenhuis van de jezuïeten, dat dichtbij de Lenculenstraat lag. 'De verpleging was er goed en iedereen was erg aardig tegen ons', aldus Hanna Pick-Goslar, die hier werd opgevangen. Ze herinnert zich eveneens de dochters van Jan de Vos, Magda en Nora, die haar snoep en kleding brachten.²⁹

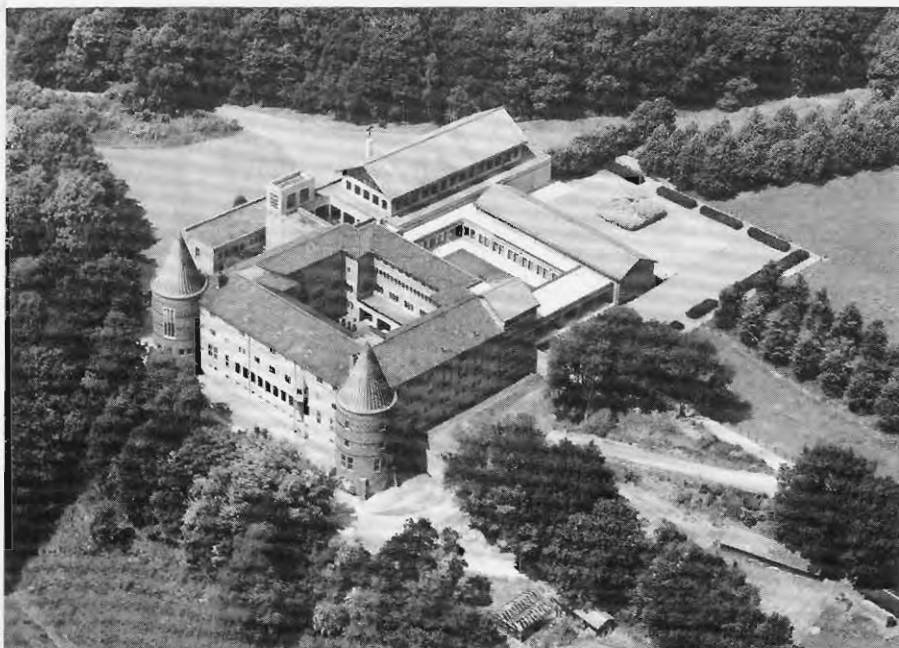
De 'Club van Maastricht' was fel gekant tegen de opsluiting van statelozen in interneringskampen en probeerde dit zoveel mogelijk te voorkomen. Temeer omdat men vrij goed op de hoogte was van de situatie in de verschillende (opvang)kampen. In een verslag van de leiding van de Lenculenstraat wordt de aankomst van de hierboven genoemde stateloze joden op 23 juni 1945 beschreven, evenals de gebeurtenissen die erop volgden. '29 juni vertrekt deze groep,

²⁶ De nu volgende tekst is voor een belangrijk deel gebaseerd op correspondentie en een interview van de auteur met Magda en Jan de Vos jr., respectievelijk dochter en zoon van Jan de Vos sr. en destijds betrokken bij de opvang in diverse centra, 17 juni 1999. Magda de Vos werkte eerst in de Lenculenstraat en daarna in de scholen achter het station. Jan de Vos jr. vervoerde mensen en kwam als zodanig in diverse centra. Ik sprak eveneens repatrianten, zoals Leni Boeken, 8 juli 1999, en Sonia Birnbaum, 5 januari 2000. Verder kon ik steunen op een authentiek document uit 1945, geschreven door de leiding van de Lenculenstraat, zie: *Beknopt verslag en grepen uit het leven van een repatriëringskamp V.V. 2 in de Muziekschool, Lenculenstraat Maastricht, augustus 1945*, RAL, MG, inv. nr. 60, docs 2850. In de rapporten en brieven van Van der K. worden de stateloze joden in Maastricht overigens niet genoemd.

²⁷ Brief van Tugendhaft (zonder datum), Gemeente Archief Maastricht (GAM), Archief Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge Maastricht (NIHM), inv. nr. 306.

²⁸ Gesprek van de auteur met Boeken uit Amsterdam, 8 juli 1999; met M. Rens (tot het katholicisme toegetreden jood), 12 november 1999, en F. Wesly-Goldschmidt (joods), 9 oktober 1999, die bij hen thuis in Maastricht joodse repatrianten opvingen. E. Querido-Plotske werd eveneens in een school (waarschijnlijk eveneens in de Lenculenstraat) opgevangen en liefdevol verzorgd door de familie Van Heusen (Hondius, *Terugkeer*, 149).

²⁹ Correspondentie van de auteur met H. Pick-Goslar, 1 november 1999.

Abdy St.-Benedictusberg te Vaals/Mamelis. Na de bevrijding, in september 1944, werd het klooster bewoond door Amerikaanse soldaten, politieke gevangenen en gerepatrieerde gezinnen. Luchtfoto, KLM Aerocarfo. Schiphol, KO 17561, niet gedateerd.

behalve zij die door den Veiligheidsdienst om redenen van nationaliteit niet worden vrijgegeven. Sommigen, o.a. de meisjes, worden onder gewapende leiding naar Vaals getransporteerd en komen daar weer eens met concentratiekampmethoden in aanraking, maar landen tenslotte ook in veilige haven. De weesjes komen weer hier terug en zijn dubbel gelukkig.³⁰

Onder hen bevond zich ook Sonia Birnbaum met haar ouders, broertjes en zusjes, en de wezen voor wie zij zorgden. Sonia werd eerst hartelijk opgevangen in de Lenculenstraat. Maar omdat De Vos sr. een paar dagen weg was om in het westen onderdak te zoeken voor haar en haar reisgenoten, was ze toch naar Mamelis in Vaals gestuurd. Meer dan vijftig jaar later vertelt Birnbaum nog vol afschuw over dit kamp: 'Daar waren we samen met NSB-vrouwen en met de kinderen en alles. En dat was vreselijk. Als we in de rij stonden om te eten, dan gingen die NSB-vrouwen tegen ons te keer. En wij waren bang voor ze'.³¹ Gelukkig voor Birnbaum werd zij door De Vos na een paar dagen weer terug naar de Lenculenstraat gebracht, waar ze tot haar vertrek naar het westen des lands kon

³⁰ *Beknopt verslag Lenculenstraat*, RAL, MG, inv. nr. 60, doos 2850. Volgens dit document werd overigens de eerder genoemde De Vries hier eveneens opgevangen, de groep uit Bergen-Belsen bestond dus niet uitsluitend uit statelozen.

³¹ Interview van de auteur met S. Birnbaum, 5 januari 2000. Voor de ervaringen van de familie Birnbaum in Nederland, zie: Lindler, *Kamp van hoop en wanhoop*, 93-109.

blijven. Aan de familie De Vos bewaart ze dierbare herinneringen; ze waren als familie voor haar ouders en de kinderen. Hoewel de Birnbaums vrij snel daarna naar Israël vertrokken, bleven de contacten tussen beide families bestaan.

Het optreden van de 'Club van Maastricht' kan voor een deel worden verklaard uit de eerder genoemde kritiek op het formalisme van de Hollanders en de daarmee gepaard gaande geringe dadenkracht, waardoor er volgens hen gebrek was aan alle mogelijke sociale en medische voorzieningen. Bus en zijn medewerkers omzeilden niet alleen de regels van de beleidsmakers van het Militair Gezag ten aanzien van (stateloze) joden. Ook tegenover andere groepen 'vreemdelingen' saboteerde deze club bewust de regels. Illustratief hiervoor is de gang van zaken rond de aankomst van dertien dwangarbeiders, die vergezeld werden door hun toekomstige echtgenotes: Russische vrouwen. De dwangarbeiders waren verliefd geworden op deze 'Russinnetjes'; jonge meisjes die op hun zestiende naar Duitsland waren gevoerd om daar te werken. Volgens Drost hoorden ze in vreemdelingenkampen en dienden ze terug te keren naar Rusland. De 'Club van Maastricht' haalde ze stiekem uit de centra en liet hen bij bevriende (katholieke en joodse) families onderduiken. Later trouwden ze met hun Nederlandse verloofden.³²

Het onafhankelijk optreden van de 'Club van Maastricht' zal ook zijn ingegeven door het internationale karakter van Limburg. Interregionale en grensoverschrijdende contacten waren vanzelfsprekend: regelmatig gingen Limburgers de grens over om er te studeren, te werken of te trouwen. Cultuur, taal (dialekten) van Rijnlanders en Vlamingen toonden belangrijke overeenkomsten, en net als bij de burendomineerde in Limburg het katholieke geloof. Vlak over de grens in Maastricht sprak men weliswaar Frans, maar dat was voor met name het meer ontwikkelde deel van de bevolking geen enkel probleem. Nationaliteitsgrenzen liepen in grensstreken als Zuid-Limburg vaker dwars door families heen en dan werd het onderscheid tussen goed en fout, in de zin van pro- en antinazi extra benadrukt.

Ook joodse Limburgers huwden vaker over de grens en ook zij namen andere standpunten in tegenover 'vreemdelingen'. Zo kozen zij, in tegenstelling tot de uit Hollandse joden bestaande Joodse Coördinatie Commissie in Eindhoven, na de bevrijding principieel voor een representatie van Duitse en Poolse joden binnen het bestuur van de Maastrichtse Hoofdsynagoge en het CIB. Ze kritiseerden het comité in Eindhoven vanwege zijn eenzijdige samenstelling.³³ Meer

³² Interview van auteur met Magda en Jan de Vos jr., 17 juni 1999. Evelien Gans die onderzoek deed naar anti-joodse stereotypen in bevrijd Nederland stelt, dat niet alleen de onverschilligheid tegenover Duitse joden, maar vooral de combinatie met een algemene vreemdelingenhaat opvallend was, zie E. Gans, 'Antisemitische stereotypen in bevrijd Nederland.' "Vandaag hebben ze niets, morgen bezitten ze weer tien gulden", in: Kristel, *Polderschouw*, 313-355, aldaar 328.

³³ Ze waren het op diverse punten niet eens met het beleid van de Joodse Coördinatie Commissie in Eindhoven. Ze waren tegen de benoeming van leden van de Joodse Raad binnen besturen en tegen het zionistische karakter van de JCC. Zie verslag van gesprek van Emile Wesly met A. de Jong, 15 april 1945, GAM, NIHM, inv.nr. 16. Voor het interregionale karakter van Limburg, zie ook: H. Vossen, B. Kruytzer, Y. de Vries (ed.), *Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de negentiende en twintigste eeuw* (Roermond 1990); W. Kusters en J. Perry, *Versteende wouden; Mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (Amsterdam 1999).

nog wellicht dan andere Limburgers waren zij via huwelijken verbonden met mensen uit de grensstreek. Oorspronkelijk was ook een belangrijk deel van hen afkomstig uit België en Duitsland.³⁴

Maastricht kreeg meer dan de helft van het aantal repatrianten van geheel Zuid-Limburg te verwerken: 44.893. Voor een belangrijk deel kwamen deze aan via het station en kregen ze dus te maken met de opvang van de genoemde club. In hoeverre ook in andere plaatsen van de regels werd afgeweken, heb ik niet kunnen achterhalen. Doorgaans zijn negatieve ervaringen beter gedocumenteerd, omdat rapporten vooral worden vervaardigd, als het niet goed gaat.³⁵ Uit schriftelijke bronnen blijkt wel (zie volgende paragraaf) dat hulpverleningsinstanties in Heerlen, eveneens tegen de regels in, financiële hulp verstrekten aan stateloze joden.

Terugkeer en opvang van joodse Limburgers in hun steden en dorpen

Aantal joden in Limburg, en de relatie tussen katholieken en joden vóór en tijdens de bevrijding

Hoe waren de relaties tussen de verschillende bevolkingsgroepen vóór de bevrijding en hoeveel joden woonden er in Limburg vóór en tijdens de oorlog? In de jaren dertig was het aantal joden in Limburg toegenomen door de komst van grote aantallen vluchtelingen uit Hitler-Duitsland. Maastricht had na Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Enschede de grootste concentratie vluchtelingen, te weten 232 in 1938. Maar ook in de Mijnstreek vestigden zich Poolse en Duitse vluchtelingen: in Heerlen waren in 1941 71 van de 125 uit het buitenland gevluchte joden.³⁶

Vóór de Tweede Wereldoorlog telde Limburg in totaal circa 1.660 joden. Ongeveer 70 procent van hen werd tijdens de oorlog op transport gesteld. De meeste overlevenden uit Limburg vonden een onderduikadres in de eigen woonplaats of in de directe omgeving, vermoedelijk ongeveer 200: 12 procent van de oorspronkelijke populatie. Daarnaast doken er tijdens de bezetting naar schatting 1.000 joden uit andere provincies onder in Limburg, vooral in de Maas- en Peeldorpen op de westelijke Maasoever in Midden- en Noord Limburg, in de Mijnstreek en de omgeving van Maastricht.³⁷

Na de oorlog was er nog slechts een kleine groep joden in Limburg over. In de plaatsen die in mijn onderzoek centraal stonden, Maastricht, Heerlen en Beek (én directe omgeving), waren er in 1951 respectievelijk 115, 88 en 26 joodse inwo-

³⁴ J.M. Lemmens, *Joods leven in Maastricht* (Maastricht 1990) 44.

³⁵ Via *Dagblad de Limburger* werd op 26 maart 1999 aan mensen die vroeger bij de opvang betrokken waren gevraagd om te reageren, zie Cillekens, 'Maastricht knooppunt'. Op deze wijze kon de geschiedenis in de Professor Pieter Willemsstraat en de Lenculenstraat worden gereconstrueerd.

³⁶ J. Michman, H. Beem, D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Jeruzalem 1999) 421 en 469.

³⁷ A.P.M. Cammaert, *Verborgene front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden/Maastricht 1994) 445. In de kinderrijke mijnwerkersgezinnen werden relatief veel kinderen opgenomen, maar ook volwassenen vonden er onderdak. Blonde kinderen gingen vaak naar Friesland, donkere naar Limburg.

ners. In 1941 waren het er 505, 196 en 27. Beek had relatief veel onderduikers, maar het cijfer is geflatteerd doordat het uit het westen gevluchte gezin Cohen (7 personen), waarvan de ouders bij de familie Schmitz in Neerbeek waren ondergedoken, er na de bevrijding een aantal jaren bleef wonen.³⁸

Op politiek niveau werden joden geweerd, maar in het dagelijks leven lijken ze tamelijk geïntegreerd te zijn geweest. Joodse families die al generaties lang in Limburg woonden, hadden vele contacten met de katholieke bevolkingsgroep. Ze spraken vaak één van de vele Limburgse dialecten en voelden zich thuis binnen het Roomse leven. In het Interbellum volgden er meerdere huwelijken. De grote mate van integratie blijkt ook uit de actieve deelname van joden aan sociale en culturele activiteiten, zoals de fanfares en het carnaval. Joden behoorden tot de gangmakers en liedjesschrijvers, zoals te zien is op foto's uit het vooroorlogse Beekse leven, en zoals blijkt uit documenten en interviews.³⁹ Volgens uit Duitsland en Polen gevluchte joden in Heerlen hadden ze mede voor deze streek gekozen, omdat ze zich er goed konden redden met hun Jiddisch, dat overeenkomsten vertoonde met het dialect in de oostelijke mijnstreek.⁴⁰

Kinderen namen zelfs aan religieuze activiteiten deel. R.C. Hekker geeft in *Zeven eeuwen joods leven in Limburg* het voorbeeld van een joods meisje dat langs de kant in een wit jurkje naar de processie stond te kijken. Het wekte het medelijden op van de klassenzuster, die haar gauw in de rij trok en voorzag van bloemen en een rozenkrans.⁴¹ Kinderen waren gefascineerd door de eerste Heilige Communie en de processies. Diverse mensen met wie in het kader van het onderzoek gesprekken zijn gevoerd, vertelden in processies te hebben meegelopen.

Mevrouw H., geboren in 1935, die in Heerlen opgroeide, wilde er als kind graag bijhoren:

'Er is ook een periode geweest, alle vriendinnetjes waren katholiek, dat ik ook katholiek wilde worden. Ik ging mee naar de kerk. Ik wilde ook bruidje zijn. Als mijn moeder mij kwijt was, wachtte ze tot het lof uit was en dan kwam ik wel weer boven water. De communie met die mooie, witte jurk en cadeautjes, dat trok je aan. Maar moeder dacht: het gaat wel weer over. (...) Bij mijn grootouders in Gulpen kwam de pastoor op huisbezoek, gewoon voor de gezelligheid. Hij kwam een kopje koffie drinken. Hij wist dat hij het niet over het geloof hoefde te hebben, want ze waren orthodox joods'.⁴²

³⁸ De cijfers zijn ontleend aan Michman e.a., *Pinkas*, 467-471 (Maastricht), 421-422 (Heerlen) en 285-287 (Beek). Zie ook de eerder genoemde boeken over joden in Maastricht, Beek en Heerlen: Lemmens, *Joods leven*, 92. Jansen e.a., *Joods Beek*, 105; Van Rooij, *Joden in Heerlen*, 23. Deze boeken vermelden lagere cijfers, omdat de auteurs, anders dan die van *Pinkas*, de omliggende gemeenten niet hebben meegeteld.

³⁹ Zie onder meer: gesprekken en correspondentie van de auteur met Wesly-Goldschmidt, 9 oktober 1999, en Hertzdahl, 15 oktober 1999 uit Maastricht; de gezusters H. uit Heerlen, 9 augustus en 6 oktober 1999, en mevrouw M. uit Beek, 24 november 1999. Voor documentatie en foto's zie: Jansen, *Joods Beek*; Van Rens, *Voetmoot*; Lemmens, 'De Sittardse joden en hun begraafplaatsen', in: P.L. Neve, *Uit bronnen geput* (Sittard 1993) 517-541, aldaar 535; en: privé-archief T. Hennekens.

⁴⁰ Gesprek en correspondentie van de auteur met de gebroeders Silber, 11 oktober 1999 en 6 januari 2000.

⁴¹ Hekker, *Zeven eeuwen*, 85-86.

⁴² Gesprek van de auteur met mevrouw H., 21 september 1999, en de heer D., 5 oktober 1999.

De integratie in het dagelijks leven had invloed op de hulp bij de onderduik. Zo doken verschillende joodse Limburgers onder in een ziekenhuis en kloosters. Vijf oudere joodse vrouwen vonden onderdak in ziekenhuis Calvariënberg in Maastricht, waar de tot het katholicisme toegetreden Charles Mendes de Leon directeur was en waar ze verzorgd werden door de Zusters onder de Bogen.⁴³ Rosy Bock werd als kind ondergebracht in het r.k. kinderkuis voor voogdijkinderen in Amby bij Maastricht en haar grootmoeder kwam in een nonnenklooster in Heerlen terecht.⁴⁴ De katholieke Maxime en Theo Hennekens uit Beek lieten de met hen bevriende Duits-joodse vluchtelingen Johanna en Frans Kanarek onderduiken in hun - in die tijd leegstaande - sigarenfabriek. Zo zijn er meerdere voorbeelden te geven.⁴⁵ De informele netwerken tussen joden en protestanten speelden eveneens een belangrijke rol. Juist omdat protestanten net als joden tot een minderheidsgroep behoorden, ontwikkelden zich speciale contacten tussen deze groepen. Zo dook het uit Duitsland gevluchte gezin Salmang onder bij het lerarenechtpaar Courrech Staal in Maastricht.⁴⁶

Bertha Wolf, geboren in 1905, was tijdens het Interbellum katholiek geworden om met Frits Mennens te kunnen trouwen. Wolf en haar dochter vertelden hoe de Bekenaren met hen meeleeften toen zij van huis werden gehaald. Na het protest van de Nederlandse bisschoppen tegen de jodenvervolging werden als wraak op 2 augustus 1942 katholieke joden opgehaald en naar kamp Amersfoort gedeporteerd. De katholieke Mennens wist zijn dochters vrij te krijgen, maar zijn vrouw werd samen met andere katholieke joden, onder wie zusters als

⁴³ Bij hem thuis verborg Mendes ook twee joden. Zie de lezing van zijn zoon D. Mendes, Herdenken en herinneren, Maastricht 23 mei 2000 in het Centre Céramique; Roebroek en Andreas, *De Salmangs*, 31-32. In België is er onderzoek gedaan naar de hulp van geestelijken in en buiten de kloosters. Bisschop Kerkhofs van Luik stelde de infrastructuur van de bisschoppelijke vakantiecampen beschikbaar voor de onderduik van joden, zie: L. Saerens, 'The Attitude of the Belgian Roman Clergy Towards the Jews'; M. van den Wijngaert, 'The Belgian Catholics and the Jews during the German Occupation', in: D. Michman, *Belgium and the Holocaust* (Jerusalem 2000) 117-159 en 225-235. In *Joden tussen grenzen* wil ik onderzoeken in hoeverre hulp in Nederland een incidenteel dan wel georganiseerd karakter had.

⁴⁴ Gesprekken en correspondentie van de auteur met Van Rooij, 29 september 1999-30 april 2002. Volgens de zusters in Heerlen hadden zij meerdere onderduikers gehad. Het joods-katholieke echtpaar Rodriguez-Dols hielp joodse onderduikers aan een adres.

⁴⁵ Zo doken het uit het westen afkomstige echtpaar Cohen en Max Rens, evenals het uit Beek afkomstige echtpaar Meier onder bij respectievelijk de katholieke families Schmitz, Erkens en Klinkers uit Neerbeek en Beek. Zie onder meer gesprekken en correspondentie van de auteur met T. Hennekens, 4 november 1999; L. Schmidt, 5 juli 1999 en 5 maart 2002, en M. Rens, 12 november 1999. De families Cohen en Meier waren joods. Rens was toegetreden tot het katholieke geloof en getrouwd met een katholieke vrouw uit Beek. Ook voor andere plaatsen zijn dergelijke voorbeelden te geven.

⁴⁶ Correspondentie van de auteur met E. Salmang, 18 juli en 22 augustus 1999, en Roebroeks en Andreas, *De Salmangs*. In de literatuur wordt veel nadruk gelegd op de gereformeerde verzetsorganisaties in Limburg. Uit gesprekken en correspondentie van de auteur met verschillende respondenten, zoals de gebroeders Salomon en Abraham Silber, destijds woonachtig in Heerlen, 11 oktober 1999 en 6 januari 2002, evenals met de eerder genoemde Wesley-Goldschmidt, blijkt dat zij inderdaad geholpen werden door respectievelijk organisaties rond Arie van Mansum en dominee Gerard Pontier. Zie ook S. Silber, *Een joods gezin in de onderduik* (Kampen 1997), maar er werd ook veel geregeld via informele en dus minder zichtbare familiebanden en vriendennetwerken.

Edith Stein, naar Amersfoort vervoerd. Daar zag Wolf de Beekse groenteboer Schwark, inmiddels SS'er die haar wilde helpen. Via een kennis meldde hij Mennens dat hij moest zorgen voor een stamboom van zijn vrouw, waaruit bleek dat er van zijn kant geen joods bloed door de aderen stroomde. Met hulp van gemeentefunctionarissen werd er in allerijl een document gefabriceerd waarmee Mennens naar Amersfoort afreisde. Na overhandiging van de stamboom kon hij zijn vrouw meenemen. Thuisgekomen in Beek 'zag het er zwart van de mensen', die hen stonden op te wachten.⁴⁷ 'De Prusch' vroeg of de koningin op bezoek was. Toch waren de ervaringen van de joden niet alleen maar positief. Wolf wijst eveneens op latent aanwezige antisemitische stereotypen die vaker opdoken. Uit angst daarvoor hield ze zich altijd enigszins op de achtergrond:

'Je hebt toch wel dat je je als jood verdrukt voelt. Ik zal nooit ergens vooraan gaan, ik zal nooit ergens het woord voeren, algemeen wordt er toch wel eens gauw gezegd: daar heb je de joden weer, ze zijn weer vooraan en dan krijg je een minderwaardigheids-complex. (...) Het spreekwoord is toch en dat is misschien niet kwaad bedoeld: 't is enne echte jud'. Als iets gebeurt, wordt gezegd: het is 'n echte jodenstreek. En dat vind ik erg'.⁴⁸

Wolf was niet de enige die vertelde dat ze liever niet op de voorgrond trad en zich altijd bescheiden opstelde.⁴⁹ Opofferingsgezindheid, bescheidenheid en dankbaarheid waren destijds essentiële onderdelen van de katholieke ideologie, waarmee andersdenkenden extra te maken kregen.⁵⁰ Antisemitische stereotypen hadden meestal betrekking op de rol van joden als handelaars en verwezen naar oneerlijk of gierig gedrag. Het overgrote deel van de Limburgse joden was werkzaam als veehandelaar en slager of in de textielbranche. Voorkomende stereotypen hielden verband met hun rol als handelaar. Daar staat overigens tegenover dat anderen, die met joden handelden of zaken deden, juist op hun betrouwbaarheid wezen.⁵¹ De omgang tussen joden en niet joden in het dagelijks leven was relatief gemoedelijk, zeker gezien de opvattingen van kerkelijke gezagsdragers.

Dit is volgens M.H. Gans in *Het Nederlands jodendom. De sfeer waarin wij leefden*, die zich in zijn studie vooral baseert op verslagen van rabbijnen, op zijn minst paradoxaal te noemen:

⁴⁷ Paul Mennens (neef) tekende dit verhaal op na een gesprek met Mevrouw Mennens-Wolf op 13 april 1988.

Zie Jansen e.a., *Joods Beek*, 102. E. Hogenboom, radiodocumentaire over Joods Beek, 13 maart 1995 (Humanistische Omroep).

⁴⁸ Gesprek van Jac Hurtelerslag met Bl. Mennens-Wolf, 18 november 1981.

⁴⁹ Gesprek van de auteur met de heer D., 5 oktober 1999.

⁵⁰ Favoriete opvoedingsleuzen waren: Kinderen die vragen worden overgeslagen; Niet klagen, maar dragen en Moeten is dwang en huilen is kinderzang.

⁵¹ Gesprek van de auteur met onder meer mevrouw R., 13 maart 2002.

*'Wat de pastoor zei, was minstens even belangrijk als de woorden van rebbe en eerbied voor de processie woog even zwaar als het zich houden aan de joodse wetten. Ik geloof dat men kan zeggen dat de kerk in haar anti-joodse opvattingen in het Zuiden veel en veel giftiger scherp was dan in het Noorden, maar in de dagelijkse omgang waren daar de persoonlijke verhoudingen veel luchthartiger.'*⁵²

Gans spreekt hier over de giftige reactie van 'de kerk', maar waarschijnlijk dient er een onderscheid te worden gemaakt tussen uitingen van hogere katholieke gezagsdragers, in woord en geschrift, en de dagelijkse praktijk van lokale geestelijken. Gans wees al op het respect van Limburgse joden voor zowel rebbe als pastoor. Die pastoor kwam volgens mevrouw H. voor de oorlog vaak bij haar thuis gezellig koffie drinken, ook al wist hij dat ze orthodox joods was. Als vooraanstaande persoon binnen de joodse gemeenschap had Silvain Hertzdahl uit Heerlen elke week een bijeenkomst met de deken en de dominee.⁵³ Ook lagere geestelijken maakten zich schuldig aan antisemitische stereotyperingen, maar de realiteit wordt eveneens gekenmerkt door de eerder geschetste situatie van integratie. Die had mede te maken met de mentaliteit van Limburgers in het alledaagse leven, wars van scherp-slijperij en gemoedelijk. Joodse Limburgers werden mede beïnvloed door de vrijzinnigheid van liberale stromingen in Duitsland.⁵⁴

Maar die relaties ondergingen eveneens veranderingen als gevolg van oorlog en nazisme. De voortdurende propaganda van de nazi's laat na de bevrijding zijn sporen na. Joden krijgen dan meer dan voorheen te maken met antisemitische reacties, vijandigheid en onverschilligheid.

Naoorlogs Limburg: acties tegen de benoeming van joden op hoge posities

Op 3 maart 1945 stond in landelijke bladen en verschillende bladen in het bevrijde zuiden een artikel van W.C. Mönnich, onder de titel 'Rond het joodse vraagstuk'. De auteur was een evangelisch-luthers predikant in Maastricht en aldaar belast met de geestelijke verzorging van geïnterneerden en gerepatrieerden.

⁵² M.H. Gans, *Het Nederlands jodendom. De sfeer waarin wij leefden* (Baarn 1985) 45 en 69. Zie voor een analyse van de geschriften van kerkelijke gezagsdragers: J. Ramaekers, 'The Attitude of Dutch Roman Catholics towards the Jews', in: J. Michman, *Dutch Jewish History* (Assen/ Maastricht 1989) 371-387. Over de periode na de Tweede Wereldoorlog heb ik geen publicaties gevonden.

⁵³ Gesprek en correspondentie van de auteur met Van Rooij, 29 september 1999- 30 april 2002, en gesprek met mevrouw H., 21 september 1999.

⁵⁴ C. Ypes, *Een joods artiest tussen de twee wereldoorlogen, inleiding en bloemlezing uit het werk van Jacob Hiegentlich 1907-1940* (Amsterdam 1949). Ypes gaat onder meer in op de achtergrond van de uit Roermond afkomstige schrijver Hiegentlich en plaatst zijn romans binnen de context van de Limburgse gemeenschap. Deze romans zijn voor een deel een documentaire weergave van het leven van zijn familie. Een interessant element is de wijze waarop joden en katholieken in het alledaagse leven met elkaar verkeerden; die omgang was gemoedelijk, maar ook complex. Antisemitische stereotypen ontbraken ook hier niet. Een ander boeiend aspect zijn de vanzelfsprekende grensoverschrijdende contacten van de personages in zijn romans. De familie Hiegentlich, oorspronkelijk afkomstig uit de Elzas, is een van de families die ik bestudeer voor *Joden tussen grenzen*.

Van links naar rechts: de heer Birnbaum, Jan de Vos sr, leider van het opvangcentrum in de Lenculenstraat (Maastricht), mevrouw Birnbaum, hun kinderen en de ouderloze kinderen die zij verzorgden. Foto: Archief mevrouw M.Chambille-de Vos, Maastricht, niet gedateerd.

Mönnich toonde zich in het artikel een voorstander van de voltooiing van de joodse emancipatie, maar dit vroeg van joden 'tact en zelfoverwinning'. Wanneer in Brussel van de circa 170 Nederlandse ambtenaren er ongeveer 130 joden zijn, schreef Mönnich, ligt 'daarin een gevaar, zelfs wanneer de leidende functies niet in Joodsche handen zijn: een gevaar in de eerste plaats voor de joden zelf'.⁵⁵ De hoogste leider van het Militair Gezag, Kruls, bezocht Maastricht in maart 1945. Na afloop van een bespreking werd hem de vraag gesteld of het gerucht waar was dat 70 procent van het personeel uit joden bestond. Hij deelde mee dat het aantal ver onder de 10 procent lag.⁵⁶

In Zuid-Limburg was er sedert de bevrijding onrust ontstaan over de positie van joden in de naoorlogse samenleving. In november 1944 schreef M. Bruna, een leraar aan de katholieke jongens HBS in Heerlen, in het Limburgsch Dagblad dat voorkomen moest worden dat 'joden in leidende posities - zoals in bestuurscolleges, in pers, film- en bankwezen - een macht uit gaan oefenen die niet in verhouding staat tot hun aandeel in de bevolking'. Deze zienswijze had hij in de jaren daarvoor in allerlei delen van het land gehoord en zij leek hem

⁵⁵ *De Maaslandmer, Vrij Nederland, De Patriot, en Christoffoor*, 3 maart 1945.

⁵⁶ *Veritas*, 26 maart 1945, titel: Provincie.

alleszins 'redelijk'. Bruna zou in de maanden daarna regelmatig van zich laten horen.⁵⁷

Het meeste stof deed de affaire-Von Geldern echter opwaaien. R.E. von Geldern was advocaat en procureur in Maastricht en tijdens de bezetting lid van de Joodse Raad geweest. Na de bevrijding werd hij tot secretaris van de Militaire Commissaris voor Limburg benoemd. Op 14 december 1944 pakte Bep van Kooten, de leider van de Koninklijke Stoottroepen (waarin veel oud-illegalen deelnamen) hem op.⁵⁸ Hij werd beschuldigd van spionage en collaboratie. Uit het onderzoek van de Politieke Opsporingsdienst (POD) bleek al snel dat Von Geldern onschuldig was. Hij was, aldus het verslag van de POD, in november 1941, gevraagd financieel vertegenwoordiger van de Joodse Raad in Limburg te worden. Hij was geen lid van de joodse gemeente en had niet direct ja gezegd. Toen bleek dat er geen andere kandidaten beschikbaar waren, stemde hij uiteindelijk na herhaaldelijk aandringen toe. In mei 1943 dook de hoofdvertegenwoordiger van de raad, I. de Vries jr, onder. Von Geldern weigerde diens taken over te nemen omdat deze geregeld contact met de *Sicherheitsdienst* inhielden. Hij had dit op 4 juni 1943 schriftelijk aan de Joodse Raad in Amsterdam laten weten. Na de verdwijning van De Vries was Von Geldern actief in de verzorging van zieken. Ook verrichtte hij illegale activiteiten. Op grond van het POD-onderzoek keerde Von Geldern terug op zijn post van secretaris.⁵⁹

Dit betekende niet dat hiermee de discussie over Von Geldern gesloten was. Integendeel lijkt het wel. Nota bene de wethouder van Sociale Zaken van Maastricht, Léon Schreinemacher, liet het er niet bij zitten. Hij publiceerde drie artikelen in *Veritas*, alle onder de titel 'Is spreken geen plicht'. Het eerste op 28 februari 1945. De wethouder verwees hierin naar het veronderstelde hoge percentage joden binnen het Militair Gezag om zich vervolgens op de benoeming van Von Geldern te concentreren.⁶⁰ De wethouder leek weliswaar overtuigd van de onschuld van Von Geldern, maar diens benoeming tot secretaris zat hem niet lekker. Hij was ervan overtuigd dat Limburgers onder normale omstandigheden geen joden zouden kiezen op hoge posities. Velen hadden het Militair Gezag hier al op gewezen, maar dit had niet tot het gewenste resultaat geleid. De onvrede hierover was de werkelijke reden achter de arrestatie van Von Geldern:

⁵⁷ Bruna's meest vijandige stuk, getiteld 'Boven de nevel zien wij thans de schim van het joodsch gevaar', verscheen in het *Limburgs Dagblad* van 30 mei 1945. Hij begreep niet, zo schreef hij, waarom joden die tijdens de onderduik geherbergd en gekoesterd waren, nu overstelpt werden met belangrijke posities. Voor een bespreking van Bruna's artikelen zie T. Benima, 'Knel tussen papierschaarste en polemiek. Joodse berichten in de niet-joodse pers', in: Benima en Hoogewoud (ed.), *Le-Ezrath Ha-Am*. Benima, XLII XLI, aldaar XIV en XLVII; Hondius, *Terugkeer*, 139-140, 148 en 153-155; Lemmens, *Joods leven*, 94-95.

⁵⁸ Van Kooten arresteerde op de laatste dag dat hij nog arrestatiebevoegdheid had overigens niet alleen Van Gelder maar ook drie andere Maastrichtenaars. Zij zaten op hoge posities binnen bedrijven en instanties. Hun werd economische collaboratie verweten; ze zouden na de bevrijding hun posities niet meer mogen bekleden, zie Bronzwaer, *Maastricht bevrijd II*, 190-197.

⁵⁹ Rapport omtrent de gedragingen van Mr. Von Geldern tijdens de bezettingstijd, NA, MG, inv.nr. 730. Voor de hulp aan zieken, zie ook: Roebroeks, *De Salmangs*, 38, 41.

⁶⁰ *Veritas*, respectievelijk 28 februari, 7 maart en 8 maart 1945.

'Vanaf den eersten dag van de bevrijding heeft de Limburgsche bevolking, althans degenen die ermee bekend waren, zich geërgerd over het feit, dat het Secretariaat (...) wordt waargenomen door een Israëliet. Ik stel voorop, dat deze meening zeker niet gaat tegen den persoon' (...) Herhaaldelijk hoorde ik daarbij de opmerking maken - en ik neem alsnog aan dat dit niet ernstig bedoeld was - of het dan toch waar zou zijn, dat wij nu overheerscht zouden worden door...'

In zijn tweede en derde artikel, die verschenen op 7 en 8 maart, schreef hij dat het hem niet zozeer was gegaan om de kwestie-Von Geldern, als wel om meer invloed van het Limburgse volk op de gang van zaken. De macht van het Militair Gezag zou geringer en die van de burgerlijke instanties (die nu aan de zijlijn stonden) groter moeten zijn. Impliciet schijnt de suggestie aanwezig dat, wanneer het Limburgse volk meer invloed kon uitoefenen, zij geen jood op een hoge positie zouden kiezen. Voorts meldde hij veel reacties te hebben ontvangen, zowel 'adhaesiebetuigingen als scheldbrieven'. In het archief van *Veritas* zijn deze helaas niet aangetroffen.

Het CIB liet de artikelen van Schreinemacher niet zonder meer passeren. Aangezien men van mening was dat zijn opvattingen gekleurd waren door antisemitisme en jaloezie, en de wethouder niet vatbaar zou zijn voor argumenten, richtte het CIB zijn reactie aan de redactie:

'Wat wel verwondert, is dat een blad als Veritas, bedoeld om de katholieke beginselen te verdedigen een dergelijk schrijven opneemt dat geheel op rassenverschil zoniet ras-senhaat gebaseerd is. Immers niet de persoon of de kwaliteiten van den secretaris doch zijn ras is volgens den schrijver de oorzaak'.⁶¹

In Londen wendde het bestuur van de Kring van Nederlandse Joden in Engeland zich tot de minister van Binnenlandse Zaken J.W. Burger. De erevoorzitter van de Kring was rabbijn Salomon Rodrigues Pereira, die in 1943 door de Nederlandse regering was benoemd tot adviseur in joodse aangelegenheden, en als legerrabbijn was toegevoegd aan de Prinses Irene brigade. Zodoende had de Kring vrijwel vanaf het begin een vertegenwoordiger ter plaatse in het bevrijde zuiden. Op 16 maart 1945 schreven de twee leidende figuren van de Kring in Londen, A. Mihaldo en S.A. Prins, een brief aan Burger. Ze wezen hem op de antisemitische strekking van de bewuste artikelen en verzochten hem maatregelen te nemen.⁶² De minister vroeg inlichtingen over deze kwestie én de persoon van de wethouder aan gouverneur W.G.A. van Sonsbeeck, die zich op zijn beurt tot de burgemeester van Maastricht W. Michiels van Kessenich richtte. Deze was van mening dat de

⁶¹ Brief CIB aan redactie *Veritas* 28 februari 1945, GAM, NIHM, inv.nr. 306.

⁶² De correspondentie hierover - van maart tot en met juni 1945 - bevindt zich in het Gouvernementsgebouw Maastricht, Archief Commissaris van de Koningin, inv.nr. 2.07526. Over de Kring in Londen: C. Kristel, 'Leiderschap na de ondergang. De strijd om de macht in joods naoorlogs Nederland', in: C. Kristel (red.) *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002), 209-234, aldaar 212-213.

'antisemitische passus' van Schreinemacher niet moest worden gezien als een manifestatie van een nazistische instelling. De wethouder stond volgens hem 'in dat opzicht boven elke verdenking'. De gouverneur gaf het oordeel van de burgemeester door aan de minister. In zijn brief gaf hij een toelichting:

'Het zal Uwe Excellentie bekend zijn dat, niet in het minst in het zuiden des lands van oudsher tusschen Israëlieten en overige bevolking weinig geneigdheid tot maatschappelijke aanraking of vermenging bestaat en dat de laatsten liever geen der eersten, die bovendien hier betrekkelijk zeer gering in aantal zijn, op belangrijke posten geplaatst ziet'.⁶³

Deze gang van zaken is kenmerkend voor de verhoudingen in Limburg. De gezagsdragers hielden elkaar de hand boven het hoofd. Joden werden als vanouds categorisch uitgesloten van machtsposities in politieke en beleidsfuncties. Opmerkelijk is ook dat Van Sonsbeeck, net als Schreinemacher, pretendeerde te weten dat de Limburgse bevolking in zijn geheel geen joden op hoge posities wilde. Bovendien beweerde hij dat joodse en andere Limburgers nauwelijks met elkaar omgingen, terwijl er in de praktijk juist veelvuldige contacten tussen hen bestonden. Limburg was destijds een standenmaatschappij met een sterk hiërarchisch karakter. Deze katholieke gezagsdragers waren slecht op de hoogte van het alledaagse leven van mensen uit andere sociale lagen, maar wierpen zich wel op als vertolkers van hun gedachten en wensen.

De wijze waarop Schreinemacher zich had uitgedrukt, aldus Van Sonsbeeck, ging ook hem te ver, maar hij zag geen redenen voor ernstige maatregelen. Hij stelde de minister voor hem een schriftelijke reprimande te geven. De minister ging akkoord en daarmee was deze kwestie afgehandeld.⁶⁴ De eveneens joodse Maastrichtenaar Karel Hertzdahl, die na de bevrijding bij het Militair Gezag in Brussel werkte en de situatie van nabij kende, bevestigde recentelijk nog eens de onschuld en de onterechte behandeling van Von Geldern. Daarnaast benadrukte ook Hertzdahl de kloof die er bestond tussen de houding en reacties van de politieke gezagsdragers en die van de bevolking:

'Het gaat hier dus om de politiek. Dat leefde niet bij de bevolking. Wij hadden daar verder geen problemen mee, dat moet je dus goed uit elkaar houden, de macht van de Rooms Katholieke staatspartij en de houding van de bevolking. (...) Schreinemacher vertegenwoordigde een bepaalde stroming. Men was gechoqueerd dat er een jood op die positie zat. Het was in die tijd ondenkbaar dat een jood bijvoorbeeld griffier van de Provinciale Staten zou zijn en hier reageerde men dus ook zo op. Het gaat dan vooral om de politiek'.⁶⁵

⁶³ Ibidem, zie met name de brief van 26 juni 1945.

⁶⁴ Ibidem. In deze brief van 26 juni vermeldde hij verder dat de uitlatingen van Schreinemacher "de kwalificatie minder kiesch en tactvol" verdiende. In de toekomst diende hij zich "te onthouden van het bezigen van dergelijke, voor een deel van ons volk kwetsende uitdrukkingen".

⁶⁵ Gesprek en correspondentie van de auteur met Hertzdahl, 15 oktober 1999. Hij werkte destijds bij de afdeling Documentatie Zuivering van het Militair Gezag.

In hoeverre was het een incident? De laatste opmerking van Hertzdahl duidt er al op, dat joden ook geweigerd werden als griffier van de Provinciale Staten. Er ontstond grote consternatie toen joden na de bevrijding van het zuiden een plaats wilden verwerven binnen machtsposities in de politiek. Dat werd niet geduld. Als vanouds was er op het politieke niveau sprake van structurele uitsluiting. Dit gold overigens niet alleen voor joden, maar ook voor socialisten en protestanten. In die zin zou men wellicht eerder kunnen spreken van rooms exclusivisme. Maar tegenover joden namen de argumenten wel een specifieke vorm aan en werd teruggegrepen op vanouds bestaande antisemitische stereotypen. Joden zouden heerszuchtig zijn en men zou moeten waken voor het gevaar van een joodse overheersing.⁶⁶

Terugkeer van joodse Limburgers: reacties en hulp van instanties

Op politiek niveau was er in Limburg dus sprake van structurele uitsluiting van joden, zowel binnen provinciale als gemeentelijke instanties. Ze hadden er dus ook geen vertegenwoordigers en dat bleek na de bevrijding in hun nadeel te werken. Van belang was verder dat de burgemeester via het Besluit Vordering Woonruimte na de bevrijding de macht had om naar eigen inzicht mensen aan een woning te helpen. Dat leidde tot een zekere willekeur. In sommige plaatsen, zoals in Maastricht, maar meestal ook in Heerlen, kregen joden bij terugkomst hun eigen woning meestal direct terug, in andere ontstonden er problemen.

De familie Hertzdahl en Wesley uit Maastricht konden na een grondige schoonmaak weer als vanzelfsprekend terug naar hun eigen huis. Tijdens de oorlog hadden er Duitsers in gezeten. Ook diverse families uit Heerlen vermeldden dat de burgemeester er direct na hun terugkomst voor zorgde dat ze hun woning terugkregen, maar dat gold niet voor iedereen. Aangezien Silvain Hertzdahl tijdens zijn onderduik in Brussel was verraden, gedeporteerd en vergast, bleef Evelina Hertzdahl en haar twee dochters alleen over. Moeder Hertzdahl keerde terug uit Auschwitz, haar dochters hadden in België ondergedoken gezeten. De burgemeester vond hun huis te groot voor drie personen en wilde hen elders onderbrengen, zodat leden van het Amerikaanse leger er konden verblijven. De Amerikanen hoorden ervan en vonden dit onbillijk, zij verzochten de burgemeester om voor henzelf een ander onderkomen te zoeken.⁶⁷

Vooral in het dorp Beek moesten joden veel moeite doen om hun eigen huizen terug te krijgen. Sommigen lukte het met juridische hulp van advocaten na anderhalf à twee jaar. Ber Meier, veehandelaar en slager, zou zijn huis met de erin gevestigde slagerij nooit meer terugzien. Dat was in de oorlog aan een andere Beekse slager toegewezen, omdat diens bedrijf door een bombardement was vernietigd. Na de bevrijding was deze slager niet bereid te vertrekken,

⁶⁶ Gans laat eveneens zien hoe oude, bestaande stereotypen zich hechten aan nieuwe situaties, zie Gans, 'Antisemitische stereotypen', aldaar 316. Zie voor de houding tegenover socialisten onder meer: A. Klijn, *Onze man uit Maastricht. Sjeng Tans 1912-1992* (Nijmegen 2001).

⁶⁷ Gesprekken en correspondentie van de auteur met de gezusters H., respectievelijk 9 augustus en 6 oktober 1999, en met mevrouw H., 21 september 1999.

ondanks een gerechtelijk bevel, waarin stond dat hij het huis op 1 mei 1946 diende te verlaten. Ziek en moe van het procederen besloot Meier tenslotte in 1949 tot de aankoop van het huis, dat hem door de burgemeester was toegewezen. Hij bouwde er nieuwe stallen bij voor de veehandel, die hij inmiddels weer had opgebouwd. Lang zou Meier daar geen plezier van hebben, want vier jaar later overleed hij. Pas nadat de andere slager een ander huis had laten bouwen in 1956, verliet hij het huis. Toen verkocht Meiers echtgenote het.⁶⁸

De burgemeester gebruikte zijn macht niet om joodse dorpsgenoten te helpen. Illustratief voor de houding van burgemeester en gemeentebestuur is eveneens de geringe hulp bij het rechtsherstel van een huis van de familie Wolf/Mennens, én die tegenover de joodse huurders van dit huis. Joseph Wolf had zijn huis tijdens de bezetting voor een te goedkope prijs verkocht aan de NSB-burgemeester van Beek. Deze had het op zijn beurt doorverkocht aan de Beekse NSB'er B. Wolf werd gedeporteerd en vermoord; zijn familie en erfgenamen, de families Wolf en Mennens, eisten na de oorlog rechtsherstel. Het gemeentebestuur raadpleegde eerst een juridisch adviseur met de vraag of het er nog verantwoordelijk voor was. Na een bevestigend antwoord werd in december 1947 besloten medewerking te verlenen aan het rechtsherstel. Het duurde echter nog tot 1951 voordat de kwestie was opgelost. Het kostte de erfgenamen de nodige moeite om hun rechten te bevechten. De kleindochter van Joseph Wolf zegt hierover: 'Mijn vader zorgde ervoor dat de NSB'er moest betalen. Hij was fanatiek en wilde dat per se; daar heeft hij echt voor gevochten'.⁶⁹

Wolf had zijn huis vóór de bezetting verhuurd aan het in 1933 uit Duitsland gevluchte gezin Kanarek, dat er ook een winkel runde. Na de bevrijding ging Johanna Kanarek terug naar haar huis, samen met haar dienstmeisje. Haar echtgenoot was inmiddels in 1942 aan een ziekte overleden. Haar zoon was nog korte tijd bij haar, maar stierf op 15 maart 1945 aan een longontsteking. Het huis waarin ze terugkeerde, was echter inmiddels eigendom van de eerder genoemde B. Deze keerde op 31 mei 1947 - na korte tijd geïnterneerd te zijn geweest - terug met zijn gezin. Het huis werd toen in tweeën gesplitst door golfplaten. Zeven jaar lang woonde de familie B. samen in hetzelfde huis met Johanna Kanarek. De ruzies tussen Johanna Kanarek en de familie B. waren bekend in Beek. De politie kwam er diverse keren aan te pas. B. zette in een brief van 28 november 1947 aan burgemeester en wethouders zijn standpunt over de conflicten uiteen en suggereerde dat Bekenaren partij kozen voor de Kanareks. Mevrouw Kanarek zou volgens hem niet voldoende gas, water en licht betalen

⁶⁸ Alfred Benedik en Louis de Leeuw schreven eerst brieven aan het Militair Gezag en deden daarna een beroep op juridische hulp. Ze bevochten met hun advocaten het recht om in hun eigen huis te mogen terugkeren. Het lukte hen na anderhalf a twee jaar. Zie de correspondentie hierover in het Gemeente Archief van Beek (GAB), Secretariaarchief inv. nr. 1.778.545 en 2.07.352, en: Notulen van vergaderingen van gemeentebestuur en gemeenteraad. J.J. van Sonsbeeck was burgemeester 1937-1941 en van september 1944-september 1946, daarna P.J.M. Minkenbergh. Zie ook: gesprek van de auteur met mevrouw M., 19 augustus 1999.

⁶⁹ Ibidem. Het rechtsherstel betrof verder de verrekening van huur van andere huizen van deze families.

en hij beschuldigde haar onder andere van het in beslag nemen van zijn haard en een fornuis. Haar zoon Frans zou direct na de bevrijding hun meubels hebben verkocht: 'Ik geef niets om mijn meubilair, dat is weggegeven aan Nederlandse oorlogsslachtoffers (...), maar (...) dat een Rijksduitse onderdaan, al is 't dan een Jodin, wordt bevoordeeld ten koste van een eerlijke, hard werkende Nederlander, al is hij dan politiek verkeerd georiënteerd geweest, is en blijft een blamage'. In plaats van christelijke naastenliefde en vergevingsgezindheid kreeg hij te maken met 'geniepig tegenwerking en kleinburgerlijke negering', zo klaagde hij verder.⁷⁰ Er kwam geen oplossing. Pas nadat Johanna Kanarek in april 1954 een huis kocht, kwam er een einde aan deze bizarre situatie.

Waarschijnlijk hadden mensen met een eigen woning het relatief wat makkelijker dan zij die een huis huurden. Limburg heeft, meer dan het westen, een traditie waarbij mensen huizen kopen. Met uitzondering van de vluchtelingen die er zich in het Interbellum vestigden, bezaten ook joden meestal een eigen huis. Tijdens de bezetting namen Duitsers of NSB'ers een groot deel van de joodse huizen in bezit. Na de bezetting kwamen ze meestal weer in handen van de oorspronkelijke bewoners of hun erfgenamen. Als er Duitsers of NSB'ers in hadden gewoond, stonden hun eigen meubels er vaak nog in, soms stonden er ook meubels van de bezetters in of kregen terugkerende repatrianten meubels van NSB'ers uit opslagplaatsen toegewezen. Toen de Kanareks op hun oude adres terugkeerden, waren hun meubels verdwenen en mochten zij gebruik maken van de meubels van het gezin B. Maar dit gezin kwam na korte tijd samen met hen in één huis te wonen en toen ontstonden de conflicten.⁷¹

De houding en reacties van officiële instanties varieerden al naar gelang de instantie of persoon die er het gezag uitoefende. Dat gold niet alleen voor de huisvesting, maar ook bij het toekennen van uitkeringen of leningen. Het Herstelfonds, opgericht in 1940 om slachtoffers te helpen, wilde na de bevrijding ook joden ondersteunen. Het sloot stateloze joden echter uit. In Maastricht bleven zij dan ook verstoken van de hulp van dit fonds. Maar niet alle gemeenten volgden de instructies. Het Herstelfonds in Heerlen verstrekke toch geld via dit fonds. In andere plaatsen kregen ze hulp via het Burgerlijk Armbestuur. De

⁷⁰ Brief van B., 28 november 1947 in GAB, Secretarieearchief, inv. nr. 1.778-545. Kanarek had volgens het Beheersinstituut weliswaar recht op haard en fornuis, omdat de hare waren verdwenen, maar B. vond dat een belachelijke regeling. Kanarek had slechts oude spullen gehad en nu pronkte zij met zijn luxe meubilair. Volgens het woningregister van het GAB woonde de familie Kanarek er van september 1944 tot 26 april 1954; mevrouw Kanarek kocht toen een ander huis in dezelfde straat. De Beekse familie B. woonde er eerst van 10 oktober 1942 tot 15 augustus 1946 en daarna vanaf 31 mei 1947. Adolf en Johanna Kanarek vluchtten in 1933 met hun zoon en dienstmeisje vanuit Stommeln (bij Keulen) naar Beek. Het politiearchief was helaas niet aanwezig bij de gemeente Beek, maar diverse mensen herinneren zich de ruzies. Zie onder meer: Gesprek met mevrouw M., 24 november 1999.

⁷¹ Ibidem, en: Gesprekken en correspondentie met onder andere Hertzdahl, 15 oktober 1999, en Wesley-Goldschmidt, 9 oktober 1999 uit Maastricht, F. Bloemgarten, 17 augustus 1999, Bock 17 augustus 1999 en de gebroeders Silber, 11 oktober 1999 en 6 januari 2000 uit Heerlen, en de heer C., 5 oktober 1999 uit Neerbeek. In Limburg kochten niet alleen de beter gesitueerden huizen, ook middenstanders, arbeiders en mijnwerkers. Bedrijven stimuleerden dit. Zo verstrekke de leiding van de Staatsmijnen (DSM) subsidies aan haar personeel om huizen te bouwen.

gemeente Heerlen stelde eveneens voor subsidie te geven aan de Joodse Hulpcommissie voor de Mijnstreek, zodat deze joodse slachtoffers kon helpen. Of dit ook daadwerkelijk gebeurde, heb ik niet kunnen achterhalen.⁷²

Hulp verliep destijds voor een belangrijk deel via de verzuilde kanalen en men ging ervan uit dat joden ondersteund dienden te worden door joodse organisaties. Vooral het CIB hielp vele joden in Maastricht en omgeving met uitkeringen, dan wel 'bijsteun' of hulp in de vorm van goederen. Zoals we zagen, kreeg dit comité vlak na de bevrijding tienduizend gulden van de regering voor steun aan oorlogsslachtoffers. Daarnaast ontving dit comité geldelijke bijdragen via de Joodse Coördinatie Commissie in Eindhoven van de American Jewish Joint Distribution Committee. Meubels van de Commissie Voorzieningen Limburg (COVOLI) werden eveneens verdeeld via het joodse comité. De Joodse Hulpcommissie voor de Mijnstreek steunde joden in Heerlen en omgeving. In een aantal situaties werkten de joodse comités samen om slachtoffers zo goed mogelijk te helpen.⁷³

De wijze waarop de bestaande regelingen werden gehanteerd, varieerde dus per gemeente. Het hing voor een belangrijk deel af van de welwillendheid en creativiteit van de betreffende gezagsuitvoerders.⁷⁴ Na de oprichting van het District Bureau Voor Oorlogsslachtoffers in mei 1945 konden slachtoffers, ook stateloze joden, terecht bij deze organisatie. Deze organisatie verving in Limburg de hulp die tot dat tijdstip door het Herstelfonds werd verstrekt.

Terugkeer van joodse Limburgers: reacties en hulp van familie, vrienden en bekenden

De wijze waarop teruggekeerde of opgedoken joden door familie, vrienden of bekenden werden opgevangen, was heel verschillend. Sommige joden werden met open armen ontvangen en kregen al hun bezittingen terug, andere kregen te maken met onverschilligheid of vijandigheid. Net als elders in Nederland

⁷² Zie voor de regeling van Mr. Batta voor het Herstelfonds (ook bekend onder KB E 88) Gouvernementsgebouw, Archief Provinciale Staten, inv.nr. 3179, en: RAL, MG, doos 4870, nr. 136. Het gemeentebestuur van Heerlen meldde eerst in een verslag van januari 1945 dat het stateloze joden niet kon helpen via het Herstelfonds. Later verstrekte het toch hulp. Zie enkele brieven van Emile Wijngaard, voorzitter van het CIB van 5 en 7 april 1945, in: GAM, NIHM, inv.nr. 306 en 307. Volgens deze brieven hielp het Herstelfonds in Heerlen ook 'niet-Nederlanders' (deze informatie ontving hij via Sam Eisenmann van de Joodse Hulpcommissie in Heerlen). Hij probeerde Batta over te halen dit ook in Maastricht te doen. Verder blijkt dat joden in Obbicht en Papenhoven steun kregen van het armbestuur. In een brief van de gemeente Heerlen wordt voorgesteld steun te geven aan de Joodse Hulpcommissie, zie: NA, MG, inv.nr. 1091. Niet overal werd categorisch geweigerd om stateloze joden te helpen en niet alle geld van het CIB ging op aan hulp aan stateloze joden, zoals Brasz beweert in: 'Bevrijdingsjaren', XIX.

⁷³ Idem, en: GAM, NIHM, inv. nr. 304-313.

⁷⁴ Opnieuw blijkt dat men in Beek weinig welwillend tegenover hulp aan joden stond. Kanarek vroeg bijvoorbeeld een voorschot van duizend gulden aan het gemeentebestuur om weer met haar winkel te kunnen beginnen. Het gemeentebestuur kende het geld niet toe en gaf als reden dat haar zoon kostwinner zou zijn. Een merkwaardige opmerking omdat haar zoon na zijn onderduik in militaire dienst ging om het land te helpen bevrijden. Hij kreeg daarvoor nog speciale toestemming van de burgemeester van Maastricht, omdat hij stateloos was. GAB, Notulen gemeentebestuur: Notitie van 18 januari 1945; en: Gesprek met Hennekens, 4 november 1999.

gaven joden aan vrienden en bekenden spullen in bewaring, maar waren deze eigendommen bij hun terugkomst vaker 'verdwenen'. In de literatuur worden mensen die zich schuldig maakten aan het achterhouden van joods bezit 'bewaariërs' genoemd. Ze zagen hun vroegere vrienden liever niet terug of 'kenden hen niet meer'.⁷⁵

Fränzi en Emile Wesly waren ondergedoken in de omgeving van Heerlen. Hun twee kinderen zaten elders op verschillende adressen. Hun zontje werd verraden, gedeporteerd en in Auschwitz vermoord. Na de bevrijding keerden de Wesly's terug naar Maastricht. Al hun bezittingen hadden ze bij verschillende vrienden en kennissen ondergebracht (zeventien families in totaal) en bijna alles kregen ze terug. Van de gemeente of andere instanties kregen ze geen hulp, wel van vrienden en bekenden: 'We hebben vooral hulp gehad van particulieren, onze vrienden, niet van het gemeentebestuur of andere instanties. De burens waren heel blij dat we terug waren. Die waren zo hartelijk. De mensen, waarmee wij bevriend waren, die vonden het allemaal fantastisch dat we terug waren'. Emile Wesly handelde in vee en kwam na de oorlog bij een zakenrelatie in Ter Mare (bij Margraten). De boer reed met zijn paard en wagen door het dorp en riep: 'Mielke is terug, Mielke is terug'.

Hun bezittingen, ondergebracht bij zeventien verschillende families, kregen ze vrijwel allemaal terug. 'We waren gewend in de Roomse kringen. Men heeft ons overal geaccepteerd. We hebben nooit ergens last van gehad. (...) We hadden een goede vriendenkring en we hadden geen instanties nodig. Je leefde toen ook anders. Mijn man heeft toen via het CIB veel mensen geholpen, maar wij hebben zelf geen hulp gehad'. Karel Hertzsdahl wijst eveneens op de positieve houding van vrienden en kennissen: 'Je hebt je eigen kennissenkring. We kregen alleen positieve reacties. (...) De enige joodse familie die wij frequenteerden was de familie Frank en die zat toen al in Amerika. Voor de rest waren het katholieken en protestanten. Onze familie woonde hier al generaties lang en was erg geïntegreerd. We hadden veel sociale contacten'. Eva Salmang, die in 1936 met haar ouders vanuit Aken naar Maastricht vluchtte, schrijft over hun terugkeer: 'De burens waren stomverbaasd, maar blij ons onmiddellijk na de bevrijding terug te zien. (...) Diegenen die niet blij waren, toonden het niet'.⁷⁶

Ook de familie Meier uit Beek, die geen goede ervaringen had met de burgemeester, was blij met de reacties van dorpsgenoten. Meier plaatste twee dankbetuigingen in *De Nieuwe Mijnstreek* van 13 oktober 1944. Hij bedankte hierin het echtpaar uit Beek dat hen liet onderduiken, plaatsgenoten die hen gelukwensden bij de bevrijding en de mensen die hun spullen hadden bewaard en 'uit de klauwen van de moffenbenden' hadden gered.⁷⁷ De familie Meier had - evenals de Kanareks - negatieve ervaringen met de instanties, maar kon goed opschie-

⁷⁵ Hondius, *Terugkeer*, 155-159.

⁷⁶ Gesprekken en correspondentie van de auteur met Wesly-Goldschmidt, 9 oktober 1999, Hertzsdahl, 15 oktober 1999, en Salmang, 18 juli en 22 augustus 1999. De familie Wesly woonde al generaties lang in Maastricht. Fränzi Wesly-Goldschmidt, afkomstig uit Halberstadt en in 1935 getrouwd met Emile Wesly, voelde zich hier thuis.

⁷⁷ Deze dankbetuigingen staan in Jansen e.a., *Joods Beek*, 106.

ten met andere Bekenaren en voelde zich thuis in Beek.⁷⁸ In Heerlen kregen joden bij hun terugkeer te maken met zeer uiteenlopende reacties. 'We dachten dat jullie niet meer terug zouden komen en vergast zouden zijn', kreeg de familie Horn te horen toen ze de in bewaring gegeven spullen bij kennissen wilde ophalen. Al was deze veronderstelling onjuist gebleken, hun bezittingen kregen ze niet terug.⁷⁹ De familie Hertzdahl kreeg te maken met een mengeling van reacties: hartelijkheid, onverschilligheid, bewariërs en de wrange opmerking 'hebben ze jullie niet vergast'. Op een door Evelina Hertzdahl geplaatste overlijdensadvertentie van haar man volgden nauwelijks reacties. Dit was des te schokkender omdat haar man voor de bezetting een gezaghebbend en bekend persoon in Heerlen was, van wie onder meer bekend was dat hij arme (katholieke) gezinnen financieel ondersteunde.⁸⁰

Gerschon en Mirla Silber waren in 1933 met hun kinderen uit Polen naar Nederland gevlucht en hadden zich in Heerlen gevestigd. Twee zonen, Salomon en Cahanan, doken in december 1942 onder, de ouders ruim drie maanden later. De derde zoon Abraham werd via Westerbork gedeporteerd, maar overleefde de oorlog in verschillende concentratiekampen. Salomon Silber hield een dagboek bij waarin hij op 13 oktober 1944 schreef: 'Toen we ons voor het eerst sinds twee jaar naar onze oude woonplaats begaven, werden we door al onze kennissen en burens op een hartelijke wijze ontvangen en begroet'. De vrienden van de familie Silber, katholieken en protestanten, aarzelden niet om de schaarse etenswaren te delen. Mensen ontvingen hen met opmerkingen als 'Godzijdank dat u de verschrikkingen hebt doorstaan'. Abraham Silber ondervond ook negatieve reacties. Enkele vroegere vrienden draaiden hun hoofd om toen ze hem na de bevrijding tegenkwamen.⁸¹

Hulp bij het opbouwen van bedrijven en het verkrijgen van banen verliep vaak niet via officiële instanties, maar middels reeds voor de oorlog bestaande netwerken van familie, vrienden, collega's en/of bekenden. Joodse Limburgers die voor de oorlog een goede positie hadden, konden zich het makkelijkst redden. Sommigen hadden nog eigen bronnen van inkomsten, anderen konden geld lenen van vrienden of bekenden. De minste problemen hadden mensen uit de hogere echelons van de maatschappij. Ze hadden vaak een netwerk waarop ze konden terugvallen of hadden banen waarin ze node gemist konden worden. De uit Aken afkomstige hoogleeraar Hermann Salmang had sedert 1935 bij aardewerkfabriek de Sphinx in Maastricht gewerkt. Tijdens de bezetting dook hij onder. De directeur van de Sphinx liet hem elke maand door een koerier een

⁷⁸ Gesprek van de auteur met mevrouw M., 24 november 1999.

⁷⁹ Gesprek van de auteur met mevrouw H., 21 september 1999.

⁸⁰ Gesprekken en correspondentie met de zusters H., respectievelijk 9 augustus en 6 oktober 1999; Hekker, *Zeven eeuwen*, 86. Wolf & Hertzdahl schonk tijdens het Interbellum communiejurkjes aan arme meisjes. In 1998 stelde Fiet van Rooij (*Joden in Heerlen*) de gemeente Heerlen voor om alsnog een straat te vernoemen naar Hertzdahl voor zijn verdiensten op sociaal gebied, hetgeen inmiddels is gebeurd. Zie de brief van de gemeente Heerlen, 7 april 1998 (in bezit van de auteur).

⁸¹ Gesprek en correspondentie van de auteur met de gebroeders Silber, 21 oktober 1999 en 6 januari 2000.

bedrag bezorgen. Na de oorlog was zijn baan weer meteen beschikbaar. Emile Wijngaard kreeg zijn functie als mededirecteur/procuratiehouder bij de firma Pagnier, Fils & Co weer terug. Het verhaal van de arts Max Rens, getrouwd met een katholieke vrouw uit Beek, is eveneens een voorbeeld van de wijze waarop familie- en vriendennetwerken een rol speelden bij het verkrijgen van werk. Na zijn terugkeer uit Dachau kon hij direct aan de slag als assistent van de eerder genoemde ziekenhuisdirecteur Mendes de Leon. Zijn vrouw werkte inmiddels als verpleegster in de opvang in Maastricht en zorgde ervoor dat haar man direct na terugkomst bij Mendes kon beginnen.⁸²

Ook de familie Hertzdahl deed geen beroep op instanties en kon zich redden dankzij resterend familiekapitaal. Tegelijkertijd blijkt uit hun geschiedenis hoe pijnlijk het verlies van familieleden was, zowel voor hen persoonlijk als voor hun bedrijven. De Hertzdahls hadden vóór de oorlog drie grote bloeiende kledingwinkels (en ateliers) in Sittard, Heerlen en Maastricht onder de naam N.V. Kleedingmagazijnen Wolf & Hertzdahl, een familiebedrijf, geleid door vier directeuren. Hoewel het bedrijf voor een deel was leeggeroofd, kon het na de bevrijding worden voortgezet. Hun aandelen kregen ze terug; deze waren weliswaar bij Liro ingeleverd, maar niet verkocht. Ook verkregen zij inkomsten uit de verhuur van hun huizen, waardoor ze zich financieel wel konden redden. Maar een grote klap voor de familie en het bedrijf was dat twee initiatiefrijke directeuren, Victor Hertzdahl uit Maastricht en zijn broer Silvain uit Heerlen vergast waren. Het bedrijf was in deze plaatsen beroofd van zijn daadkrachtige leiding en familieleden die wel terugkeerden uit Auschwitz of de onderduik hadden het uiteraard erg moeilijk.⁸³

Een voorbeeld van een middenstander die alles kwijt was en zonder hulp van instanties zijn bedrijf opnieuw trachtte op te bouwen is de eerder genoemde veehandelaar Meier uit Beek. Hij had goede contacten met de veeboeren, waar hij voor de oorlog mee handelde. Hij was er kind aan huis en leende zeer waarschijnlijk geld van hen om opnieuw te kunnen beginnen. Hij ging samenwerken met Alfred Benedik, wiens familieleden niet terugkeerden uit het kamp. Samen probeerden zij via hard werken hun plaats in de maatschappij terug te veroveren. Na het overlijden van Meier in 1954 zette Benedik de zaak voort.⁸⁴ Silber trok voor de oorlog met zijn zonen rond in Heerlen en omgeving om zijn textielwaren uit te venten. Hij kon via een joodse hulporganisatie wel hulp krijgen, maar

⁸² Gesprekken en correspondentie van de auteur met Rens, 12 november 1999, de heer W., 15 augustus 1999, en Salmang, 18 juli en 22 augustus 1999; Roebroeks en Andreas, *De Salmangs*, 22, 24 en 26.

⁸³ Gesprek van de auteur met Hertzdahl, 15 oktober 1999. Hij specificeerde de gang van zaken als volgt: 'Wolf en Hertzdahl was een Naamloze Vennootschap. In september 1941 werden de vier directeuren door het Reichscommissariat ontslagen en werd er een Verwalter (Gerwich) aangesteld. Die is er tot het einde geweest. Hij woonde in Aken. Joden moesten alle aandelen inleveren en mijn vader heeft dat ook gedaan, voor zover die er waren bij de Nederlandse Handelsmaatschappij, alsmede de aandelen van Wolf en Hertzdahl die hij bezat. De aandelen van N.V. Kleedingmagazijnen Wolf & Hertzdahl zijn wel bij Liro ingeleverd. Ze zijn echter niet door Liro verkocht, maar na de oorlog teruggekeerd, zodat rechtsherstel niet nodig was'. Hertzdahl (geboren in 1924) zelf was destijds een jongeman van 20 jaar.

⁸⁴ Gesprek en correspondentie van de auteur met mevrouw M., 24 november 1999.

wilde die niet. Samen met zijn zonen verdiende hij vlak na de bevrijding zijn brood via de werkverschaffing. Daarna vormde hij een compagnonschap met de weduwe Kersten en werkten ze samen in de textielzaak 'Herenmodemagazijn Record'.⁸⁵ Joodse Limburgers hoorden voor een klein deel tot de hogere standen en voor het overgrote deel tot de middenstand. Zeer waarschijnlijk verkeerden zij, die hier niet toe kunnen worden gerekend, in de moeilijkste situatie.

Zeer kwetsbaar na de bevrijding waren vooral de kinderen. Soms hadden ze vooral last van concentratiestoornissen. Als ze achter waren geraakt en met veel jongere kinderen in één klas kwamen te zitten, was het des te moeilijker. Verschillende geïnterviewden vertellen dat ze slecht werden opgevangen. Leerkrachten toonden weinig begrip voor hun situatie en ze werden bovendien gepest door de andere kinderen. Mevrouw M., geboren in 1938, had het na de onderduik als kind erg moeilijk. Ze was tijdens de bezetting gescheiden van haar ouders ondergedoken en had hen erg gemist. In 1944 was ze zes jaar en ging ze naar een katholieke lagere school in Beek: 'Na de onderduik weer leren was heel moeilijk, en ook de kinderen. Kinderen kunnen hard zijn. Ze schelden je uit voor jood. Niet de volwassenen, maar de kinderen'. Nadat haar vader haar naar de vierde klas van de openbare school in Geleen stuurde, ging het beter.⁸⁶

Ook mevrouw H., geboren in 1935, was negen jaar na de onderduik. Ze had zowel slechte ervaringen op de katholieke school als op de Nutsschool in Heerlen. 'Ik was de enige oudere leerling in de klas; ik werd gepest en uitgelachen. Je stond daar als onbenuilig stom kind. Leerkrachten deden daar ook niets mee. Je probeert het, maar elke schooldag is een ellende. Je bent een kind van 10 jaar en je hebt al zo veel meegemaakt, je dwaalt af (...). Niemand had er aandacht of begrip voor'. Ze lieten haar maar overgaan op de Nutsschool en waren blij als ze haar kwijt waren. In een volgende klas kreeg ze een leerkracht waarvan de vader bij de NSB had gezeten. 'Alles wat ik deed was verkeerd; als er iets was, had ik het gedaan. Hij heeft linialen op mij stuk geslagen. Ik had het altijd gedaan en werd geslagen'. Toen ze daarna naar de katholieke huishoudschool ging was het al niet veel beter. Pas nadat ze was overgestapt naar de protestantse huishoudschool werd ze bijgespijkerd omdat ze begrip hadden voor haar situatie en kreeg ze een aangepast examen.

⁸⁵ Silber, *Een joods gezin*, 171 en 174. Alleen voor zijn zoon Abraham die uit een kamp kwam, accepteerde hij steun. In het dossier van Abraham Silber vond ik ook brieven over het compagnonschap met de weduwe Kersten, zie Stadsarchief Heerlen (SAH), Secretariaatsarchief, inv.nr. 5222. Abraham Silber kreeg via het DBVO en de gemeente Heerlen financiële steun voor zijn herstel van tbc in diverse sanatoria en voor zijn omscholing van monteur tot textielverkoper. Daarna ging hij in de zaak van zijn vader werken. Er zijn meerdere voorbeelden te geven van middenstanders die hun zaak vanaf het begin met hard werken weer opbouwden. Hulp kwam vooral (en wilde men soms ook alleen maar) van de eigen omgeving, meestal familie of vrienden.

⁸⁶ Gesprekken van de auteur met respectievelijk mevrouw H., 21 september 1999 (Heerlen), en M., 24 november 1999 (Beek). Ook de heer D. (Maastricht, 6 oktober 1999) vertelde over problemen, die hij en vooral zijn zussen (die in klassen terechtkwamen met jongere kinderen) na de bevrijding op school hadden. Ook zij hadden concentratieproblemen en kregen weinig begrip en steun van leerkrachten en schoolomgeving.

*Jan de Vos sr en koningin Juliana op inspectie.
Foto: archief mevrouw M.Chambille-de Vos, Maastricht, niet gedateerd.*

Joodse kinderen die voor de oorlog gewend waren met katholieke kinderen om te gaan, wijzen op de verschillen met de naoorlogse tijd. Enkele respondenten merkten op dat ze vóór de oorlog als kinderen geen verschil merkten: 'Ik zat wel op een katholieke school en men wist dat ik joods was, maar daar merkte je weinig van in het sociale leven. We hadden vooral contact met mensen in de omgeving en niet met joodse mensen'. En: 'Vóór de oorlog heb ik wel een leuke jeugd gehad in Heerlen. (...) Ik zat op de Nutsschool en speelde op school en straat met iedereen. Ik wist niet wat joods was'. Toen de oorlog uitbrak mocht Elsje, een vriendinnetje, niet meer met haar spelen. 'Ze schold me uit voor vuile jodin; dat had ze zeker van haar ouders gehoord'.⁸⁷

Sommige kinderen bleven na de bezetting nog naar school gaan onder een valse naam of kregen tijdens of vlak na de oorlog extra lessen van vrienden of bekenden. Zij hadden de minste problemen.⁸⁸ Tieners die hun middelbare school bijna hadden afgemaakt, kregen bij aanvraag het diploma bij Koninklijk Besluit van de Minister van Onderwijs. Hier werd wel rekening gehouden met de bijzondere omstandigheden.⁸⁹

Tot slot: antisemitisme, gemêleerde ervaringen, paradoxen en uitersten

De wijze waarop (joodse) repatrianten in de centra werden opgevangen, hing voor een belangrijk deel af van het tijdstip waarop ze arriveerden. In de periode vóór eind april en na juli zal die over het algemeen beter zijn geweest dan in de periode tussen mei en juli toen de opvang in een crisis verkeerde. De opvang in het algemeen en van joden in het bijzonder was verder afhankelijk van de instantie, waarmee ze bij aankomst te maken kregen. De leiding van het Militair Gezag in Limburg gedroeg zich bureaucratisch, formalistisch en weinig daadkrachtig. De leiding van het Militair Gezag werd daarnaast gehinderd door de regelingen van het ministerie van Justitie en de daaronder ressorterende grensbewaking. Maar het Militair Gezag bleek soms 'problemen' ook met graagte op deze instantie af te schuiven. Hierdoor kwamen de eerder genoemde stateloze joden, met name in Vilt en Mamelis, in een zeer slechte situatie te verkeren. Het optreden van de (leiding van de) grensbewaking in Limburg was zeer dubieus. Hoe het kwam dat statelozen de ene keer op het station in Maastricht en de andere keer onder de hoede van de grensbewaking terecht kwamen, is niet meer

⁸⁷ Gesprekken van de auteur met respectievelijk mevrouw H., 21 september 1999, en P., 23 september 1999. S. Leydesdorff wijst er overigens in *Wij hebben als mens geleefd* (Amsterdam 1987) op, dat mensen soms de neiging hebben om ervaringen van voor de oorlog te romantiseren.

⁸⁸ Gesprek van de auteur met de heer C., 5 oktober 1999, en mevrouw W., 6 november 1999. De heer C. kreeg na de bevrijding bijles van het echtpaar dat zijn ouders onderduik had verschaft, met name van mevrouw Schmitz. Mevrouw W. ging aanvankelijk nog naar school tijdens de oorlog. Nadat het te gevaarlijk werd, leerde ze thuis. Haar onderduikouders, zelf werkzaam in het onderwijs, waren streng en dwongen haar elke dag te leren.

⁸⁹ Correspondentie en gesprekken van de auteur met respectievelijk Salmang, 18 juli en 22 augustus 1999, en Hertzdahl, 15 oktober 1999. Hertzdahl kreeg tijdens de oorlog hulp van de rector en een leraar van zijn voormalige school (het stedelijk gymnasium) om zich voor te bereiden op het staatsexamen.

te achterhalen. Wel is duidelijk dat er binnen het Militair Gezag, met name tussen Drost en Bus, tussen de beleidsmakende en de uitvoerende instantie meningsverschillen bestonden over de opvang van joden. De 'Club van Maastricht' ging haar eigen gang en liet (stateloze) joden die via Maastricht arriveerden, onderbrengen in het centrum van Jan de Vos in de Lenculenstraat. De club had goede contacten met het CIB en werkte er regelmatig mee samen.

Het CIB speelde een zeer actieve rol bij het bestrijden van misstanden. Het zorgde ervoor dat de pleidooien van Schreinemacher niet onopgemerkt bleven en kaartte wantoestanden in Vilt aan bij leidinggevende Amerikanen. In beide gevallen werden de kwesties onder de aandacht gebracht van de hoogste instanties, respectievelijk de regering (minister Burger) en het Militair Gezag. Daarnaast verschaftte het CIB materiële en financiële hulp en bemiddelde het bij de opvang van repatrianten in joodse gezinnen. Ook de Joodse Hulpcommissie voor de Mijnstreek zette zich in voor hulp aan joodse repatrianten. Beide instanties informeerden elkaar ook over de wijze waarop hulp kon worden gezocht. Gaf het Herstelfonds in Heerlen wel hulp aan statelozen in tegenstelling tot dit fonds in Maastricht, dan zochten ze samen naar andere mogelijkheden.

Zuid-Limburgse joden hadden bij hun terugkeer in hun dorpen en steden zeer verschillende en gemêleerde ervaringen. Voor een deel hingen die samen met de positie die ze hadden in de tijd voor de bezetting. Hoe hoger op de maatschappelijke ladder, hoe groter de kans dat ze goed werden opgevangen, en hoe geringer de kans dat ze te maken kregen met antisemitisme. Hoe makkelijker ze ook konden terugkeren binnen het economische en sociale netwerk van vóór de oorlog. Stonden ze wat lager op die ladder, dan dwongen mensen respect af via hard werken en/ of het van de grond af aan opbouwen van een zaak. Binnen de vrije beroepen (arts, advocaat) of de commercie (fabrikant, winkelbedrijf) hadden ze vaak een respectabele positie. De plaats op de maatschappelijke ladder bepaalde binnen de hiërarchische standenmaatschappij in sterke mate iemands positie. Waarschijnlijk kwamen mensen uit de lagere echelons in de moeilijkste situatie, maar hiervan heb ik weinig voorbeelden kunnen vinden.

Behalve de plaats op de maatschappelijke ladder was de mate van integratie mede bepalend voor de houding van de bevolking en de ervaringen van de repatrianten bij terugkomst in hun woonplaats. Uit dit onderzoek blijkt dat deze integratie onder meer tot uiting kwam in gemengde huwelijken, deelname aan het maatschappelijke leven, festiviteiten en organisaties, zoals de fanfares en het Carnaval. Kinderen namen deel aan processies. Dat laatste was vooral mogelijk vanwege het rituele en uiterlijke karakter van het katholicisme en het liberale karakter van het jodendom. De mate van integratie bepaalde mede de reacties bij de terugkomst. Hoewel dit niet altijd gold. Vooral oud-Heerlenaren kregen na de oorlog meer dan daarvoor te maken met vijandige reacties. Ideologie en praktijk van de nazi's tegenover joden lijken na de oorlog door te werken. Geen extra zorg maar vijandigheden, onverschilligheid en antisemitische uitingen viel deze terugkerende joden ten deel.

De creatieve omgang van de Limburgers met de formele regels lijkt meer op

de situatie in België, waar regels ook makkelijker ontboden werden.⁹⁰ Daar kwam nog bij dat vanouds aanwezige anti-Hollandisme sentimenten gevoeld werden door de geringe aandacht van de centrale regering voor de penibele situatie in Limburg, en door de ergernis over het bureaucratische en formalistische gedrag van de leiding van het Militair Gezag in Limburg. Ook de internationale oriëntatie van Limburgers was mede bepalend voor de wijze waarop de 'Club van Maastricht' het beleid van het Militair Gezag beoordeelde. In de ogen van het Militair Gezag waren alle Duitsers fout en om die reden moesten ze allemaal, zonder uitzondering, het land uit. In de grensstreek Limburg was de scheidslijn goed/ fout (Duitsers/ Nederlander) niet altijd zo simpel te trekken. Grenzen waren nabij en nationaliteitsgrenzen liepen vaak dwars door families heen en dan werden de verschillen tussen goed en fout in de zin van pro- en antinazi extra benadrukt. Vanuit dat gezichtspunt werden statelozen gezien als goede Duitsers. Ook tegenover andere 'vreemdelingen' stelde de Club zich soepeler op. Zo hadden Bus en De Vos bijvoorbeeld geen probleem met de Russinnen die met dwangarbeiders meekwamen. Ze trouwden en bleven in Nederland.

De joodse instanties in Maastricht handelden eveneens vanuit een internationaal perspectief. Volgens hen waren evenmin alle vreemdelingen verdacht. Ze hanteerden andere criteria dan de Joodse Coördinatie Commissie. Zo kozen ze uitdrukkelijk voor een representatie van buitenlandse joden binnen het bestuur van hun organisatie. Meer nog wellicht dan andere Limburgers hadden joodse Limburgers regelmatig contact met andere nationaliteiten. Grensoverschrijdende huwelijken kwamen in Limburg regelmatig voor; studie en werk vonden ze vaak in de regio's over de grens: het Rijnland, Wallonië of Vlaanderen. Uit deze streken was oorspronkelijk een belangrijk deel van hen afkomstig en nog steeds waren er familiebanden. Hierdoor kwamen ook weer nieuwe huwelijken tot stand. Verder leefden Duitse en Poolse joden er voor de oorlog al tamelijk geïntegreerd. Voor zover ze als vreemdelingen werden gezien, waren ze zeker niet de enige. Vooral in de oostelijke mijnstreek was er al voor de oorlog sprake van multiculturaliteit. Gingen Limburgers eerst vaak de grens over voor werk in de mijnen in Duitsland en Wallonië, vanaf het Interbellum kwamen eerst Duitsers, en daarna Polen en Italianen in de mijnen rond Heerlen werken.⁹¹

Ronduit antisemitisch gedrag vertoonden de leiding van de grensbewaking en het kamp in Vilt. Waarom ze zich zo tegen joden keerden, wordt niet duidelijk. Verder zien we vehement antisemitische uitingen verschijnen in kranten,

⁹⁰ Pieter Lagrou, lezing voor de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang, (NIOD), mei 1999. Lagrou maakt een interessante vergelijking van de doorwerking van de bezetting na de oorlog en het proces van representatie van die oorlog binnen de nationale geschiedenis van Nederland, België en Frankrijk. Voor een verdere uitwerking zie: Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and national Recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge 2000).

⁹¹ Kusters en Perry, *Versteende wouden*. Het ging niet alleen om mijnwerkers, maar bijvoorbeeld ook om dienstmeisjes, zie A. Dassen, 'Gevraagd voor Brussel: R.K. dienstmeisje', in: Vossen, Kruytzer, De Vries (ed.), *Vrouwen tussen grenzen*, 76-95.

onder meer van de hand van de publicist en leraar Bruna uit Heerlen en van wethouder Schreinemacher uit Maastricht. Dat de laatste op zijn beurt contacten had met de leider van de Stoottroepen Van Kooten is duidelijk. In hoeverre andere gezagsdragers van tevoren op de hoogte waren van de acties die ze tegen Von Geldern ondernamen, kon niet uit de documenten worden opgemaakt. Wel werd duidelijk dat Schreinemacher na vragen van de minister werd beschermd door de gouverneur van Limburg en de burgemeester van Maastricht. In de meest homogeen katholieke provincie van Nederland werden geen joden geduld op politieke posities en structureel uitgesloten. Nu gold die uitsluiting in Limburg niet alleen voor joden, ook protestanten en socialisten werden geweerd. Maar naar joden toe werd deze uitsluiting verbonden met vanouds bestaande antisemitische stereotypingen, met name de vrees voor een joodse overheersing.

J. Blom en J. Cahen gaven in 'Joodse Nederlanders' (1995) een definitie van het begrip antisemitisme. Op deze plaats wil ik daar niet uitgebreid op ingaan, maar wel aangeven dat de antisemitische uitingen die ik tegenkwam vooral te maken hebben met een vorm van sociaal-politiek antisemitisme.⁹² Bij deze vorm wordt benadrukt dat een te grote vertegenwoordiging van joden op belangrijke gezagsposities negatief zou zijn voor de maatschappij en wordt er gewaarschuwd voor het gevaar van een joodse overheersing. Uitingen hiervan kwam ik tegen bij Bruna en Schreinemacher. Volgens hen zouden joden uitgesloten moeten worden van posities op politiek niveau. Tot sociaal antisemitisme kunnen ook stereotype uitdrukkingen als 'jodenstreek' en 'echte jud' worden gerekend, refererend aan oneerlijk en gierig gedrag. Hier staat overigens tegenover dat anderen die met joden zaken deden juist op hun betrouwbaarheid wezen. Heel pijnlijk waren opmerkingen als 'ik dacht dat jullie vergast waren', die met name terugkerende joden uit Heerlen te horen kregen. Deze werden vooral gemaakt, toen ze de in bewaring gegeven spulletjes wilden ophalen en kwamen voort uit hebzucht van bewariërs. Zeer pijnlijk waren ook situaties waarbij joden in de dagelijkse nabijheid van NSB'ers kwamen te verkeren, zoals Johanna Kanarek, maar ook het joodse meisje dat leed onder het gedrag van haar onderwijzer. In literatuur over antisemitisme na de bevrijding wordt eveneens verwezen naar de steeds terugkerende klacht - met name aan het adres van ondergedoken joden - dat ze zich niet dankbaar genoeg toonden. Ik betwijfel of dit als antisemitisch kan worden gekarakteriseerd. Opofferingsgezindheid, dankbaarheid en bescheidenheid waren essentiële onderdelen van de katholieke ideologie. Katholieken verwachtten dat van elkaar, maar meer nog van andersdenkenden.

⁹² Zie voor een definitie van het begrip antisemitisme en een onderscheid tussen diverse vormen van antisemitisme: J.C.H. Blom en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland 1870-1940', in: J.C.H. Blom e.a., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-313, aldaar 284-287. Zie verder T. Salemink, 'Katholieken en antisemitisme', in: *Trajecta*, 2000, 393-402, waarin hij diverse buitenlandse onderzoeken over de relatie katholicisme en antisemitisme bespreekt. Zij maken onderscheid in religieus (anti-judaïstisch), sociaal-politiek en racistisch antisemitisme.

De werkelijkheid is weerbarstig en complex en niet altijd makkelijk te vatten in woorden, omdat we ook veel (schijnbare) tegenstrijdigheden tegenkomen. Gans sprak in *Het Nederlands jodendom*, waarin hij de periode vóór de oorlog beschrijft, over paradoxen: enerzijds de giftige reacties van de kerk in het zuiden, anderzijds de gemoedelijkheid en de luchthartige omgang in het alledaagse leven.⁹³ Gans wijst niet op de uitsluiting op politiek niveau; dat zal vóór de oorlog niet anders zijn geweest. Na de oorlog valt vooral de tegenstelling op tussen de houding van gezagsdragers op politiek niveau en de omgang tussen de bevolkingsgroepen in het alledaagse leven. Meenden de gezagsdragers dat er 'weinig lust tot maatschappelijke aanraking' was, in de praktijk was er juist sprake van het tegenovergestelde. Enerzijds was er sprake van het alom aanwezige, dwingende en rigide katholicisme⁹⁴, waartoe andersdenkenden zich moesten verhouden. Anderzijds was er de gemoedelijke mentaliteit van de Limburgers zonder al te veel scherpslijperij en een liberaal jodendom, dat in zijn vrijzinnigheid was beïnvloed door liberale stromingen in Duitsland.

Uit dit artikel blijkt verder dat er altijd meer schriftelijke bronnen zijn te vinden over heikele en negatieve kwesties dan over positieve ervaringen, omdat daar uiteraard eerder over geschreven werd. Misstanden worden gedocumenteerd en aan de kaak gesteld en krijgen zo hun weerslag in documenten. Andere ervaringen komen eerder via 'oral history', romans, dagboekfragmenten of andere bronnen naar voren. Veel zal ook afhangen van de wijze waarop de interviewer zijn/ haar vragen stelt en hoeveel ruimte er wordt gegeven voor reflectie. Pijnlijke, kwetsende en negatieve herinneringen staan vaak dieper in het geheugen gegrift dan andere ervaringen, zoals onder meer bleek uit het verhaal van één van mijn respondenten. Zij herinnerde zich, en dat lijkt mij heel logisch, eerst de kwetsende opmerkingen van een bevriende bewariër ('ik dacht dat jullie vergast waren'), gemaakt bij haar terugkomst. Daarna vertelde ze in volgende gesprekken over haar positieve ervaringen.⁹⁵ De realiteit in deze periode van crisis en heroriëntatie werd gekenmerkt door machtsstrijd, paradoxen en uitersten. Na de bevrijding was er sprake van een grote verscheidenheid aan houdingen, reacties en ervaringen. Sommige instanties en/ of individuen waren heel star en inflexibel, andere getuigden van inventiviteit en creativiteit. Het optreden van sommige groepen of individuen was onbaatzuchtig en hartelijk,

⁹³ Gans, *Het Nederlands jodendom*, 45 en 69.

⁹⁴ Voor mijn proefschrift onderzocht ik katholieke scholen die na de bevrijding werden opgericht. De in de leiding hiervan actieve katholieke intellectuelen streden (als een soort 'underground church') tegen het dogmatische katholicisme van die tijd. Juist uit deze strijd blijkt hoe dogmatisch en rigide het katholicisme van hogere geestelijken uit die tijd was. Zie H. Vossen, *Mater Amabilis en Pater Fortis onder vuur. Van katholieke levensscholen naar vormingswerk 1947-1974* (Amsterdam 1994), met name 187-191.

⁹⁵ Gesprek van de auteur met mevrouw H., 9 augustus, en diverse telefonische gesprekken in oktober/ november; samenvattend verslag 30 november 1999. Hetzelfde geldt voor de slechte ervaringen van stateloze joden, zelfs als het gaat om dezelfde personen, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de familie Birnbaum.

dat van andere wreed en meedogenloos. Het Militair Gezag bestond uit diverse instanties en groepen die verschillend dachten over de opvang van (stateloze) joden. Joodse repatrianten kregen te maken met een mengeling van hartelijkheid, onverschilligheid, politieke uitsluiting en diverse vormen van antisemitisme, en kijken zelf terug met een mengeling van dankbaarheid, wrok en bitterheid.

Sophie Bouwens*

Mijnwerkersgemeenschap Lauradorp: Lokale gevolgen van industrialisering en deïndustrialisering¹

De afgelopen decennia zijn er talloze boeken verschenen over de opkomst en het verdwijnen van de mijnindustrie in Limburg.² De auteurs beperken zich echter hoofdzakelijk tot het regionale niveau, en gaan niet in op de lokale implicaties van deze ontwikkeling, hoewel die onderling sterk kunnen verschillen. Door een eigen voorgeschiedenis en divergerende plaatselijke ontwikkelingen kunnen de gevolgen van de mijnsluitingen in de ene mijnwerkersgemeenschap heel anders uitpakken dan in de andere. Dit artikel vormt een analyse van de sociaal-culturele consequenties van de mijnarbeid en het verdwijnen daarvan op het niveau van de voormalige mijnwerkersgemeenschap Lauradorp in de huidige gemeente Landgraaf. De afbraak van de Limburgse mijnindustrie was een van de eerste symptomen van het deïndustrialiseringsproces in Nederland. De sociaal-culturele effecten van de mijnsluitingen in Lauradorp zijn daarom bestudeerd aan de hand van theorieën over de lokale gevolgen van deïndustrialisering.

Lokale gevolgen van deïndustrialisering

De Amerikaanse sociologen Wilson en Smith hebben toonaangevende studies gepubliceerd over de lokale consequenties van deïndustrialiseringsprocessen. Zij constateerden dat deze processen in arbeidersgemeenschappen zeer ingrijpende gevolgen kunnen hebben. Wilson stelt dat het verdwijnen van industriële werkgelegenheid in arbeidersbuurten leidt tot het vertrek van de meest kansrijke personen, waardoor de minst bedeelden overblijven en er onderklasse- en gettovorming kan optreden.³ Smith betoogt dat het wegvallen van het werk in de industrie het fundament van de lokale arbeiderscultuur aantast.⁴ Dit kan volgens hem uitmonden in een complete desintegratie van de arbeidersgemeenschap.

* Universiteit Maastricht, Faculteit der Cultuurwetenschappen.

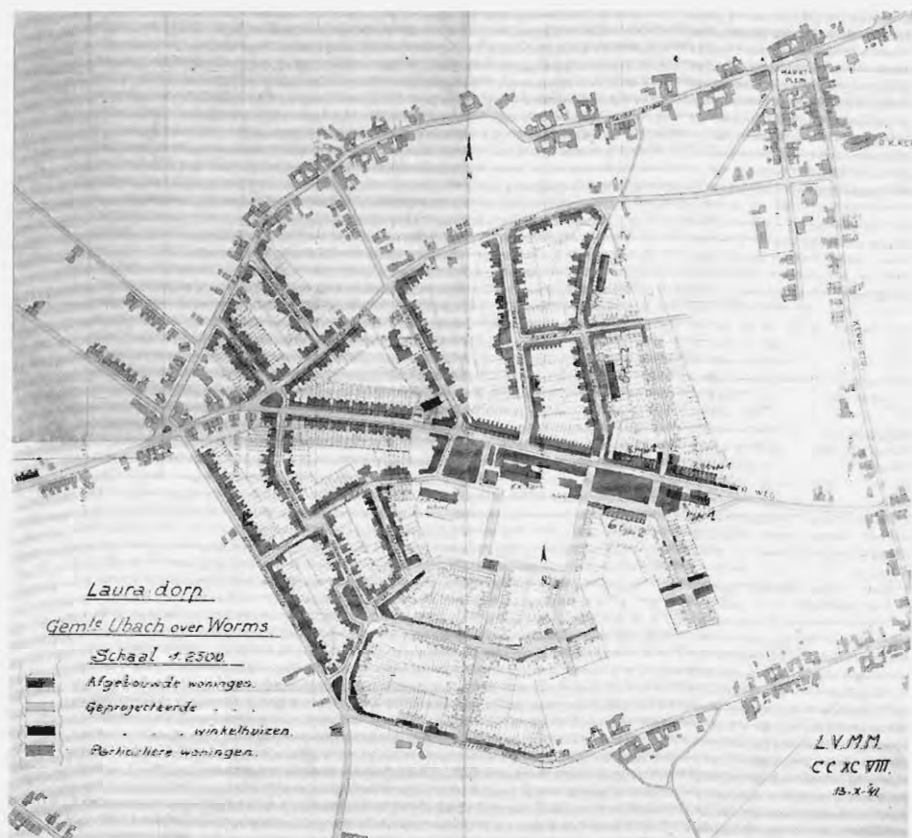
¹ Dit artikel is gebaseerd op enkele hoofdstukken uit de doctoraal scriptie van de auteur: *Mijnstempels. Mijnwerkerscultuur in Limburg: lokale gevolgen van industrialisering en deïndustrialisering* (Universiteit Utrecht, Algemene Sociale Wetenschappen 2000; ter inzage op het SHCL). Deze scriptie is gebaseerd op een uitvoerige literatuurstudie, archiefonderzoek en vijftien diepte-interviews met mijnwerkers en mijnwerkersvrouwen over hun levensgeschiedenis. Voor een verdere verantwoording van de onderzoeksoptzet wordt verwezen naar de betreffende scriptie, 3-11.

² Een greep uit het aanbod (in chronologische volgorde): H.L.G. Zanders, *Omschakeling van een beroepsgroep* (Tilburg 1975); W. Nijsten, J. Bours en M. Hautvast, *Mijnwerkers. Verhalen om te onthouden* (Nijmegen 1979); L. Kreukels, *Kolen en kompels: De geschiedenis van de Nederlandse mijnwerker* (Amsterdam 1986); F.A.M. Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg. Noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering* (Leiden 1988); B. Breij, *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht* (Alphen aan de Rijn 1991); W. Kusters en J. Perry, *Versteende wouden. Mijnwerkers in woord en beeld* (Amsterdam 1999).

³ W.J. Wilson, *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass and public policy* (Chicago 1987).

⁴ M.P. Smith, *City, state and market. The political economy of urban society* (Oxford 1988).

Plattegrond Lauradorp (gem. Ubach-over-Worms), 1941. SHCI, Archief Laura, inv.nr. 2129.

Terwijl de economie fundamenteel veranderde, zijn de Nederlandse arbeidersbuurten in vergelijking met de Amerikaanse arbeiderswijken grotendeels stabiele gemeenschappen gebleven. Volgens Anderiesen en Reijndorp hebben verschillende factoren de uitwerking van de economische herstructurering in Nederland verzacht. Op de eerste plaats was de bevolking van de Nederlandse arbeidersbuurten in sociaal-economisch opzicht veel minder homogeen samengesteld dan in de Verenigde Staten, zodat niet de gehele buurt werd geraakt door het wegvallen van een bepaalde vorm van industriële werkgelegenheid. Daarnaast kent Nederland een uitgebreider sociaal vangnet dan de Verenigde Staten. Zowel de Nederlandse overheid als grote Nederlandse bedrijven zijn meer dan de Amerikaanse overheid en ondernemingen geneigd zich sociaal op te stellen.⁵ Burgers en Kalb wijzen erop dat de neerslag van het deïndustrialiseringsproces niet alleen vorm krijgt door nationale factoren, maar ook in sterke mate door specifieke lokale en temporele kenmerken en het karakter van de bedrijvigheid in kwestie.⁶ Volgens hen is de *hidden history* van de gemeenschap bepalend voor haar verdere ontwikkeling.⁷

De situatie in Lauradorp wijkt op het eerste oog op een tweetal punten af van die in andere Nederlandse arbeidersbuurten. De beroepsbevolking was er veel homogener samengesteld omdat alle gezinshoofden in de mijnen van het mijnbedrijf Laura en Vereeniging werkten. Bovendien vond er bij dit bedrijf een voor Nederlandse begrippen massaal ontslag plaats. In 1965 waren er nog 4.727 personen werkzaam in de mijnen Laura en Julia, die in negen jaar tijd allemaal hun baan zouden verliezen.⁸ Deze afwijkende kenmerken rechtvaardigen de verwachting dat de consequenties van de mijnsluitingen in Lauradorp ingrijpender waren dan die van fabriekssluitingen in andere Nederlandse arbeidersbuurten. Het is interessant te bekijken of de gevolgen van de mijnsluitingen in Lauradorp ook van die in andere Limburgse mijnwerkersbuurten afweken.

De ideaaltypische mijnwerkersgemeenschap

De Engelse socioloog Bulmer heeft op basis van een synthese van de kenmerken van mijnwerkersgemeenschappen over de hele wereld een ideaaltypische mijnwerkersgemeenschap ontwikkeld.⁹ Omdat afwijkingen van dit ideaaltypen duiden op contextuele factoren, is het een nuttig gereedschap bij de identificatie van de specifieke ontwikkeling van Lauradorp. Hierbij dient wel opgemerkt te

⁵ G. Anderiesen en A. Reijndorp, 'Rondkomen of vooruitkomen. Getto's in Nederland?', in: E. Bovenkerk en L. Brunt (eds.), *De andere stad. Achter de façade van de nieuwe stedelijke vitaliteit* (Amsterdam/Utrecht 1989) 159-188.

⁶ J. Burgers en D. Kalb, 'Economische herstructurering en lokale gevolgen. Drents Dorp, Eindhoven: industrialisering en de-industrialisering op buurtniveau', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20 (1994) 25-42.

⁷ De term *hidden histories* is ontleend aan E.R. Wolf, *Europe and the people without history* (Berkeley 1982).

⁸ Dit aantal is inclusief de leerlingen van de Ondergrondse Vakschool en de bankwerkers- en electriciensopleiding. Bron: G. Brouns, *Uit de geschiedenis van Laura en Vereeniging* (Eygelshoven 1975) 56.

⁹ M.I.A. Bulmer, 'Sociological models of the mining community', *Sociological Review* 23 (1975) 61-92.

worden dat een model altijd een vereenvoudigde weergave van de werkelijkheid is, waarbij bepaalde eigenschappen meer nadruk krijgen om hun onderlinge samenhang aan te tonen.

Een mijnwerkersgemeenschap is volgens Bulmer een woongemeenschap waarvan het gros van de actieve beroepsbevolking in de mijnen werkt. De aard van het werk en het samenleven rondom de mijn beïnvloedt de sociale verbanden in de gemeenschap, zoals familiebanden, burenelaties en vriendschappen. Er ontstaat een lokaal patroon van sociale interactie dat na verloop van tijd autonoom kan worden ten opzichte van de aanwezigheid van de mijnindustrie. De leden van de mijnwerkersgemeenschap zijn dan elkaars belangrijkste referentiegroep en ontwikkelen een lokale beroeps cultuur.¹⁰

De ideaaltypische mijnwerkersgemeenschap van Bulmer kent een negental kenmerken. Allereerst hebben de woonplaatsen van mijnwerkers meestal een perifere ligging ten opzichte van bestaande kernen omdat de vestiging van mijnbedrijven is gebonden aan de bereikbaarheid van de delfstoffen voorraad. De geïsoleerde ligging van de mijnwerkersgemeenschappen leidt tot het ontstaan van een sociaal-economische monocultuur. Wanneer alle plaatselijke mijnwerkers bij hetzelfde bedrijf werken, is er sprake van een company town met een grote afhankelijkheid van één werkgever. De belangen van het mijnbedrijf en de mijnwerkersbevolking ten aanzien van de lonen en de machtsverdeling zijn volgens Bulmer fundamenteel tegengesteld. De veeleisendheid, het gevaar en de onzekerheid van het werk in het ondergrondse mijnbedrijf geven het een slecht imago. In de mijnwerkersgemeenschap bestaat een geringe sociale en geografische mobiliteit. Het mijnwerkersberoep en de woonplaats 'gaan er over van vader op zoon'. Voor hun vrijetijdsbesteding oriënteren de mijnwerkers zich op de plaatselijke kerk, cafés en verenigingslokalen. Dit betekent volgens Bulmer dat er in de vrije tijd een sterke beroepsgemeenschap bestaat. Dat geldt althans voor de mannen. Zij werken buitenshuis en doen daar contacten op die ze continueren in de sfeer van de vrije tijd. De leefwereld van de mannen is echter strikt gescheiden van die van de vrouwen. Die van de vrouwen beperkt zich tot het huiselijke domein. Zij hebben hoofdzakelijk contact met burenelaties en familie. Ook in de rolverdeling van de mijnwerkers en hun echtgenotes is er volgens Bulmer sprake van intergenerationele continuïteit. Tenslotte bestaan er in het ideaaltypische intieme en onderling verweven sociale verbanden op het gebied van werk, familie, vrijetijdsbesteding en buurschap. Gedeelde woon- en werker-ervaringen over een langere termijn bestendigen deze verbanden. Betekenisvolle sociale interactie en sociale relaties beperken zich tot de woonplaats, waardoor een lokale mijnwerkerscultuur kan ontstaan.¹¹

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

- ¹² Het gebied dat sinds de opkomst van de mijnindustrie de Mijnstreek werd genoemd, bestond uit het gebied tussen de hedendaagse gemeenten Kerkrade, Heerlen, Brunssum, Sittard en Geleen.
- ¹³ Kreukels, *Kolen en kompels*, 76-79; L. Kreukels, *Mijnarbeid: Volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen 1900-1940* (Maastricht 1986) 132-145; E.J.G. van Royen, 'Behearsaspecten in het huisvestingsbeleid', in: Klep e.a. (eds.), *Wonen in het verleden: 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987) 81-95; M. Stijnen, 'De criminaliteit in de gemeente Heerlen tussen 1900 en 1965 bezien in het licht van sociaal-economische ontwikkelingen', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (SSEGL) 35 (1990) 82-139.
- ¹⁴ A. de Regt, 'Arbeiders, burgers en boeren: gezinsleven in de negentiende eeuw', in: T. Zwaan (ed.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa. Van middeleeuwen tot moderne tijd* (Amsterdam 1993), 193-218; A. de Regt, 'Het ontstaan van het "moderne" gezin', in: *Ibidem*, 219-264; en A. Konter, J. Burgers en G. Engbersen, *Het cement van de samenleving. Een verkenkende studie naar solidariteit en cohesie* (Utrecht 1999).

Tot de komst van de kapitaalintensieve mijnbouw was de economie van de late re Mijnstreek¹² overwegend agrarisch georiënteerd en het gebied had tot die tijd geen grote industrie gekend. De overheid, de katholieke clemus en de mijnbedrijven vreesden dat een te snelle en ongecontroleerde industriële ontwikkeling in dit gebied zou leiden tot verpaupering, moreel verval en arbeidertopstanden. Deze angst zette hen ertoe aan in te grijpen om dergelijke situaties te voorkomen. De geestelijkheid en de mijnbedrijven trachtten de ontwikkeling van de mijnregio te controleren door activiteiten te ontplooiën op sociaal gebied.¹³ Omdat de interventie van deze partijen over het algemeen moraliserend van aard was, kan er gesproken worden van een beschavingsoffensief. Met hun activiteiten droegen Laura en Vereniging en de katholieke clemus evenals 'beschaafde' elders in Nederland een burgerlijk-christelijke moraal uit.¹⁴ In Lauradorp vertoonden zowel het particuliere mijnbedrijf Laura en Vereniging als de katholieke clemus een paternalistische houding.

Industrialisering in Lauradorp

Een burgerlijk-christelijk beschavingsoffensief

Luchtfoto van de mijn Laura, 25-09-1951. Fotocollectie Industrieën Kerkrade, KLM, fotograaf no. 27340.

Het ontstaan van Lauradorp

De mijnen Laura en Julia van het particuliere mijnbedrijf Laura en Vereeniging in Eygelshoven begonnen respectievelijk in 1905 en in 1926 met de productie van steenkool. Een tekort aan arbeidskrachten in de regio zette Laura en Vereeniging in de jaren twintig aan tot de werving van werknemers in andere delen van Nederland en in het buitenland.¹⁵ Een gebrek aan huisvestingsmogelijkheden bemoeilijkte het aantrekken van mijnwerkers. Een ander probleem waar Laura en Vereeniging mee te maken had, was een groot verloop onder haar personeel. Daarnaast namen steeds meer gezinnen vanwege de woningnood de van elders afkomstige arbeiders als kostgangers in huis, waardoor hun woningen dikwijls overbevolkt raakten. Laura en Vereeniging vreesde situaties die 'het gezinsleven zouden ontwrichten' of zouden leiden tot 'zedelijke verwording'.¹⁶ Behalve het mijnbedrijf maakte ook de katholieke clerus zich zorgen over de gevolgen van de opkomst van de mijnbouw en de daarmee samenhangende woningnood. Zij voorzag slechte woon- en leefomstandigheden die in haar ogen konden leiden tot arbeidersverzet en geloofsafval.¹⁷

Vanuit deze belangengemeenschap gingen de katholieke kerk en Laura en Vereeniging eind jaren twintig over tot de planning en financiering van de bouw van de mijnwerkersgemeenschap Lauradorp op het grondgebied van de toenmalige gemeente Ubach-over-Worms, op een afstand van circa drie kilometer van de mijnzetel. De katholieke woningbouwvereniging Thuis Best zou het project realiseren. Laura en Vereeniging behield daarbij volledige zeggenschap over de woningen. In het streven naar een harmonieuze inpassing van de nieuwe beroepsgroep in de mijnregio, waarbij de arbeiders vertrouwd moesten blijven of raken met 'de traditionele Limburgse samenleving'¹⁸, bouwde Thuis Best de mijnwerkershuizen op enige afstand van de bestaande kernen in de vorm van een gemeenschap met het uiterlijk van een Limburgs dorp.¹⁹ Net als de ideaaltypische mijnwerkersgemeenschap kreeg Lauradorp een enigszins geïsoleerde ligging. De oorzaak daarvoor lag echter niet zozeer in de ligging van de kolenvoorraad, maar in de opvattingen van de plaatselijke woningbouwers. Tussen 1927 en 1931 bouwde Thuis Best ruim vierhonderd huizen in Lauradorp. Volgens de maatstaven van die tijd waren de woningen ruim en luxueus. In de ontwerpen van de woningen probeerde de woningbouwvereniging de voorwaarden te creëren voor de ontwikkeling van een huiselijk gezinsleven. In een poging de traditionele agrarische levensstijl van de streek met de moderne bestaanswijze te verbinden voorzag de architect de woningen allemaal van een

¹⁵ Brouns, *Uit de geschiedenis*, 45-56.

¹⁶ *Ibidem*, 57.

¹⁷ N.H.M. Tummers, 'Carboonkolonisatie', *Wonen Tu/BK, Tijdschrift voor huisvesting en omgeving* 19 (1974) 5-28; Kreukels, *Kolen en kompels*, 76-79; Kreukels, *Mijnarbeid*, 132-145; Van Royen, 'Beheersaspecten in het huisvestingsbeleid'; Stijnen, 'De criminaliteit in de gemeente Heerlen'.

¹⁸ Kreukels, *Landgraaf*, 25.

¹⁹ Tummers, 'Carboonkolonisatie', Brouns, *Uit de geschiedenis*, 57, en Kreukels, *Landgraaf*, 25.

Lauradorp, 1932. Fotocoll. gemeente Landgraaf.

tuin, waarin het mogelijk was groente te verbouwen en kleinvee te houden.²⁰ In de jaren twintig werd het patronaat, het Oratorium, geopend waar paters vormingsactiviteiten voor de mijnwerkerszonen organiseerden en dat tijdelijk als noodkerk functioneerde tot er begin jaren dertig een 'echte' kerk de deuren opende.²¹ Na de Tweede Wereldoorlog werd Lauradorp verder uitgebreid met ruimere maar monotoner vormgegeven woningen.

Tot de economische crisis van de jaren dertig bestond de bevolking van Lauradorp grotendeels uit buitenlanders, zoals Duitsers, Polen, Hongaren en Joegoslaven.²² De bevolkingssamenstelling op sociaal-economisch gebied was daarentegen zeer homogeen. Aangezien alleen arbeiders van Laura en Vereniging in aanmerking kwamen voor een woning in Lauradorp was het een *company town*. Vanwege de grote inspraak van Laura en Vereniging bij Thuis Best waren de bewoners niet alleen voor hun werk en inkomen, maar ook voor hun woning afhankelijk van hetzelfde mijnbedrijf. Dit had daardoor veel macht in de gemeenschap. Deze afhankelijkheid maakte het voor de Lauradorpse mijnwerkers moeilijk om in verzet te komen tegen hun werkgever. In de jaren dertig maakte het mijnbedrijf hiervan optimaal gebruik. Ten tijde van de crisis ontsloeg het mijnbedrijf eerst de buitenlandse werknemers, waardoor deze Lauradorp over het algemeen verlieten. Om de leegstand die zo ontstond weg te

²⁰ Tummers, 'Carboonkolonisatie'; Sociologisch Research Centrum Nijmegen, *Woningonderzoek Lauradorp* (Nijmegen 1956) 22; H.M.H. Goossens, *Ubach Over Worms. Van Overworms Kwartier tot Gemeente Landgraaf* (Ubach over Worms 1981) 349, en Kreukels, *Landgraaf* 25-27.

²¹ Goossens, *Ubach over Worms*, 352-359.

²² *Ibidem*, 350.

werken, dwong Laura en Vereniging Limburgse katholieke mijnwerkershuishoudens die vaak nog in de oude agrarische kernen woonden, deze woningen te betrekken door te dreigen met ontslag indien zij niet op dit aanbod ingingen. Zo begon de bevolkingssamenstelling in deze periode te veranderen van een overwegend buitenlandse naar een meer autochtone.

Controlesystemen

Hoewel de Lauradorpers in tegenstelling tot de rest van Nederland²³ aan het einde van de jaren vijftig de kerk nog frequent bezochten en daar sterke sociale controle op plaatsvond, achtte de katholieke geestelijkheid het nodig zelf het kerkbezoek van de mijnwerkersgezinnen na te trekken. Behalve het kerkbezoek trachtte de clerus de normen en waarden en de politieke oriëntatie van de Lauradorpers te achterhalen en te beïnvloeden. De clerus stonden daarvoor diverse instrumenten ter beschikking, zoals de biecht en huisbezoeken. Jan Extra²⁴ had tijdens een huisbezoek eens een aanvaring met de pastoor over de inhoud van zijn boekenkast:

"Toen de oudste zoon geboren is, kwam de pastoor op huisbezoek. Ik heb nogal veel boeken en ook nogal veel gelezen. Toen had ik daar een boek van Alexander Dumas: De Drie Musketers. Hij zegt: "Dat boek moet eruit!" Ik zeg: "Wat?" "Dat boek moet eruit!", zei hij weer. Ik zeg: "Dat boek blijft staan." "Nou ja", zegt ie, "het is maar De Drie Musketers, maar hij staat op de index!""²⁵

Afwezigheid in de kerk, lidmaatschap van de 'algemene', socialistisch georiënteerde mijnwerkersbond en links stersgedrag konden in de jaren dertig een goede reden zijn voor ontslag en konden later leiden tot huisuitzetting en een beperking van de promotiemogelijkheden.²⁶

Ook Laura en Vereniging controleerde het gedrag van de mijnwerkersgezinnen en wel via de woningbouwvereniging Thuis Best. Het had een woningopzichter en een woninginspectrice in dienst die uitzochten of de bevolking van Lauradorp zich volgens de gewenste burgerlijk-christelijke normen gedroeg. De woningopzichter behandelde vanuit zijn taakomschrijving klachten over de woningen, maar hij moest daarnaast de leefwijze van de gezinnen in de gaten houden en problemen of afwijkingen van de gewenste normen doorbrieven aan Laura en Vereniging. Uit een passage uit de correspondentie tussen de woningopzichter en het mijnbedrijf blijkt dat de gevolgen van ongewenst gedrag groot konden zijn:

²⁴ Om hun privacy te beschermen is bij de weergave van de persoonlijke ervaringen van de informanten gebruik gemaakt van pseudoniemen.

²⁵ Het betrof hier het dwingende advies van de rooms-katholieke clerus om bepaalde boeken niet te lezen, i.e. te verkopen of in de bibliotheek op te nemen. In de volksmond heette dit de index. De (echte) index was een door het Vaticaan opgestelde lijst van verboden boeken.

²⁶ Kreukels, *Kolen en kompels*, 115-116.

'Wat aangaat de gezinnen Merks en Daemen, gelieve U terstond tot huuropzegging over te gaan. Ongewenschte elementen die niet alleen blijk geven van slordige bewoning, doch ook den goede geest in hun omgeving bederven, dienen zoo spoedig mogelijk verwijderd te worden. Wat betreft het gezin Van de Berg zullen wij conform uw voorstel de toestand nog even aanzien. U wilt het gezin er echter wel op wijzen dat de zindelijkheid ernstig te wensen over laat en dat zulks terstond moet worden verbeterd'.²⁷

De woninginspectrices legden regelmatig huisbezoeken af om zich een beeld te vormen van de leefwijze van de mijnwerkersgezinnen en ook zij gaven hun bevindingen door aan het mijnbedrijf.²⁸

Door de Lauradorpers diverse voorzieningen aan te bieden, hun gedrag te controleren en bij afwijkingen met sancties te dreigen, konden de katholieke clerus en het mijnbedrijf hen een burgerlijk-christelijke leefwijze opleggen. Toch kende het bereik van dit beschavingsoffensief zijn grenzen.

'Kolonie'

Ondanks de pogingen van het mijnbedrijf en de clerus om de mijnwerkers en hun gezinnen te 'beschaven' en hen te laten integreren met de Limburgse bevolking, bleef de mijnwerkersbevolking jarenlang in sterke mate geïsoleerd. De belangrijkste oorzaak daarvoor lag in het negatieve imago van deze bevolkingsgroep bij de plaatselijke bevolking. Dat kenmerkte zich door vooroordelen. Zo zouden de mijnwerkers ruw en immoreel zijn. Het feit dat de bevolking van Lauradorp in de beginperiode hoofdzakelijk uit buitenlanders bestond, versterkte het negatieve imago. Met de komst van meer Limburgers vanaf de jaren dertig en de verbetering van de arbeidsvoorwaarden van de mijnwerkers na de Tweede Wereldoorlog verbeterde het imago van de mijnwerkersbevolking enigszins, maar het bleef overwegend negatief. Mijnwerkersgemeenschappen kregen de stempel 'kolonie' opgedrukt. Ook de ideaaltypische mijnwerkersgemeenschap van Bulmer kent een lage status. In het geval van Lauradorp was de slechte naam echter niet uitsluitend het resultaat van de aard van de werkzaamheden, maar tevens van de reactie van de Limburgers op de opkomst van de mijnindustrie.

Eigensinn

Een ander gebied dat de beschavers niet volledig in hun greep hadden was het *private* domein van de mijnwerkershuishoudens. Hoewel de meeste Lauradorpers in de jaren vijftig katholiek gelovig waren, onderschreven zij niet langer alle katholieke gedragscodes. Onder druk van de controle door de beschavers vertoonden zij in de publieke sfeer, *on stage*, meestal het sociaal wenselijke katholieke gedrag, terwijl ze zich binnenshuis, *off stage*, steeds meer van de katholieke

²⁷ SHCL, Archief Laura en Vereeniging: Correspondentie met de woningopzichter van Lauradorp 1923-1954.

²⁸ Van Royen, 'Beheersaspecten in het huisvestingsbeleid'.

normen distantieerden. Het stemgedrag van de Lauradorpers bij de Provinciale Statenverkiezingen in 1956 bewijst dergelijk gedrag. Ondanks dat een ruime meerderheid van de bevolking van Lauradorp katholiek was, stemde slechts 59 procent van alle stemmende Lauradorpers op de Katholieke Volkspartij (KVP) en maar liefst 36 procent op de Partij van de Arbeid (PvdA).²⁹

Door zich in de privé-sfeer af te keren van de kerkelijke leefregels, beoefende een groot deel van de mijnwerkershuishoudens *Eigensinn* ten aanzien van de katholieke kerk als instituut. Deze term duidt op alle vormen van 'verborgen' verzet, waarbij rekening wordt gehouden met de hoge 'kosten' van openbaar protest en de geringe opbrengst die dit genereert.³⁰ Het was dus een bewuste keuze van de mijnwerkers en de mijnwerkersvrouwen om hun 'afvalligheid' niet publiekelijk te laten merken omdat zij de 'kosten' van een openbare schending van de katholieke leefregels te hoog vonden. Het kon immers verstrekkende gevolgen hebben voor hun inkomens- en woonsituatie. Daarom besloten zij hun gedrag in de publieke levenssfeer af te stemmen op de gedragscriteria van de beschavers en waken zij daar uitsluitend in het *private* domein van af.

In tegenstelling tot de katholieke leefregels, incorporeerden de Lauradorpers de burgerlijke normen over het algemeen wel. Vanuit hun lage status en negatieve imago hadden zij een zekere drang ontwikkeld het tegendeel te bewijzen. Zij waren geen 'ruw' en 'immoreel' gezelschap, maar juist 'nette' en respectabele arbeiders. Vandaar dat zij zich zowel in de publieke als de *private* sfeer aan de burgerlijke normen conformeerden.

Betrokkenheid en distantie

Hoewel de kameraadschap en de solidariteit in de mijnen van Laura en Vereniging groot waren, waren de sociale contacten in Lauradorp enigszins beperkt. De Lauradorpers ontmoetten elkaar in het mijnbedrijf, via het verenigingsleven, in de kerk, in winkels en in andere openbare gelegenheden. Dankzij deze ontmoetingen leerden zij elkaar oppervlakkig kennen en ontstond er publieke familiariteit. Op grond van de vergelijkbare woon- en werkervaringen ervoeren de mijnwerkers en hun gezinnen ook een bepaalde verwantschap met elkaar, waardoor zij institutioneel familiair waren. Daarvoor hoefden zij elkaar niet persoonlijk te kennen. Het feit dat de gezinshoofden allemaal tot dezelfde beroepsgroep behoorden, voedde de verwachting dat alle bewoners van Lauradorp dezelfde normen en waarden hanteerden. Vanuit de institutionele familiariteit ontwikkelden de Lauradorpers een *imagined community* en vormden zij elkaars normatieve referentiegroep.³¹ Deze vorm van sociale cohesie is volgens Bulmer typerend voor gemeenschappen waarin personen die tot dezelfde beroepscategorie behoren zich met elkaar verwant voelen en zichzelf definiëren in termen van hun beroepsgroep.³² Behalve de gedeelde woon- en

²⁹ Stadsarchief Heerlen, Bron Z42: *Demografische gegevens* (Heerlen 1956) tabel 14.

³⁰ A. Lütke, 'Practising Eigensinn: Workers beyond domination and resistance', *Focaal* 19 (1992) 16-36.

³¹ Zie ook: T. Blokland-Potters, *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een actierandswijk* (Kampen 1998) 109-115.

³² Bulmer, 'Sociological models of the mining community'.

werkervaringen die Bulmer onderscheidde, speelde in Lauradorp tevens het gevoel tot de arbeidersklasse te behoren een rol bij de totstandkoming van de institutionele familiariteit en de *imagined community*.³³

Hoewel er in Lauradorp aan een aantal belangrijke voorwaarden voor sterke sociale cohesie was voldaan, bewaarden de Lauradorpers een zekere distantie ten opzichte van elkaar. De institutionele en de publieke familiariteit gingen zelden over in *private* familiariteit.³⁴ In tegenstelling tot de algemeen veronderstelde situatie in arbeidersbuurten waren de publieke en de *private* sfeer in Lauradorp strikt gescheiden gehelen. De contacten tussen de volwassen buurtbewoners waren te typeren als 'verbindingen'. Dat zijn sociale relaties waarbij mensen een zekere affiniteit delen en handelen op basis van veronderstelde gemeenschappelijke waarden.³⁵ Deze zijn minder intiem dan de zogenaamde 'banden', die de sociale relaties in het ideaaltype van Bulmer kenmerken.

Een belangrijke oorzaak voor de beperkte intimiteit van de sociale relaties is het overwegend burgerlijk-christelijk normen- en waardenpatroon van de Lauradorpers ten aanzien van de contacten in de buurt. Lenie Vaessen verwoordt dit als volgt:

'Met de burens was dat gewoon goeiedag en even een praatje maken over het weer of zo en dat was het dan ook. Dan blijft het contact het beste zeggen ze altijd hè. Ja, en om zo over de vloer te komen, dat is niet mijn stijl zoiets. Dat hou ik niet van.'

Zij vond het net als de meeste andere Lauradorpers onfatsoenlijk om vaak bij de burens in huis te komen. Mede onder invloed van het burgerlijk-christelijke beschavingsoffensief beschouwden zij de woning het *private* domein, dat niet zonder gegronde reden of uitnodiging betreden mocht worden. Een andere reden om de *privé*-sfeer zo veel mogelijk van anderen af te schermen was het mogelijke gevaar dat de inkomens- en woonsituatie van een groot aantal gezinnen kon lopen, indien te veel personen kennis konden nemen van de *Eigensinn* die zij beoefenden.

Rationele en normatieve burenhulp

Ondanks de relatief geringe intimiteit tussen de burens in Lauradorp, konden zij vrijwel altijd bij elkaar terecht voor hulp. Jan Extra vertelde dat hij en de burens elkaar voornamelijk praktische hulp boden:

'Als je vroeger middagdienst had en de kolenboer kwam hout of slijk brengen, dan was het hout al opgestapeld in de stal als je thuiskwam. En de buurman die had stoflongen. Daar maaide je dan gewoon het gras. En daar deed je weer wat anders. Of iemand kocht bijvoorbeeld een ladder waar we dan allemaal gebruik van mochten maken.'

³³ De mijnwerkersbevolking beschouwde zichzelf als arbeiders op basis van het strikte hiërarchische onderscheid in het mijnbedrijf en daarbuiten (Zie Bouwens, *Mijnstempels*, 35-37).

³⁴ Blokland-Potters, *Wat stadsbewoners bindt*, 153-156.

³⁵ *Ibidem*, 124-130.

Lauradorp, 2000. Foto Sophie Bouwens, Utrecht.

Naast deze vormen van hulpbetoon gaven de Lauradorpers elkaar soms morele steun. Het verlenen van burenhulp was voor veel Lauradorpers weliswaar een gegronde reden om bij elkaar over de vloer te komen, maar zij dienden elkaars privacy daarbij zo veel mogelijk te respecteren.

De behulpzaamheid onder de Lauradorpers kent verschillende achtergronden. Tot het einde van de Tweede Wereldoorlog was de levensstandaard van de bewoners van Lauradorp laag en waren de verzorgingsarrangementen van het mijnbedrijf en de overheid nog vrij onbeduidend. De onderlinge hulp had in die periode een overwegend instrumenteel-rationele basis. De bestedingsmogelijkheden van de mijnwerkershuishoudens waren beperkt, maar dankzij de burenhulp waren zij in staat zich het een en ander te permitteren. Na de Tweede Wereldoorlog werden de Nederlandse verzorgingsstaat en de sociale voorzieningen van het mijnbedrijf sterk uitgebreid en stegen de lonen van de mijnwerkers, waardoor de mijnwerkersgezinnen in relatieve welvaart leefden. Hoewel de Lauradorpers vanaf die tijd in financieel opzicht minder op elkaar waren aangewezen, was er nog volop sprake van onderlinge hulp. De impliciete wederkerigheid van het hulpbetoon maakte het tot een soort verzekering die de mijnwerkers bij eventuele tegenslagen in de toekomst veel geld kon besparen.

Naast rationele overwegingen lagen er normatieve factoren ten grondslag aan de burenhulp. De institutionele familiariteit speelde hierbij een rol. Zij bestond erin dat de Lauradorpers elkaar als gelijken beschouwden en wederzijdse gevoelens van affiniteit ontwikkelden. Daardoor ervoeren zij een relatief lage drempel om elkaar om hulp te vragen of deze aan te bieden. Daarbij kwam

dat burenhulp volgens hen bij een goed buurschap hoorde en ze gingen ervan uit dat de andere Lauradorpers die opvatting met hen deelden. De institutionele familiariteit gaf zo tevens een waarde-rationele basis aan de burenhulp.

De onderlinge hulp in Lauradorp kwam volgens veel mijnwerkers bovendien voort uit de solidariteit die de mijnwerkers op hun werk ontwikkelden. Deze was het resultaat van een combinatie van instrumenteel-rationele oriëntatie en normatieve factoren. Ook Bulmer wijst erop dat de onderlinge hulp van de mijnwerkers in de mijnen terugkomt in de mijnwerkersgemeenschappen in de vorm van burenhulp.³⁶ De arbeidssituatie in de mijnen beïnvloedde in dit opzicht de waarden en normen en het gedrag in de sfeer van de reproductie.

Evenals in andere Nederlandse arbeidersbuurten gingen de huiselijkheid en de privatisering van het gezinsleven na de Tweede Wereldoorlog in Lauradorp hand in hand met een sterke betrokkenheid bij de buurt.³⁷ Deze uitte zich niet alleen in onderling hulpbetoon, maar tevens in een grote inzet voor de plaatselijke verenigingen en organisaties.

Gezelligheid, afleiding en zelfverwezenlijking

Lokale verenigingen en cafés waren net als in veel Engelse mijnwerkersgemeenschappen belangrijke ontmoetingsplaatsen in Lauradorp.³⁸ Zij boden de bevolking de gelegenheid elkaar te treffen zonder elkaars privé-domein te betreden. De meeste mijnwerkers en mijnwerkersvrouwen waren aangesloten bij één of meerdere plaatselijke verenigingen of organisaties. Het besturen van een vereniging of organisatie was over het algemeen een bezigheid die meer voorkwam onder de middenklasse dan onder de arbeidersklasse. Desondanks bekleedden na de Tweede Wereldoorlog behalve beambten veel mijnwerkers een bestuursfunctie bij de verenigingen van Lauradorp. Deze vorm van vrijwilligerswerk was voor hen een belangrijke manier om zichzelf te verwezenlijken. De bestuursfuncties van de gemengde verenigingen werden allen door mannen bezet. De mijnwerkersvrouwen waren dikwijls lid van één van de comités die zich met 'typisch vrouwelijke' zaken bezighielden. Deze taakverdeling duidt op een zekere rollensegregatie in het verenigingsleven. Dit komt overeen met de situatie in het ideaaltipe van Bulmer.

De verenigingen in Lauradorp waren grotendeels parochiegebonden. De decennia na de Tweede Wereldoorlog worden door de grote inbreng van de geestelijkheid in het gemeenschapsleven van de hele Mijnstreek wel beschouwd als het hoogtepunt in de periode van 'het rijke Roomse leven'.³⁹ De katholieke clerus participeerde in het verenigingsleven op grond van haar beschavingsdrang. Zij deed dat in de hoedanigheid van geestelijk adviseurs die in elk r.k. verenigingsbestuur zetelden. Hun taak was de verenigingen en hun leden attent te maken op het belang van het katholieke geloof en daarnaast te

³⁶ Bulmer, 'Sociological models of the mining community'.

³⁷ Zie De Regt, 'Het ontstaan van het moderne gezin'.

³⁸ Vgl. N. Dennis, F. Henriques en C. Slaughter, *Coal is our life* (London 1956).

³⁹ Kreukels, *Kolen en kampels*, 136-138.

controleren in hoeverre zij zich volgens de katholieke normen gedroegen. Zo ontzegde men personen met een andere religie het lidmaatschap van een vereniging om het katholieke karakter van het verenigingsleven te waarborgen.

Op voorwaarde van de erkenning van een vereniging door het bisdom, dat een geestelijk adviseur vereiste, steunde Laura en Vereeniging de verenigingen in Lauradorp. Het mijnbedrijf deed dat zowel in financiële zin als materieel door hen te voorzien van een gemeenschapshuis, materialen en soms speciale accommodaties en complete uitrustingen. Hoewel zij het niet afkeurden, waren sommige mijnwerkers ervan overtuigd dat deze vorm van industrieel paternalisme een middel was om de reproductie van de arbeid veilig te stellen. Het verenigingsleven bood immers afleiding van de veeleisende mijnarbeid. Bovendien vergrootte het paternalisme van het mijnbedrijf de loyaliteit van de werknemers en gaf de steun aan verenigingen het mijnbedrijf een goede naam als werkgever, wat in haar voordeel kon werken bij het aantrekken van nieuw personeel. De aanwezigheid van geestelijk adviseurs waarborgde tenslotte het katholieke karakter van het verenigingsleven. Laura en Vereeniging steunde het verenigingsleven in Lauradorp dus niet slechts uit liefdadigheid, maar uit rationele overwegingen die mede voortkwamen uit haar 'beschavingsdrang'.

Naast de activiteiten in het lokale verenigingsleven ontplooidde de bevolking in haar vrije tijd diverse activiteiten in en rond het huis. Deze waren dikwijls van oudsher kenmerkend voor de regio en werden door de mijnbedrijven en de clerus gestimuleerd in het kader van de integratie met de plaatselijke bevolking. Zo hadden vrijwel alle woningen een moestuin waarin de mijnwerkers kleinvee hielden en groenten en fruit teelden, die na de oogst door de vrouwen werden ingemaakt.⁴⁰

Moderne mijnwerkersgezinnen

Traditionele taakverdeling

De mijnwerkersgezinnen van Lauradorp kenmerkten zich na de Tweede Wereldoorlog door een traditionele taakverdeling. De man werkte buitenshuis en verdiende het gezinsinkomen. De vrouw zorgde voor het huishouden en de kinderen. De mijnwerkers namen behalve het kostwinnerschap nog de verantwoordelijkheid voor de tuin en het technisch onderhoud van de woning op zich. Deze taakverdeling was destijds in de meeste Nederlandse huishoudens gemeengoed.⁴¹ De huiselijke taakverdeling in het ideaaltipe van Bulmer komt hiermee overeen.

Net als in het ideaaltipe en in Engelse mijnwerkersgemeenschappen lag de zorgtaak van de vrouwen zowel besloten in het waarden- en normenpatroon

⁴⁰ *Ibidem*, 69.

⁴¹ C. Brinkgreve, 'Mannen en vrouwen: verschuivingen in macht en identiteit', in: T. Zwaan (ed.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Amsterdam 1993) 298-311, en De Regt, 'Het ontstaan van het "moderne" gezin'.

van de mannen als dat van de vrouwen.⁴² De meeste mijnwerkerskoppels waren het erover eens dat de man na het huwelijk of de geboorte van een kind verantwoordelijk was voor het gezinsinkomen en dat de vrouw zich vanaf dat moment op de zorg voor het huishouden en de kinderen moest richten. Deze opvattingen kwamen deels voort uit het burgerlijk-christelijke gedachtegoed dat de katholieke kerk en het mijnbedrijf door middel van hun beschavingsoffensief poogden te verbreiden. Zo werd de mijnwerkersbevolking in een campagne uit de jaren vijftig gewezen op het belang van het moederschap en een huiselijk gezinsleven in het zware mijnwerkersbestaan, en geboden katholieke gedragsregels de vrouw haar echtgenoot vanaf het huwelijk tot de dood te verzorgen.⁴³

Hoewel het merendeel van de mijnwerkersvrouwen de zorg voor het huishouden en de kinderen wel als een plicht ervoer, waren het de mannen die de grootste waarde hechtten aan de traditionele rolverdeling. Ondanks het feit dat sommigen van hen de ondergrondse arbeid bij voorbaat tegenstond en het dikwijls betekende dat hun echtgenotes voortdurend in angst leefden, hadden zij na hun huwelijk of de geboorte van een kind gekozen voor het beroep van mijnwerker. Het relatief hoge loon dat zij daarmee konden verdienen, stelde hen in staat hun kostwinnerschap te garanderen. Zij achtten dat niet alleen van belang vanuit een verburgerlijkt normen- en waardenpatroon, maar tevens omdat het een mannelijke status met zich meebracht. Dit mannelijke ethos is kenmerkend voor arbeidersculturen.⁴⁴

Ook veranderende opvattingen over ouderschap en opvoeding speelden een rol bij de functiescheiding in de mijnwerkershuishoudens. De gestegen welvaart leidde er na de Tweede Wereldoorlog toe dat kinderen een heel andere positie in het gezin kregen dan voorheen. De mijnwerkers en mijnwerkersvrouwen waren het er in toenemende mate over eens dat kinderen persoonlijke aandacht verdienden. Deze konden de vrouwen hen als huismoeders optimaal bieden. Dat de vrouw thuis bleef, was het resultaat van het feit dat de beloning voor vrouwen lager was dan die voor de mijnwerkers. Verder was het destijds nog vrij gebruikelijk vrouwen te ontslaan zodra zij gingen trouwen of zwanger werden. Onder andere bij Laura en Vereniging was dit de gebruikelijke gang van zaken. Tot slot was het in Nederland van oudsher het geval dat de vrouw voor de kinderen zorgde en dat zij dit in haar seksespecifieke opvoeding had meegekregen.⁴⁵

De mijnwerkersvrouwen speelden een essentiële rol in de reproductie van de arbeid. Dit was voor de mijnbedrijven en de mijnwerkers een reden om hen af te schermen van de 'onreinheid' van het ondergrondse werk. Maar de zwaarte van de ondergrondse arbeid was zeker niet de belangrijkste reden voor de strikte taakverdeling in de mijnwerkersgezinnen. Veel mijnwerkers waren immers

⁴² Dennis et al., *Coal is our life*.

⁴³ N. van de Besselaar, I. Crutzen, H. Theunissen en T. Vaes, *Mijnwerkersvrouwen: een vergeten groep* (Sittard 1979).

⁴⁴ P. Willis, *Learning to labour. How working class kids get working class jobs* (Hampshire 1977).

⁴⁵ Brinkgreve, 'Mannen en vrouwen'.

juist ondergronds gaan werken om hun kostwinnerschap te kunnen handhaven. De keuze voor het ondergrondse werk was in die gevallen niet de oorzaak van de functiescheiding, maar juist het gevolg daarvan. Bovendien waren de mannen wel in staat om naast hun werk nog bijna dagelijks in hun tuin te werken of zich voor een vereniging in te zetten.

Andere redenen voor de gesegregeerde taakverdeling van de mannen en vrouwen in het huishouden waren het nog grotendeels ontbreken van huishoudelijke apparaten en het feit dat de mijnwerkersgezinnen hun levensritme aan de wisselende werktijden van de mannen aanpasten.

Hoewel de werkzaamheden van huisvrouwen over het algemeen wel waardering met zich meebrachten, bleven de resultaten van de huishoudelijke arbeid onzichtbaar. Sommige huisvrouwen hadden daardoor de behoefte buitenshuis diverse activiteiten te ontplooiën om zich te bewijzen en zich op andere gebieden te ontwikkelen. In vrijwilligerswerk voor verenigingen of andere organisaties vonden zij vaak de mogelijkheid dit te realiseren.

Sociale reproductie?

De mijnwerkers en mijnwerkersvrouwen die na de Tweede Wereldoorlog in het huwelijk traden, waren hoofdzakelijk afkomstig uit vooroorlogse gezinnen met twee tot veertien kinderen. Zelf hadden zij één tot vier kinderen. In andere Limburgse huishoudens lag het kindertal na de Tweede Wereldoorlog hoger. Het relatief lage kindertal van de mijnwerkersgezinnen was het resultaat van de toegenomen welvaart en een daarmee samenhangende opinieverandering ten aanzien van opvoeding. De gestegen levensstandaard had tot gevolg dat de economische betekenis van kinderen in de mijnwerkershuishoudens afnam. De economische noodzaak van een groot aantal kinderen was verdwenen. Daarnaast en daardoor veranderden zoals gezegd de ideeën over opvoeding. De opvatting dat kinderen zich optimaal moesten kunnen ontwikkelen, werd de algemene norm. Deze overtuiging woog voor de meeste mijnwerkerskoppels zwaarder dan de katholieke leefregel om zo veel mogelijk kinderen op de wereld te zetten. Zij deden daarom in toenemende mate aan (natuurlijke) geboortebepaling, terwijl de kerk dit destijds nog streng veroordeelde.

Vanuit de burgerlijke pedagogische moraal konden de mijnwerkers en de mijnwerkersvrouwen na de oorlog steeds meer waardering opbrengen voor een goede opleiding. De 'tegenschoolcultuur'⁴⁶ die in de jeugd van de meeste mijnwerkers een grote rol speelde, verloor terrein aan de middenklassenormen ten aanzien van onderwijs. Net als in veel andere Nederlandse arbeidershuishoudens zagen de mijnwerkershuishoudens onderwijs in toenemende mate als mobiliteitskanaal.⁴⁷ Onder invloed van deze opinieverandering steeg het opleidingsniveau van de generatie mijnwerkerskinderen van na de Tweede

⁴⁶ Willis, *Learning to labour*.

⁴⁷ De Regt, 'Het ontstaan van het "moderne" gezin', en T. Zwaan, 'De verbroken vierenheid: een interpretatie van recente transitie', in: T. Zwaan (ed.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*, 265-297.

Lauradorp, 2000. Foto Sophie Bouwens, Utrecht.

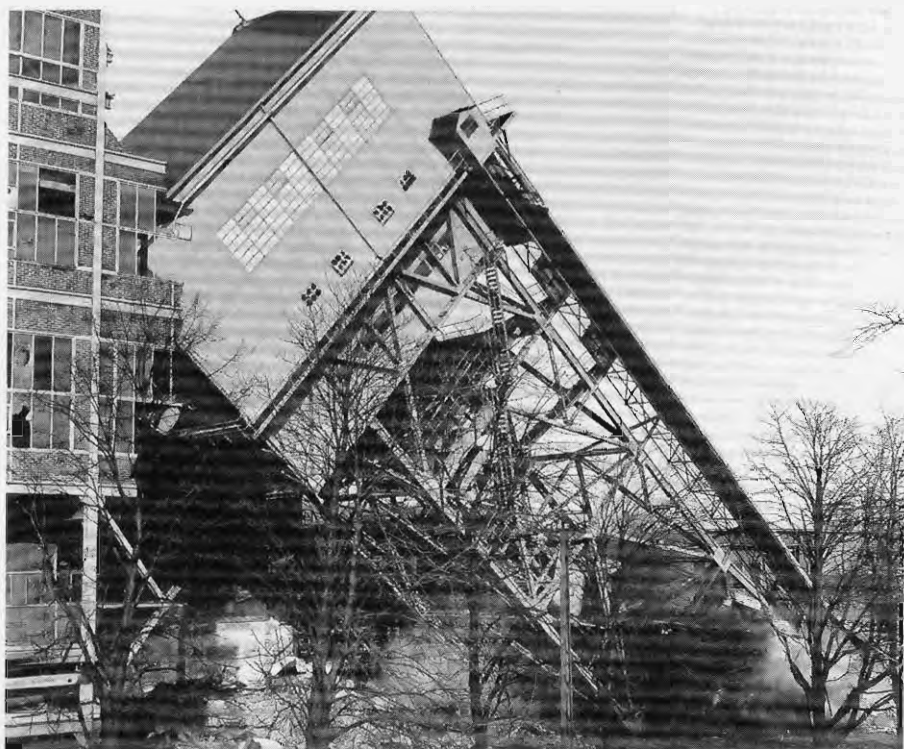
Wereldoorlog ten opzichte van dat van hun ouders. In dit opzicht week de situatie van Lauradorp af van die in het ideaaltype van Bulmer waar sprake is van sociale reproductie.

Vanwege de gescheiden taakverdeling, het beperkte kindertal en de grotere waarde die men aan de individuele ontplooiing van hun kinderen ging hechten, zijn de mijnwerkersgezinnen van na de Tweede Wereldoorlog te typeren als zogenaamde moderne gezinnen.⁴⁸

Mijnwerkersgemeenschap Lauradorp

In de periode van mijnbouw waren wonen en werken nauw met elkaar verbonden in Lauradorp. Alle gezinshoofden werkten bij het mijnbedrijf Laura en Vereniging. Op basis van gedeelde werk- en woonervaringen en hun sociale positie ontwikkelden de bewoners van Lauradorp een gemeenschappelijke cultuur. De bevolking van Lauradorp was overwegend katholiek gelovig, maar een deel beoefende in de huiselijke sfeer reeds *Eigensinn* ten aanzien van de bijbehorende leefregels. Verder waren de Lauradorpers elkaars belangrijkste referentiegroep en was de lokale sociale participatie hoog. Ondanks hun gevoel deel uit te maken van de arbeidersklasse vertoonden de Lauradorpers verburgerlijkte opvattingen en gedragingen ten aanzien van nabuurschap, de huiselijke taak-

⁴⁸ De Regt, 'Het ontstaan van het "moderne" gezin', en T. Zwaan, 'De verbroken vierenheid: een interpretatie van recente transitie's'.

Afbraak schacht II van de mijn Laura, 12-11-1970. Fotocoll. Industrion, Kerkrade.

verdeling en opvoeding. Tenslotte was de mijnwerkerscultuur doordrongen van regionale, i.e. Limburgse elementen. Op de laatste twee punten week het leven in Lauradorp af van dat in de ideaaltypische mijnwerkersgemeenschap van Bulmer. Het is de vraag wat de sluiting van de mijnen van Laura en Vereniging voor het gemeenschaps- en gezinsleven in Lauradorp betekende.

De mijnsluitingen

Diverse factoren, zoals de opkomst van goedkopere en gebruiksvriendelijkere energiebronnen, leidden ertoe dat minister van Economische Zaken Den Uyl zich in 1965 genoodzaakt zag de Limburgse mijnbouw aan banden te leggen. Hij maakte dit besluit bekend in de Eerste Mijnnota. Vier jaar later bleek minister De Block in de Tweede Mijnnota al uit te gaan van een algehele beëindiging van de mijnbouw in Limburg. Minister Langman kondigde in de Derde Mijnnota aan de mijnindustrie in 1974 helemaal stil te zullen leggen. In 1968 sloot de mijn Laura en in 1974 volgde de Julia.⁴⁹

⁴⁹ Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 293-344 en 397-424; Breij, *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht*, 147-162.

Parallel aan het sluiten van de mijnen trachtte de overheid nieuwe werkgelegenheid aan te trekken voor het mijngebied. Aanvankelijk was de aandacht daarbij hoofdzakelijk gericht op industriële ondernemingen⁵⁰, maar vanaf het einde van de jaren zeventig begon het accent te verschuiven naar de dienstensector.⁵¹ De mijnbedrijven ontvingen subsidie om nieuwe bedrijven op te richten. In vergelijking met de andere mijnbedrijven creëerde Laura en Vereniging veel nieuwe banen voor haar personeel door een relatief groot aantal stabiele dochterondernemingen op te richten, zoals Pionier Laura, Laura Motoren, Laura Metaal en de steenfabriek Nievelsteen.⁵² Het kostte de mijnwerkers dikwijls grote moeite zich aan de arbeidsomstandigheden in de nieuwe bedrijven aan te passen. Het werk was met name fysiek veel minder veeleisend en tastte zo de mannelijke status die de mannen als mijnwerker kenden aan.

De meeste herplaatste mijnwerkers kregen een inkomensdaling te verwerken, nadat de inkomenssuppletie op grond van een artikel uit het EGKS-verdrag na twaalf tot dertig maanden afliep.⁵³ Behalve overgeplaatst, werden veel mijnwerkers vervroegd gepensioneerd of (gedeeltelijk of geheel) afgekeurd en vonden verschillende mijnwerkers werk over de grens. Op die manier bleven de werkloosheidscijfers aanvankelijk laag.⁵⁴ Toen echter diverse nieuw aangetrokken bedrijven failliet gingen, moesten de daar herplaatste mijnwerkers opnieuw op zoek naar een baan.

Deïndustrialisering in Lauradorp

Van huur- naar koopwoningen

Tijdens de mijnsluitingen zijn veel Limburgse mijnwerkerswijken van vóór 1930 gesloopt in verband met hun gebrekkige onderhoudstoestand of blijvende mankementen.⁵⁵ Ook de woningen in Lauradorp vertoonden allerlei gebreken en tekortkomingen. Zo waren de meeste woningen slecht onderhouden, beschikten de huizen uit de jaren twintig nog niet over een douche of een bad, en waren de oudste woningen volgens de maatstaven van de jaren zeventig nogal klein. De woningbouwvereniging Thuis Best verloor met de sluiting van het mijnbedrijf haar belangrijkste financier⁵⁶. Desondanks zijn de woningen in Lauradorp niet afgebroken. Op 1 oktober 1968 werd Thuis Best weliswaar opgeheven, maar het droeg haar eigendommen over aan de pensioenfondsen van het mijnpersoneel, die beiden inmiddels deel uitmaakten van het Administratiekantoor Zuid-

⁵⁰ Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 300-305, 372-395, 408-414, 461-490.

⁵¹ J.M.G. Derix, *Perspectief voor Limburg. Stappen en obstakels in het beleid rond de perspectievennota Limburg, 1965-1990* (Leeuwarden 1990) 78-121, en W.M. Derks, *Zuid-Limburg: 25 jaar herstructurering* (Maastricht 1990).

⁵² Brouns, *Laura en Vereniging*, 124-125; Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 485, 488.

⁵³ Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 290-293, 506.

⁵⁴ *Ibidem*, 470-482.

⁵⁵ *Ibidem*, 519-520.

⁵⁶ Zie ook Van Royen, 'Beheersaspecten van het huisvestingsbeleid'.

Limburg (AZL).⁵⁷ Ten tijde van de mijnsluitingen probeerde het AZL de huurwoningen in Lauradorp aan de bewoners te verkopen, zodat zij het aanpassen en renoveren van de woningen voor eigen rekening konden nemen. Vanwege de lage prijzen en het dankzij diverse maatregelen op dat moment nog enigszins gehandhaafde inkomensniveau, gingen veel huishoudens gretig op dat aanbod in.⁵⁸

Veel bewoners verbouwden de gekochte woningen of knapten ze op. Het AZL paste de overgebleven huurwoningen geleidelijk aan de heersende maatstaven aan. De mogelijkheid tot het kopen van de huurwoningen leidde zo niet alleen tot een toenemende gebondenheid van de bewoners aan hun woning, maar ook tot een diversificatie en kwalitatieve verbetering van de woningvoorraad, waardoor het imago en het vestigingsklimaat van Lauradorp verbeterden.

Bevolkingssamenstelling

Hoewel zich in de jaren dertig en na de Tweede Wereldoorlog veel Limburgers in Lauradorp vestigden, was een deel van de lokale mijnwerkersbevolking nog afkomstig uit andere delen van Nederland en uit het buitenland. Op regionaal niveau leidden de mijnsluitingen tot een grootschalige remigratie van deze 'vreemdelingen'. In verband met nieuwe banen elders verliet tevens een aantal Limburgse mijnwerkers het mijngebied. In de jaren zeventig kreeg de Oostelijke Mijnstreek daardoor te kampen met een vertrekoverschot. De wegtrekkende Limburgers waren hoofdzakelijk jongeren, die het meest kansrijk waren op de arbeidsmarkt.⁵⁹ Deze selectieve migratie deed zich in Lauradorp nauwelijks voor door de verkoop van de woningen en de daarmee samenhangende vooruitgang van het vestigingsklimaat en het imago. Ook de relatief grote inspanningen van Laura en Vereeniging om in de regio vervangende werkgelegenheid te scheppen hadden hier een gunstige uitwerking. Het vertrek van kansrijke personen was in Lauradorp dus relatief gering, waardoor het risico van de onderklassevorming waar Wilson op wees⁶⁰, klein was.

Dankzij de inspanningen van de overheid en Laura en Vereeniging om de mijnwerkers aan vervangend werk te helpen bleef het aantal werklozen in Lauradorp beperkt. De vele afvloeiingen door middel van vervroegde pensionering en arbeidsongeschiktheid en de grensoverschrijdende pendel droegen hieraan bij, hoewel de mijnwerkers de vervroegde pensioneringen en de afkeuringen veelal als 'gedwongen werkloosheid' ervoeren.

Behalve een vertrekoverschot kende de Oostelijke Mijnstreek ten tijde van de mijnsluitingen een dalende huwelijksvruchtbaarheid.⁶¹ Evenals in de rest van Nederland⁶² was dat het gevolg van veranderende ideeën en mogelijkheden ten

⁵⁷ SHCL, Archief Laura en Vereeniging; Correspondentie met Thuis Best over beheer woningen in Lauradorp, 1966-1968.

⁵⁸ P. Trompeter, *Landgraaf: toen en nu* (Hulst 1995), 42; Bouwens, *Mijnstempels*, 128.

⁵⁹ Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 386-389, 405-450, 473, 504-505.

⁶⁰ Wilson, *The truly disadvantaged*.

⁶¹ Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 516.

⁶² Zwaan, 'De verbroken veteenheid'.

aanzien van geboortebeperving, opvoeding en ouderschap. In die periode gingen bovendien meer Nederlandse vrouwen werken⁶³, wat ertoe leidde dat zij later en minder kinderen kregen. In Lauradorp was de afname van het geboortecijfer in de periode van de mijnsluitingen minder explosief dan in haar directe omgeving omdat de huwelijksvruchtbaarheid al sinds het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog daalde.

Manifeste ontkerkelijking

Na de Tweede Wereldoorlog was er bij een deel van de Lauradorpers reeds op latente wijze sprake van secularisatie, die zich uitte in de vorm van *Eigensinn* in de privé-sfeer. In de tweede helft van de jaren zestig begon het kerkbezoek van de Lauradorpers drastisch af te nemen. Deze manifeste vorm van ontkerkelijking viel dus min of meer samen met het mijnsluitingsproces. Met het verdwijnen van het paternalistische mijnbedrijf verloor de katholieke kerk dan ook een belangrijke machtsbasis. Bij de nieuwe werkgevers, die geen paternalistische drijfveer hadden, had de kerk zelden of nooit wat in te brengen. Openbaar onkerkelijk gedrag vormde niet langer een risico voor het behoud van een baan en daarmee het gezinsinkomen en de woning.

De kerk had met de mijnsluitingen weliswaar veel van haar macht verloren, maar de oorzaken voor de manifeste ontkerkelijking lagen ook elders. Door de toegenomen welvaart na de Tweede Wereldoorlog waren steeds meer mijnwerkersgezinnen in het bezit gekomen van een radio en een televisie en was hun mobiliteit toegenomen. Met name in de jaren zestig kwamen zij op deze wijze in aanraking met andere denkbeelden en levensstijlen, waardoor ze zich realiseerden dat de katholieke leefwijze niet zaligmakend was. Het kon blijkbaar anders. Dat bracht veel Lauradorpers die de kerkleer nog trouw waren, aan het twijfelen over de correctheid van de katholieke kerkleer. Daarnaast gaven diverse ontwikkelingen binnen de kerk als instituut reden tot twijfel. In de jaren zestig keerden veel katholieke geestelijken de kerk de rug toe. Zij hadden onder andere moeite met het celibaat dat zij in ere moesten houden. De grote hoeveelheid uittredingen spoorde de Lauradorpers aan de katholieke leefregels ter discussie te stellen. Verder gooiden paus Johannes XXIII en paus Paulus VI volgens sommige Lauradorpers 'de knuppel in het hoenderhok' met het Tweede Vaticaans Concilie, waarbij tussen 1962 en 1965 maatregelen werden genomen om onder andere de liturgie te moderniseren.⁶⁴ De plotselinge verandering van de kerkelijke rites leidde ertoe dat de Lauradorpers de kerk als instituut kritischer gingen beoordelen. Deze twee ontwikkelingen deed de groep Lauradorpers die zich niet meer met de kerk identificeerden, groeien. Daardoor werd het sociaal gezien acceptabeler om in het openbaar af te wijken van de katholieke leefregels.

Ondanks alle veranderingen weerhield de gedeeltelijk gehandhaafde sociale

⁶³ Brinkgreve, 'Mannen en vrouwen'.

⁶⁴ Zie ook *Grote Winkler Prins Encyclopedie* (Amsterdam, 1992).

controle menige mijnwerker en mijnwerkersvrouw er nog steeds van niet meer naar de kerk te gaan of hun afkeer van de kerkelijke leefregels kenbaar te maken. Bij Peter van der Meer speelde dit nog lange tijd een grote rol:

'Op een gegeven moment gingen wij ook niet meer zo consequent naar de kerk. Ik weet nog goed dat we dan bij onze schoonmoeder kwamen en dat die onze kinderen uit-hoorde of wij naar de kerk waren geweest. En wij zeiden dan van tevoren maar tegen de kinderen dat we nog naar de kerk zouden gaan, zodat zij dat ook tegen hun oma zouden zeggen. Dus toen waren we nog bang: we waren al getrouwd, we hadden al kin-deren en toch waren we bang dat moeder erachter zou komen dat we niet naar de kerk gingen.'

Voor oudere Lauradorpers was het dikwijls moeilijk afstand te nemen van het kerkbezoek omdat dit een gewoonte was. Bovendien namen velen meestal niet zozeer afstand van de kerk uit 'ongeloof', maar uit onvrede met het keurslijf en het gedrag van de katholieke kerk. Onkerkelijkheid betekende voor hen het verlies van de plek om hun religie te belijden. Omdat het verschillende mijnwerkers en mijnwerkersvrouwen grote moeite kostte zich van de kerk te distantiëren, manifesteerde de ontkerkelijking zich bij hen pas relatief laat of nooit.

Veel mijnwerkers die afstand hebben genomen van de katholieke kerk, koesteren tegenwoordig gevoelens van woede en wrok ten aanzien van de kerk. Hein Ritterbeeks verwoordt dit als volgt:

'Kijk, vroeger, als hier een pater wat zei, dan zei je: "Ja, pater is goed." Maar nu zou je zeggen: "Loop naar de klote!" Ik bedoel maar.... Als die me nu nog wat zeggen, jazekeer, dan ga ik niet met die mee. Dus zo heb ik nu de haat op hun hè. Dat was echt onvoor-stelbaar zoals dat vroeger was! Dat was het grootste bedrog dat er bestond hè. We heb-ben het nu toch veel beter. Als de jeugd van vandaag het eens zou moeten hebben, zoals wij het gehad hebben in onze jeugd. Och! Dan kwam er een opstand! Maar ja, als het nu hetzelfde was met de geestelijken en alles, die alles onderdrukten, dan was het nu ook rustig denk ik. Maar die hebben hun macht verloren.'

Een groot deel van de mijnwerkersbevolking voelt zich verloochend door de geestelijken omdat ze het idee hebben dat de clerus de bevolking van Lauradorp heeft onderdrukt. Toch was zij in aanzienlijke mate zelf verantwoordelijk voor haar gedrag. Het had voordelen met zich meegebracht om zich in het openbaar volgens de normen van de katholieke kerk te gedragen.

De contacten tussen de burens

Het verdwijnen van de mijnindustrie en de komst van andere vormen van werkgelegenheid leidden tot een diversificatie van de beroepenstructuur in Lauradorp. Indien oud-mijnwerkers Lauradorp verlieten, kwamen daar overwe-gend mensen zonder ervaring met mijnarbeid voor in de plaats. De institutio-nale familiariteit op basis van gelijke werk- en leefomstandigheden verdween

Lauradorp, 2000. Foto Sophie Bouwens, Utrecht.

zo voor een deel. Onder de oud-mijnwerkers en de mijnwerkersvrouwen bleef zij daarentegen in sterke mate wel gehandhaafd. Zij bleven onderling functioneren als *imagined community*.

Met de mijnsluitingen trokken de belangrijkste 'beschavers', het mijnbedrijf en de kerk, zich deels terug uit Lauradorp. Ofschoon het aantal gezinnen dat in objectieve zin deel uitmaakte van de arbeidersklasse toenam, hield de burgerlijke houding van de Lauradorpers ten aanzien van de contacten in de buurt na 1965 stand. Het werd echter moeilijker elkaar in de publieke sfeer te ontmoeten omdat ten tijde van de mijnsluitingen diverse publieke ontmoetingsplaatsen uit Lauradorp verdwenen. Net als in de rest van de Mijnstreek daalde de koopkracht, wat ertoe leidde dat cafés en winkels de deuren moesten sluiten.⁶⁵ Omdat het kerkbezoek achteruitging, verloor ook de plaatselijke kerk haar functie als trefpunt. Het wegvallen van dergelijke openbare ontmoetingsplaatsen leidde tot een afname van de onderlinge contacten. Bovendien begon de publieke familiariteit in Lauradorp te dalen door de privatisering van het vermaak die de opkomst van de televisie met zich meebracht. Deze ontwikkeling deed zich ook in de rest van Nederland en in Engelse mijnwerkersgemeenschappen voor.⁶⁶ Door de toegenomen mobiliteit verplaatsten de Lauradorpers zich tenslotte eenvoudiger en over grotere afstanden dan voorheen, zodat zij voor hun sociale contacten niet langer op elkaar en op de buurt aangewezen waren. Dit kwam de frequentie van de contacten met de burens uiteraard niet ten goede.

⁶⁵ Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 507.

⁶⁶ D. Warwick en G. Littlejohn, *Coal, capital and culture. A sociological analysis of mining communities in West-Yorkshire* (Londen 1992), zie ook Blokland-Potters, *Wat stadsbewoners bindt*.

Belangrijke burenhulp

Ten tijde van de mijnsluitingen kreeg de onderlinge hulp tussen de mijnwerkersgezinnen opnieuw een belangrijke functie. Lokale sociale netwerken konden bijvoorbeeld een grote rol spelen bij het vinden van een nieuwe baan. Zo kreeg Hub Martens na het faillissement van de meubelfabriek waar hij tijdens de mijnsluitingen was gaan werken, een nieuwe baan in de winkel van zijn buurman. Verder zette men de contacten in de buurt in om inkomensdalingen op te vangen. Door elkaar te helpen en elkaar spullen te lenen, was het immers mogelijk de uitgaven fors te beperken. De onderlinge hulp handhaafde vanwege haar wederkerigheid haar functie als een soort verzekering voor de toekomst. De toenemende onderlinge afhankelijkheid vergrootte het belang van de burenhulp.

Ook de normatieve basis van de burenhulp kreeg met de mijnsluitingen een nieuwe impuls. De mijnwerkershuishoudens werden allemaal met een onzekere toekomst geconfronteerd. Dat bracht gevoelens van lotsverbondenheid met zich mee, waardoor de solidariteit onder de mijnwerkershuishoudens groeide en de onderlinge hulp toenam.

Ontmoeting, ontspanning en onbetaald werk

Hoewel de mijnsluitingen op het niveau van de Mijnstreek als geheel een negatieve invloed hadden op het plaatselijke verenigingsleven⁶⁷, bleven de verenigingen in Lauradorp hier om diverse redenen grotendeels van verstoken. Zo handhaafde Laura en Vereniging een deel van haar financiële steun aan het verenigingsleven. Vanaf 1974 konden de verenigingen in Lauradorp gebruik maken van financiële steun uit het Laurafonds. Dit geld was bestemd voor verenigingen en organisaties in haar vestigingsplaats Eygelshoven en de directe omgeving daarvan, die activiteiten ontplooiden op recreatief, cultureel of religieus terrein.⁶⁸ Ook nu nog ontvangen verenigingen in Lauradorp jaarlijks een bijdrage uit dit fonds. In mijnwerkersgemeenschappen die niet aan Laura en Vereniging verbonden waren, viel de steun van de mijnbedrijven over het algemeen wel helemaal weg, waardoor zij vaak met grote financiële problemen te kampen kregen.⁶⁹ Bovendien handhaafde een groot aantal Lauradorpse mijnwerkershuishoudens hun uitgaven aan het verenigingsleven, ofschoon zij soms na verloop van tijd een fikse inkomensdaling te verwerken kregen. De inzet als vrijwilliger en de deelname aan activiteiten bij verenigingen betekenden voor hen een uitermate geliefd tijdverdrijf. Het verenigingsleven bood nog steeds een uitgelezen mogelijkheid om buurtgenoten te ontmoeten zonder elkaars *private* domein te betreden. Een bezuiniging op de uitgaven aan het verenigingsleven zou een te sterke achteruitgang van de sociale contacten en daarmee de levenskwaliteit hebben betekend. De mijnwerkershuishoudens probeerden daarom

⁶⁷ Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 494-503; P.H. van Zeil en M.H.J. Huppertz, 'Oostelijk Zuid-Limburg: een oude mijnstreek met nieuw elan', in: *Het nieuwe Limburg* (Landgraaf 1990) 161.

⁶⁸ Brouns, *Uit de geschiedenis van Laura en Vereniging*, 111-113.

⁶⁹ Van Zeil en Huppertz, 'Oostelijk Zuid-Limburg: een oude mijnstreek met nieuw elan', 161.

eerst op andere zaken te bezuinigen.⁷⁰ De participatie in het verenigingsleven bleef zo merendeels behouden.

Een aantal Lauradorpers is van mening dat het lokale verenigingsleven er met de mijnsluitingen zelfs op is vooruitgegaan. Bij hun nieuwe werkgevers kregen de herplaatste mijnwerkers doorgaans regelmatigere werktijden en minder veeleisend werk, waardoor zij op vastere tijden en met meer energie konden deelnemen aan het verenigingsleven. Een andere stimulans vormden de mijnwerkers die met de mijnsluitingen voor honderd procent werden afgekeurd of (vervroegd) werden gepensioneerd. Als hun gezondheid het toestond, gingen zij zich dikwijls actief inzetten voor het gemeenschapsleven. Zoals Jan Extra het beschrijft:

'Toen ben ik wat gaan leren. Op het Broeklandcollege in Hoensbroek heb ik cursussen gevolgd voor natuurgids bij het IVN. Op het Eijkhagencollege en op Rolduc heb ik examen gedaan voor officieel natuurgids. Toen ze in de knoop zaten bij het IVN, ben ik penningmeester geworden. Ik ben toen zeventien jaar penningmeester geweest. En ik maakte het krantje. Toen hebben ze nog een kopieerapparaat hier gebracht zodat ik dat kon maken hè. En dan verzamelde ik alles en niette ik het en bracht ik het ook altijd rond hè. Dat is toch gauw zo'n vijftientig kilometer. Dat ging tot Heerlen, Kerkrade. Dat heb ik gedaan toen ik weer fietsen kon. Toen kreeg ik het zo druk dat ik nog een agenda nodig had! Vroeger toen ik werkte, had ik er geen nodig. Maar ja, voor vergaderingen en districtsvergaderingen en zo hè...'

Veel afgekeurde en gepensioneerde mijnwerkers zagen in deze vorm van vrijwilligerswerk een goede mogelijkheid nuttig werk te verrichten, zichzelf te ontplooien en hun tijd zinvol te besteden. Hun activiteiten voor het verenigingsleven beschouwden zij daarmee als een vorm van onbetaald werk.

Aan het einde van de jaren zestig begonnen de paters Lauradorp te verlaten. Vanaf dat moment verloren de Lauradorpse verenigingen hun geestelijk adviseurs of onthieven zij hen van hun taak. In het decennium erna nam het welzijnswerk evenals in de rest van de Mijnstreek echter verschillende activiteiten met succes van de geestelijken over.⁷¹ Behalve in het verenigingsleven zochten de mijnwerkers en mijnwerkersvrouwen hun vertier na de mijnsluitingen nog steeds buiten de georganiseerde verbanden, zoals in het onderhouden van hun moestuin. Deze bezigheden droegen volgens hen in belangrijke mate bij aan de levenskwaliteit en ze konden een financiële besparing opleveren, die uiteraard welkom was, gezien de veel voorkomende inkomensdalingen.

⁷⁰ Zie ook G.B.M.L. Koene, 'Omscholing en wederaanpassing van ex-mijnwerkers. Een beschouwing van de onderzoeken en ervaringen', *Geologie en Mijnbouw: Mijnsluitingsnummer 50* (1971) 187-200, en Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 508.

⁷¹ Zie Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 508-512.

De mijnwerkersgezinnen

Emancipatie?

Ten tijde van de mijnsluitingen groeiden de mogelijkheden voor vrouwen om buitenshuis te werken. Zo veranderde in de jaren zestig bijvoorbeeld de houding van werkgevers tegenover gehuwde vrouwen als werknemer. Omdat het huishouden grotendeels was gemechaniseerd, hielden vrouwen in de jaren zestig tevens meer tijd over om er een betaalde baan op na te houden. Verder kreeg de emancipatie van de vrouw in de jaren zestig en zeventig een impuls door een beter controleerbare vruchtbaarheid, de versterking van de formele positie van de vrouw en het inlopen van de onderwijsachterstand van vrouwen. Nationaal gezien nam het aantal vrouwen dat buitenshuis werkte daardoor toe.⁷² In de omgeving van Lauradorp verbeterde toegankelijkheid van de arbeidsmarkt voor vrouwen bovendien doordat de economische structuur differentieerde en daardoor meer banen bood die ook geschikt waren voor vrouwen. De Limburgse Mijnstreek is in dat opzicht vergelijkbaar met de Engelse mijnregio Yorkshire. Maar evenmin als in Engeland leidden deze ontwikkelingen in Lauradorp tot een grotere arbeidsparticipatie van de mijnwerkersvrouwen.

De belangrijkste reden voor de blijvend lage arbeidsparticipatie van de vrouwen was dat de voormalige mijnwerkers en hun echtgenotes over het algemeen vasthielden aan de heersende waarden en normen met betrekking tot de huishoudelijke taakverdeling. Deze kenden de vrouw een zorgtaak toe en stonden haar niet toe buitenshuis te gaan werken. Het waren nog steeds de mannen die vanuit hun mannelijke ethos de grootste waarde toekenden aan het handhaven van deze taakverdeling. De *genderspecifieke* rolverdeling die in de periode van de mijnbouw was ontstaan, hield na de mijnsluitingen dan ook grotendeels stand.

Het gezinsinkomen van de mijnwerkersgezinnen bleef dus over het algemeen afhankelijk van het loon van de man. De onzekerheden waarmee de mijnwerkers uit Lauradorp met de mijnsluitingen te maken kregen, maakten hen ongerust over het gezinsinkomen. De wens het kostwinnerschap te handhaven, gecombineerd met de specifieke werkervaring en de veelal lage opleiding van de mijnwerkers, leidde dikwijls tot grote zorgen. Bij Wim Pietersen was dit duidelijk het geval. Zijn vrouw Ans vertelt hierover:

'Ja, die zat er toch heel erg mee dat hij van werk moest veranderen en dat hij niets geleerd had. Die onzekerheid heeft een hele grote indruk op hem gemaakt. Toen waren de jongens nog aan het leren en ja, dat hij niet meer voor zijn gezin kon zorgen en die onrust iedere keer. Dat was een hele grote zorg voor hem. Daar heeft hij het van aan zijn hart gekregen.'

⁷² Brinkgreve, 'Mannen en vrouwen'; De Regt, 'Het ontstaan van het "moderne" gezin'; Zwaan, 'De verbroken viereenheid'.

Uiteindelijk vonden de mijnwerkers die niet gepensioneerd of afgekeurd werden bijna allemaal een baan. Maar de situatie die zij als mijnwerker hadden gekend, zouden zij nooit meer meemaken.

Toen de maatregelen om het inkomensniveau uit de mijnen tijdelijk te handhaven afliepen⁷³, ging het inkomen van de meeste mijnwerkershuishoudens er fors op achteruit. Toch leidde dat er meestal niet toe dat de echtgenotes van de mijnwerkers gingen werken. De mijnwerkersgezinnen pasten hun uitgavenpatroon liever aan door een aantal besparingen door te voeren. Het plaatselijke welzijnswerk zette allerlei activiteiten op om de mijnwerkersgezinnen te helpen omgaan met de inkomensachteruitgang. Het inkomen van sommige mijnwerkers, vooral degenen die vervroegd met pensioen waren gegaan, daalde na hun afvloeiing echter zodanig dat er andere maatregelen nodig waren: de man moest een bijbaan nemen, de ouders moesten hun kinderen om financiële steun vragen, of de vrouw moest alsnog buitenshuis gaan werken. De mijnwerkersvrouwen gingen in het laatste geval dus werken uit economische noodzaak. Het gros van de mijnwerkers beschouwde dit vanuit het mannelijke ethos als een teken van persoonlijk falen.

Voor de gezinnen waar de vader een nieuwe baan kreeg, zorgde de verbetering van het gezinsleven voor een compensatie voor de veel voorkomende inkomensdalingen. De meeste herplaatste mijnwerkers kregen bij de nieuwe werkgevers minder veeleisende banen met regelmatigere werktijden dan zij als mijnwerker gewend waren. Zij waren daardoor beter in staat tijd en energie in het gezinsleven te steken.⁷⁴

De volledig afgekeurde en vervroegd gepensioneerde mijnwerkers waren plotseling bijna continue in huis aanwezig. Dat veroorzaakte in eerste instantie meestal hevige huiselijke spanningen.⁷⁵ Van het ene op het andere moment gingen de leefwerelden van de mannen en de vrouwen elkaar overlappen. Veel afgekeurde of gepensioneerde mijnwerkers verveelden zich en gingen zich overal mee bemoeien. Tevens voelden zij zich machteloos tegenover het gedaalde inkomen en namen hun sociale contacten af. Daardoor konden er grote wrijvingen ontstaan tussen hen en de overige gezinsleden. Om de overvloedig geworden tijd opnieuw te vullen, iets nuttigs te doen en omdat hun echtgenotes daar vaak op aandrongen, namen deze mijnwerkers na verloop van tijd een deel van het huishoudelijke werk van hun vrouwen over. De eerste tijd belemmerde hun mannelijke ethos en de seksespecifieke opvoeding die zij hadden genoten hen hierbij. Indien de spanningen in huis te hoog opliepen, vingen de vrouwenbewegingen van het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) en van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB) de echtgenotes van de mijnwerkers op. Zij verzorgden gespreksgroepen, voorlichtingsactiviteiten en vormingsbijeenkomsten.⁷⁶ De plaatselijke Vrouwenvereniging organiseerde gelijk-

⁷³ Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 290-293, 306.

⁷⁴ Zie ook Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 511-512.

⁷⁵ Zie ook Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 510-511.

⁷⁶ Zie ook Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 512.

Inspectie- en controlemedewerkers bij Pionier Laura, 29-5-1969. Fotocoll. Industrion, Kerkrade.

soortige activiteiten. De mannen konden voor hulp terecht bij de voormalige mijnwerkersbonden, het maatschappelijk werk en andere takken van het welzijnswerk.

Sociale stijging

Na de Tweede Wereldoorlog was het gemiddelde opleidingsniveau van de meeste mijnwerkerskinderen gestegen ten opzichte van dat van hun ouders. Met de economische herstructurering ging de genoten opleiding een steeds belangrijkere rol spelen op de arbeidsmarkt. Dankzij hun hogere opleidingsniveau kon het gros van de mijnwerkerskinderen ten tijde van de deïndustrialisering, de opkomst van de dienstensector en de economische crisis in de jaren zeventig, makkelijker dan hun ouders een baan vinden. De mijnwerkerskinderen vonden onder andere werk in de verpleging, de administratieve sector en de techniek. Sommige mijnwerkerskinderen hebben gestudeerd aan een instelling voor hoger onderwijs en zijn tegenwoordig werkzaam als bijvoorbeeld ministerieel beleidsmedewerker of computerprogrammeur. Een aantal kinderen heeft alleen een lagere beroepsopleiding afgerond en bevindt zich daarmee in de meest kwetsbare segmenten van de postindustriële arbeidsmarkt.

De sociale mobiliteit van de mijnwerkerskinderen ging samen met een toenemende geografische mobiliteit. Zij gingen veelal buiten Lauradorp wonen. Vanaf de jaren zeventig hebben ze zich over de omgeving van Lauradorp en de rest van Limburg verspreid. De hoogst opgeleiden vestigden zich soms buiten

Limburg. In Lauradorp wonen nu voornamelijk nog enkele lager opgeleide mijnwerkerskinderen.

Sociale desintegratie in Lauradorp?

De casus van Lauradorp toont aan dat de resultaten van internationale processen door specifieke elementen in de lokale context grote verschillen kunnen vertonen met consequenties op nationaal, maar ook op regionaal niveau. Ondanks de homogene samenstelling van de beroepsbevolking en het voor Nederlandse begrippen massale ontslag bij Laura en Vereeniging zijn de gevolgen van de mijnsluitingen in Lauradorp veel minder rampzalig geweest dan op grond van theorieën over de lokale uitwerking van deïndustrialisering viel te verwachten. Gezien de problematische wijze waarop de mijnsluitingen op regionaal niveau uitpakten, heeft Lauradorp daar bovendien minder last van ondervonden dan de andere Limburgse mijnwerkersgemeenschappen. Diverse elementen uit haar *hidden history* hebben voorkomen dat de gemeenschap desintegreerde.

Om te beginnen heeft het nationale sociale vangnet ervoor gezorgd dat de effecten van de mijnsluitingen in Lauradorp minder desastreus waren dan op basis van Amerikaanse theorieën over de lokale gevolgen van deïndustrialisering verwacht kon worden. De verzorgingsstaat bereikte in de jaren zeventig haar grootste reikwijdte. Tevens nam de overheid extra maatregelen om de sociaal-economische implicaties van de mijnsluitingen op te vangen. Daarnaast ving het welzijnswerk een groot deel van de sociaal-culturele problemen op, door voorzieningen van het mijnbedrijf en de kerk over te nemen en tegemoet te komen aan de door de mijnsluitingen toegenomen behoefte aan maatschappelijke hulp.

De relatief sociale instelling van het mijnbedrijf Laura en Vereeniging vormde een tweede dempende factor ten aanzien van de schade van de mijnsluitingen in Lauradorp. Evenals de andere mijnbedrijven in Limburg voorkwam het een grote werkloosheid door moeilijk plaatsbare werknemers af te keuren of vervroegd te pensioneren. Maar in vergelijking met de andere mijnondernemingen zorgde Laura en Vereeniging ook voor veel structurele vervangende arbeidsplaatsen door de oprichting van relatief stabiele dochterondernemingen. Dit verklaart waarom de sociaal-economische effecten van het verdwijnen van de mijnarbeid in de mijnwerkersgemeenschappen van Laura en Vereeniging minder dramatisch waren dan in de andere Limburgse mijnwerkersgemeenschappen.

De uitwerking van de mijnsluitingen in Lauradorp werd verder verzacht door de verkoop van de woningen. Die leidde ertoe dat de bewoners meer aan hun woning gehecht raakten en dat de variatie in en kwaliteit van de woningvoorraad toenam. Daardoor bleven de uitgaande migratie van de bewoners met de meeste kansen op de arbeidsmarkt en daarmee het gevaar van desintegratie beperkt. In andere Limburgse mijnwerkersgemeenschappen werden de huizen

veelal afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw of werden zij weliswaar gerenoveerd, maar bleven het monotone huurwoningen, waardoor hun negatieve imago dikwijls stand hield en het bevolkingsverloop relatief hoog bleef.

Hoewel het gezamenlijke beschavingsoffensief van de mijnbedrijven en de kerk met de mijnsluitingen ten einde liep, handhaafden de Lauradorpers hun burgerlijke moraal ten aanzien van het gezins- en buurtleven grotendeels. Vanwege het verdwijnen van een aantal publieke ontmoetingsplaatsen, de groeiende diversiteit aan werkervaringen en de komst van enkele nieuwe bewoners, namen de publieke en de institutionele familiariteit in Lauradorp enigszins af. De institutionele familiariteit onder de mijnwerkershuishoudens hield echter stand. Zij waren nog steeds elkaars belangrijkste referentiegroep en *imagined community*, waardoor de mijnwerkerscultuur bewaard bleef. Door de toegenomen onderlinge afhankelijkheid en gevoelens van lotsverbondenheid tijdens en in de eerste jaren na de mijnsluitingen nam het onderlinge hulpbetoon van de mijnwerkershuishoudens zelfs nog toe.

Tenslotte tastten de mijnsluitingen het plaatselijke verenigingsleven nauwelijks aan. Laura en Vereniging continueerde middels het Laurafonds haar steun aan het verenigingsleven in de gemeenschappen waar haar voormalige mijnwerkers woonden. Daarnaast behielden de verenigingen voor de mijnwerkers en mijnwerkersvrouwen hun functie als bron van ontspanning en sociale contacten. De inkomensdaling die zij te verwerken kregen, leidde dan ook zelden tot bezuinigingen op de uitgaven aan het verenigingsleven. Het fysiek minder veeleisende vervangende werk van de herplaatste mijnwerkers en de overvloed aan tijd waarover de afgekeurde en (vervroegd) gepensioneerde mijnwerkers na hun afvloeiing gingen beschikken, stelde hen bovendien in staat actiever deel te nemen aan het plaatselijke verenigingsleven.

Vergeleken met wat op grond van theorieën over de lokale consequenties van het deïndustrialiseringsproces en de gevolgen van de mijnsluitingen op regionaal niveau verwacht kon worden, bleven de problemen in Lauradorp tijdens en na de mijnsluitingen beperkt. De interventie van de overheid en Laura en Vereniging, de verkoop van de woningen en de plaatselijke mijnwerkerscultuur, die zich onder andere kenmerkte door institutionele familiariteit en daarmee samenhangend hulpbetoon en een grote lokale sociale participatie, voorkwamen dat Lauradorp desintegreerde.

Margit van der Steen

'Ich bun altied un sjterk vroumus gewaes'

*Leven en werken van een boerin in een Midden-Limburgse plattelandsgemeenschap, Herten 1910-1960*¹

'Krieg oet', zegt Marie terwijl ze me opnieuw de schotel met vlaai voorzet en vers gezette koffie brengt. We zitten aan tafel in haar aanleunwoning, de cassetterecorder loopt en ze vertelt honderduit over haar leven als boerendochter en boerin. Ze spreekt over het vele harde werken, de machtige kerk, de gedwongen evacuatie in de oorlog, over veel kinderen krijgen en verzorgen. En over haar trouwdag, in 1936:

*'Dat trouwen stelde niet veel voor, de dag erna ging ik weer gewoon verder werken. Dat was niet jammer, de wereld was zo. De trouwdag was niets aparts. Voordat ik ging trouwen heb ik nog het hele vee verzorgd'*²

Kort na de trouwplechtigheid was ze al zwanger en op 1 september 1937 beviel ze van haar eerste kind, een meisje. Een dag eerder had ze nog flink meegeholpen om de oogst binnen te halen. Marie wordt niet kwaad als ze aan dit harde werken in hoogzwangere staat terugdenkt. Nee, ze spreekt hierover met onverhopen trots in haar stem. 'Ich bun altied un sjterk vrouwmus gewaes', zegt ze.

Marie Smeets-Peeters³ staat centraal in dit artikel dat het leven beschrijft van een vrouw die in velerlei opzichten representatief is voor een Hertense boerin in de periode tussen 1910 en 1960. Ze behoort tot de groep vrouwen waarover in het recent verschenen handboek over de Limburgse geschiedenis wordt gezegd: 'In dit soort bedrijven [gezinsbedrijven in de landbouw, ambacht, kleine nijverheid en handel, MvdS] was de positie van de vrouw buitengewoon sterk'.⁴

In de periode en het gebied die in dit artikel centraal staan, hebben zich ingrijpende ontwikkelingen voltrokken. Van een agrarische samenleving veranderde deze plattelandsgemeente in een gebied waarin de landbouw niet langer de belangrijkste bron van bestaan vormde. Terwijl in 1910 nog het merendeel van de Limburgers op het platteland woonde, was in 1960 de meerderheid in steden woonachtig. Als gevolg van een daling van de gemiddelde

¹ Graag wil ik hier Frans van der Steen bedanken voor zijn waardevolle adviezen en het materiaal dat hij ten behoeve van dit artikel verzameld heeft. Ik ben hem bijzonder erkentelijk voor het feit dat hij zijn expertise op het terrein van de Limburgse geschiedenis en streektaal aangewend heeft ten behoeve van dit artikel. Ook wil ik Ad Knotter en Willibrord Rutten bedanken voor hun commentaar op eerdere versies van deze bijdrage.

² De citaten in dit artikel zijn afkomstig uit: Margit van der Steen, 'Ich bun altied un sjterk vroumus gewaes' (Voorburg 2000).

³ Marie Smeets is een pseudoniem, evenals de namen van andere personen die in dit artikel worden genoemd.

⁴ P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*. Maastrandse Monografieën 63 (Hilversum 2000) 416.

Ool, gemeente Herten, luchtfoto. De grindgaten ontbreken nog. Het akkerland is uitermate versnipperd, een van de redenen voor de slechte sociaal-economische situatie van het dorp in jaren 1930. Fotocoll. SHCI, Provinciale Planologische Dienst in Limburg.

huwelijksleeftijd en een daling van het geboortecijfer ontwikkelde zich verder een zogenaamd modern demografisch patroon. De inzet van dit artikel is het presenteren van bijzonder materiaal over het leven van een boerin in Midden-Limburg in een periode van ingrijpende veranderingen.⁵ Het leven van Marie Smeets zal ik plaatsen in de context van de algemene sociaal-economische ontwikkelingen van Herten, waarbij ik gebruik maak van beschikbare literatuur en *oral history*.

Achtergronden

Marie Peeters werd in 1908 geboren. Ze was het op een na jongste kind uit een familie van negen. Net als bijna alle andere inwoners van het Limburgse dorpje Ool (gemeente Herten) verdienden haar ouders hun brood in de landbouw. Marie mocht zes jaar naar de lagere school en moest daarnaast altijd hard meewerken op het eigen bedrijf. Op 28-jarige leeftijd trouwde ze met Bèr Smeets uit

Roggel. Het werd een gelukkig en langdurig huwelijk. Samen pachtten ze een boerderij in een andere Hertens dorp, Merum. Hier brachten ze zeven kinderen groot onder vaak moeizame omstandigheden.

Marie Smeets-Peeters heb ik goed gekend. Ik bewaar veel herinneringen aan haar en ga nog af en toe bij haar op bezoek. In 1989 heb ik het voorrecht gehad vele uren met haar te kunnen praten over haar leven. Tien jaar later heb ik die interviews, aangevuld met herinneringen, uitgewerkt tot een boekje.⁵

Allereerst iets uit mijn herinneringen. Het is herfst 1967. Ik ben zes jaar oud en ga, net zoals iedere zondagmiddag, bij Marie op bezoek. Ik loop over het onverharde boerenerf en beklim de twee treden naar de voordeur. Als de deur openzwaait kijk ik recht in het binnenste van een opengesneden varken. Tot mijn grote ontzetting is de varkensladder met de opengesneden varkenshelften erop vastgebonden tegen de blauwe achterwand van de keuken opgesteld. Marie en Bèr slachten zelf en de achterwand van de keuken is de beste plek om het vlees te laten besterven. Later die middag eten we verse balkenbrij met brood. Aan de zondagmiddagen, als haar kinderen op bezoek komen, heb ik eideloze herinneringen. Er wordt vlaai gegeten, zeker twee stukken per persoon. Als er iets bijzonders te vieren is, eten we ook 'kaai schottel' (een soort huzaren-salade) met broodjes. Na het eten gaan de mannen kaarten en de vrouwen wassen af. Het ergert mij dat de vrouwen moeten werken terwijl de mannen een spelletje mogen spelen. Maar ik zie ook dat in de keuken altijd gezellig gekletst en veel gelachen wordt, terwijl de mannen proberen elkaar af te troeven. In een grijze walm van pijp- en sigarenrook 'godmejaren' de mannen heel wat af.

Niet alleen mijn herinneringen aan Marie hebben een rol gespeeld bij het maken van de interviews, ook mijn studie sociaal-economische geschiedenis en mijn langdurige werkzaamheden ten behoeve van de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis en *genderstudies* zijn van belang geweest. Mijn betrokkenheid bij vrouwengeschiedenis wakkerde de belangstelling aan om het leven van vrouwen als Marie niet alleen te onderzoeken, maar ook waar mogelijk vast te leggen. De methode van *oral history* bleek daarbij zeer geschikt. Het gaf de mogelijkheid om vrouwen zelf aan het woord te laten over hun leven. Daarom ging ik, gewapend met cassetterecorder en papier en pen, Marie interviewen. In totaal heb ik zeven uur met haar gesproken, verdeeld over vier sessies. De vraag naar de mogelijkheden om het leven zelf vorm te geven, vormde de rode draad tijdens die gesprekken. Ik wilde graag weten of en hoeveel bewegingsvrijheid er was. Welke toekomstperspectieven had iemand uit een klein Limburgs dorp in de eerste helft van de vorige eeuw? Waren er mogelijkheden om onderwijs te volgen? Was de volgens de machtige katholieke kerk gepropageerde natuurlijke bestemming van een vrouw wel het moederschap en het huwelijk? En welke

⁵ Zie ook: Fransje Backera e.a., *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989), met name de hierin opgenomen publicatie van Ans Gielen, 'De "natuurlijke bestemming" van een boerendochter. De opvoeding van boerenmeisjes in Horst in het begin van de twintigste eeuw'.

⁶ Van der Steen, 'Ich bun altied un sjterk vroumus gewaes'.

andere factoren drukten een stempel op het leven van Marie? Deze vragen waren geïnspireerd door mijn werk aan een boek over de geschiedenis van platelandsvrouwen.⁷

De interviews werden afgenomen in de Midden-Limburgse streektaal, de eerste taal van Marie én van mijzelf. Het was helaas niet mogelijk de conversaties in deze taal te publiceren waardoor een deel van de soms kleurrijke uitdrukkingen van Marie verloren ging.

Niet alleen dankzij interviews weten we het een en ander over het leven van Marie Smeets-Peters. De sociaal-geograaf Van Zuylen maakte in zijn proefschrift een minutieuze analyse van de gemeente Herten rond 1937. De boerderij van Marie en Bèr werd in zijn tabellen onder nummer 57 beschreven en ook ontbrak de verbintenis tussen de boerenzoon uit Roggel en de boerendochter uit Ool niet in de overzichten van huwelijkssluitingen. Van Zuylen schreef zijn monografie vanuit een grote bezorgdheid over de problematische ontwikkelingen in de landbouw. Hij voorzag de ondergang van deze sector en sloot zijn proefschrift in 1940 af met wat wij nu beleidsaanbevelingen zouden noemen.⁸ De grimmige realiteit van de oorlog doorkruiste zijn voorspellingen echter. Na de oorlog zouden de ontwikkelingen een andere wending nemen, zoals blijkt uit diverse bijdragen in de publicatie *1000 jaar Herten*.⁹ Ook demografen bestudeerden de ontwikkelingen in Limburg. Speciale vermelding verdient hier de gedetailleerde studie van Theo Engelen.¹⁰ Op provinciaal en gemeentelijk niveau alsmede op het niveau van individuele echtparen verzamelde hij cijfermateriaal over de transitie van een 'ouderwets' naar een zogenaamd modern reproductief patroon. Naast bovengenoemde studies is er ook materiaal over de ontwikkeling van de landbouw in Limburg beschikbaar, waar ik in deze bijdrage gebruik van maak.

Nee, daar leerde niemand

Herten is een kleine Midden-Limburgse gemeente bestaande uit de drie kerkdorpen Ool, Merum en Herten. In 1939 woonden hier 1.658 mensen op een oppervlakte van slechts 655 hectare. Het grondgebied werd voor ongeveer tweederde omsloten door een meander van de Maas. Met name Ool had veel last van de regelmatig terugkerende overstromingen van deze rivier. Hier, in dit dorp, werd Marie geboren uit het tweede huwelijk van haar moeder. Nadat haar eerste echtgenoot jong gestorven was, zag Marie's moeder zich genoodzaakt opnieuw te trouwen omdat ze in haar eentje de boerderij niet draaiende kon

⁷ Backera e.a. ed., *Vrouwen van het land*.

⁸ Henri Johan van Zuylen, *De gemeente Herten. Dorp aan de overgang. Proeve van een sociaal-geografische monografie van een Midden-Limburgse gemeente* (Groningen-Batavia 1940).

⁹ F.M.J. van der Steen, 'Landbouw en veeteelt', in: *1000 jaar Herten* (Herten 1968) en J.J.H. van der Steen, 'Herten in de Tweede Wereldoorlog', in: *1000 jaar Herten* (Herten 1968).

¹⁰ Theo Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg 1850-1960*. Maastrandse Monografieën 45 (Assen-Maastricht 1987).

*Twee Limburgse boerenmeisjes.
Museum het Domein, Sittard, fotocoll. Hub Leufkens.*

houden. Marie vertelde hierover: 'Wij waren thuis met twee soorten kinderen, want mijn moeder was twee keer getrouwd. Met een Reinders en een Peeters. We waren thuis met acht meisjes en een jongen. Ik was de op een na jongste'. Behalve negen kinderen woonde in huis nog een 'tantje', de ongehuwde zuster van de eerste echtgenoot. Tantje zorgde voor het huishouden. Zij was weinig geliefd, ze 'grauwelde' en speelde de baas. Daarom werd in 1925 een tweede huis gekocht waar vader, moeder en een dochter gingen wonen. Marie moest tot haar verdriet bij 'tantje' blijven wonen. Ondanks de scheiding bleven de twee huishoudens een financiële eenheid vormen.

De kinderen moesten al vroeg flink meewerken op de boerderij. En de meisjes een beetje meer dan de jongens. Marie Smeets:

'Voordat ik zes jaar was, deed ik al werkjes op de boerderij. Met de koeien langs de weg zitten, dat deden we met z'n drieën, met mijn oudere zusters samen. Die koeien hadden we aan een touw of ketting vast. Het duurde een paar uur voordat ze volgegeten waren. Mijn broer, die hoefde niet zoveel werk te doen. Hij moest achter de "paardekont" en toen hij wat ouder was moest hij ploegen en eggen. De meisjes moesten veel meer doen dan die jongen, schei uit. Melken en de stal leegmaken deden we vanaf dat we tien, twaalf jaar waren. Als je tien was, moest er "duchtig" [flink] gewerkt worden. Overal aanpakken, op het veld, met het vee, hooien, aardappelen rapen, de "hele smeer". In huis hoefden we niet te werken daar hadden we "tantje" voor. Maar we moesten wel mee naar het veld, schoven binden, met de zig maaien. Ons waren lakschoenen beloofd. Daar zijn we nog steeds op aan het wachten.'

'We konden ook wel spelen onder elkaar en met de buurkinderen. De meisjes speelden met de meisjes, de jongens met de jongens. Meisjes met jongens, dat mocht niet. "Dao zojen ze get van kinnen maken" [daar zou wel eens op een vervelende manier over gepraat kunnen worden en er zou misschien wel wat kunnen gebeuren]. Als kinderen hebben we ook veel gekaart. 's Ochtends werkte je in de stal en op zondag moest je drie maal naar de kerk gaan. Maar 's middags, als alles opgeruimd was, dan werd er gekaart. En dan werd weer in de stal gewerkt en dan weer gekaart.'

Meisjes en jongens trokken zoveel mogelijk op met hun eigen seksegenoten. Ook het onderwijs kende aparte scholen voor meisjes en jongens. De mogelijkheden om onderwijs te volgen waren beperkt. Zes jaar lagere school was voor vrijwel iedereen in de gemeente het maximaal haalbare. Zo ook voor Marie:

'In Ool was geen school. In Herten was de school voor de hele gemeente. Er waren zes klassen met zo'n 30 kinderen per klas. Meisjes en jongens apart. Er was dus een meisjes- en een jongensschool met ieder zo'n 30 kinderen. En die zaten niet in hetzelfde gebouw, o nee. En als er dan iemand door wilde leren, dat gold voor een enkeling, dan kon die de zevende klas doen. Een heel enkel kind ging dan nog verder leren. Het was voor ons een eer dat Lena [haar zus] de zevende klas heeft gevolgd.'

Niet iedereen stond erop te springen om te trouwen

Na de jeugdijaren, waarin Marie net zoals bijna alle andere meisjes en jongens in het dorp enkele jaren lagere school volgde, brak een volgende levensfase aan. Volgens de in Limburg almachtige katholieke kerk waren het huwelijk en het moederschap de natuurlijke bestemming van een vrouw, dus ook voor Marie en haar dorpsgenoten. Een kloosterleven kon eveneens op waardering rekenen.¹¹ Maar het leven was sterker dan de leer. Een groot aantal vrouwen en mannen in Herten trouwde niet. Zij wilden niet trouwen, kregen de kans niet omdat ze geen geschikte partner vonden, of konden geen boerderij verwerven. Een enkeling werd geestelijke, hetgeen als zeer eervol voor de familie werd beschouwd. Ook in de familie van Marie kwam deze waaier aan levenspatronen voor: twee meisjes kozen voor het klooster, Lena wilde niet trouwen, Miet bleef haar hele leven dienstbode en de andere vijf kinderen trouwden. Daarnaast woonde 'tante' in huis, de ongetrouwde zus van de eerste echtgenoot van haar moeder. Uitgebreid vertelde Marie over de levenspatronen van haar broer en zussen:

'Wij waren thuis met acht meisjes en een jongen. Van die twee meisjes zijn er twee in het klooster gegaan, "begien" [non] geworden. Toos werkte op de "snielkamer" [operatiezaal] en "os Fien" die was verpleegster. Als non kreeg je de kans wat te leren, maar daar moest de familie wel aan betalen. En die nonnen werden "duchtig oetgezat" [ze kregen een grote uitzet mee], twaalf stuks van elk. Toos wilde echt graag non worden, die zat altijd in het klooster. Vroeger, als er een geestelijke in de familie was, dat was wat. De familie was er blij mee, al kostte het wel wat. Bij thuiskomst van de non was er kermis. Dan werd er uitgehaald! Twaalf tot vijftien vlaaien werden gebakken. Dat kostte toch een hoop geld allemaal!'

Alleen wonen kwam niet voor. Wie niet trouwde, ging vaak bij een broer of zus wonen. Marie:

'Dat kwam veel voor. Alleen wonen, dat gebeurde niet. Een ongetrouwde zus die werkte in het huishouden. Op veel plaatsen was er een tante, die kookte en paste op de kinderen. Ook kwam wel voor dat ze als dienstbode ging werken. Een ongetrouwde broer werkte mee op de boerderij. Ging dat niet, dan ging hij als knecht uit werken. Bij ons was "tante". Die kookte en paste op de kinderen.'

Toen ik Marie vroeg of iedereen wilde trouwen, antwoordde ze: 'Nee, nee. Ik weet heel zeker - van mijn zus Miet weet ik het niet, maar "os Lena" zou geen man willen. Heel zeker niet. Nee, ze wilde er geen. Ze is ook nooit getrouwd. Miet ook niet, maar of ze niet wilde trouwen, dat weet ik niet. Ze heeft vijftig jaar in

¹¹ Zie Carla Wijers, 'In de schaduw van het kruis. Vrouwenlevens in de Limburgse mijnstreek', in: Hélène Vossen e.a. ed., *Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw* (Roermond 1990) en Mirre Bots en Maria Noordman, *Moederschap als balsem. Ervaringen van katholieke vrouwen met huwelijk, seksualiteit en moederschap in de eerste helft van deze eeuw* (Amsterdam 1981).

de stad op een plaats gewerkt'. Op mijn vraag of er niet vreemd tegenaan werd gekeken dat Lena niet wilde trouwen, antwoordde ze:

'Nee, vroeger niet. Er waren er wel meer niet getrouwd'. Ik: 'Heeft u een idee waarom Lena niet wilde trouwen?' Marie: 'Ze zei altijd: "Ich hoof gene miensch" [ik hoof geen 'miensch', mens, man]. Ik weet niet of Miet niet had willen trouwen. Ik denk ook niet dat ze de kans heeft gehad als ze wilde. Ze woonde uit, moest 's avonds om half zeven binnen zijn en bleef binnen. Lena had als ze dat echt gewild had, wel iemand kunnen ontmoeten. Dat was wel een dapper vrouwtje. Ze is naaister geworden, mocht naar de zevende klas. Ze heeft lang in huis gewoond. Later is ze met vader en moeder naar Merum gegaan. Nee, niet iedereen stond erop te springen om te trouwen.'

Met haar opmerkingen over zus Miet raakt Marie aan een belangrijk punt. Zelfs al had Miet graag willen trouwen, dan zou ze ternauwernood een kans krijgen een aardige jongen te leren kennen. Immers, de omgang tussen de seksen lag gevoelig en seksualiteit was omgeven met taboes. Onderwijs vond plaats in aparte jongens- en meisjesscholen en zelfs kinderen speelden al gescheiden naar sekse. 'Daar zou men iets van kunnen "maken"', vertelde Marie al eerder. Omdat de omgang tussen meisjes en jongens zo gevoelig was, was het niet eenvoudig aan een huwelijkspartner te komen. Ik vroeg Marie daarom hoe je een jongen leerde kennen. Ze antwoordde:

'Tijdens het dansen. Tijdens de kermis in Roermond. Eerst moesten we werken, dan gingen we te voet naar Roermond [onder begeleiding van een zwager of haar broer]. Om negen uur, half tien liepen we weer naar huis. We mochten af en toe dansen, onder in een schuur. Met een troep meisjes gingen we daar naar toe. Er werd een 'pot' bier gedronken, een beetje gelachen en gedanst. Er waren zo'n 25, 30 mensen'. Ik: 'Hoe heeft u Bèr leren kennen?' Marie: 'Bij familie in Beegden. Daar gingen we dansen want het was kermis. Daar heb ik Bèr leren kennen tijdens het dansen. Ik vertel niet hoe dat verder ging. Vroeger deden ze alles stiekem. Stiekem afspraakjes, stiekem brieven. Bèr woonde in Roggel. Dat was een heel eind lopen. Later kregen we fietsen. Het gebruik was om langer te vrijen. Toen was niets te krijgen. Als je ging trouwen, dan was je ouder dan dertig. Met twintig was je nog niet droog achter de oren. In 1936 zijn we getrouwd. Daar stond niemand bij stil, of je wel of niet wilde trouwen. Lukte het, dan lukte het en anders niet.'

Gaat heen en vermenigvuldigt u

Seksualiteit, zwangerschap en geboorte waren omgeven door geheimzinnigheid. Voor de kerk was seks zondig. Alleen tussen mannen en vrouwen, binnen een huwelijk was seksuele omgang toegestaan, zij het uitsluitend en alleen met het oogmerk op de voortplanting. Een half uur voor het trouwen kregen echtelieden korte instructies van de geestelijke en daarna werden ze geacht zich te 'vermenigvuldigen'. Marie brengt dit als volgt onder woorden:

Een boerenkar op de Molenweg in Herten, jaren 1920. Foto uit: Jo van Herten, Herten in oude ansichten (Zaltbommel 1974).

'Door de kerk werd alles omlaag geduwd. De mensen van vroeger vertelden niks. Er werd doodgewoon niks gezegd. Luister Margit, als ik dat toch moet zeggen. Als je toch 17 of 18 bent. "Op vandaag" [vandaag de dag] weten ze toch met negen jaar meer als toen wij zo oud waren'. Ik: 'U zou wat meer openheid vroeger beter hebben gevonden?' 'Ik meen van wel, dat was beter geweest'.

Waar seksualiteit tot het huwelijk ten strengste verboden was, moest na deze plechtigheid van het ene op het andere moment alles in het werk worden gesteld om snel kinderen te krijgen. Wat Marie van het onderricht voor de huwelijksluiting vond, vertelde ze niet. Wel herinnerde ze zich nog levendig wat de pastoor zei toen ze na afloop van de trouwplechtigheid de kerk uitliepen. 'Wij werden toegesproken: Gaat heen en vermenigvuldigt u. Ik dacht: daar heb je het al'. Trouwen betekende immers dat je geacht werd kinderen te krijgen. Marie kreeg acht kinderen, van wie er een maar kort geleefd heeft. Daarnaast kreeg ze nog een miskraam. Marie:

'Ach, het is verschrikkelijk. Als je het nagaat'. Ik: 'Als je niet veel kinderen kreeg, dat was niet goed?' Marie: 'Ja. Mijn zuster had er drie, dat was te weinig. Maar bij ons hoefde hij [de pastoor] niet te komen, want we hadden ze op zijn tijd. We zijn in 1936 getrouwd en in 1946 had ik er al zeven. En ik had ook nog een miskraam gehad. En een is nog dood, ook nog. De oudsten zijn binnen een jaar geboren. Ik wed dat als je geen kinderen had ... [veelbetekenend zwijgen]. Plannen, dat was er niet bij. Het ging er maar op los. Het "staalt" [lijkt] nergens op als je het goed bekijkt. Maar ik had er geen een willen missen [heel stellig]. Maar als het was geweest zoals nu, met die pil, dan zeg ik niet of ik er zoveel gehad had'.

In dit citaat verwees ze naar haar zus, die thuis bezoek van de pastoor kreeg waarin aangedrongen werd op gezinsuitbreiding. Haar zus had namelijk 'slechts' drie kinderen. Ook uit andere interviews zijn deze vormen van controle op de intieme levenssfeer door de kerk bekend.¹²

De katholieke kerk oefende een grote invloed uit op de waarden en normen. De macht van de vanzelfsprekendheid was groot. Iedereen moest worden gedoopt in deze katholieke gemeente. 'In Merum werd iedereen gedoopt. Iedereen. Het was een katholiek dorp. En daarmee uit. Iemand die niet gedoopt was, daar zou je wat van horen. Dat kon niet'. En eenmaal gedoopt volgde de heilige communie, het vormsel, iedere zondag naar kerk gaan. Het onderwijs was katholiek, menige vereniging had een geestelijke als adviseur, de krant kende een katholieke signatuur en uiteraard werd vanaf de preekstoel opgeroe-

¹² Over de vraag of deze pastoor een uitzondering vormde dan wel dat deze gang van zaken meer gangbaar was, is het laatste woord nog niet gezegd. Er waren ook rooms-katholieken geestelijken die zich geneerden voor vragen naar de persoonlijke levenssfeer en daarom weinig trek hadden in het afleggen van huisbezoeken. Zie Charles M.A. Caspers, "'Ik ken mijn schapen en zij kennen mij": de praktijk van het jaarlijks algemeen huisbezoek, ca. 1860 - ca. 1960', in: Marit Monteiro e.a. ed., *Steun en toeverlaat. Historische aspecten van geestelijke begeleiding*. Metamorfosen 3 (Hilversum 1999) 22-36.

pen om op de katholieke partij te stemmen. In deze besloten gemeenschap trouwden katholieken uiteraard met katholieken. Contacten met 'anderen' waren spaarzaam, maar waren er wel. Marie: 'Wij hadden vroeger een protestantse vriendin. Dat mocht. Zij kwam ook in huis. We hadden ook contact met een Joodse veehandelaar'. Ook omdat de stad op drie kwartier loopafstand lag waren er weinig mogelijkheden om met andersdenkenden en andere meningen in aanraking te komen.

Demografische transitie

Theo Engelen heeft geconstateerd dat zich in de provincie Limburg een revolutionair proces heeft voltrokken in het demografisch patroon. In het begin van de twintigste eeuw was Limburg nog één van de meest traditionele provincies, dat wil zeggen dat een hoge huwelijksleeftijd gepaard ging met een hoog geboortecijfer. In 1970 kende de provincie Limburg daarentegen de laagste vruchtbaarheid van heel Nederland, terwijl het percentage jonggehuwden boven het landelijke gemiddelde lag. Engelen liet zien dat de demografische ontwikkelingen in de provincie Limburg, hoewel die geheel door de katholieke kerk werd gedomineerd, per regio verschilden. De invloed van de verstedelijking en economische groei was onmiskenbaar: Maastricht kende de minst vruchtbare huwelijken en het grootste kindertal werd gerealiseerd op het rurale platteland van noordwest Limburg. Hij wees ook op de factor beroep. Landbouwers hadden gemiddeld grotere gezinnen dan andere beroepsgroepen.¹³

Het leven van Marie Smeets-Peeters kan als een illustratie gelden van de demografische veranderingen die zich in de twintigste eeuw in Limburg voltrokken. Ze trouwde op bijna dertigjarige leeftijd en kreeg acht kinderen. Ze was woonachtig in een dorp en werkzaam in de agrarische sector. Maar waar Marie nog op late leeftijd trouwde en veel kinderen kreeg, traden al haar eigen kinderen drie, vier decennia later op jonge leeftijd in het huwelijk. In de meeste gezinnen werden vervolgens niet meer dan twee of drie kinderen geboren. Volgens Van Zuylen, die een gedetailleerde studie maakte van de situatie in Herten rond 1938, kregen de Hertenenaren veel kinderen omdat men hier de overtuiging was toegegaan dat God met ieder kind ook twee handen meezond. Immers, reeds jonge kinderen van zeven jaar werden in het productieproces ingeschakeld.¹⁴

De late huwelijksleeftijd werd bepaald door de mogelijkheden om een geschikte jongen tegen te komen, de kans om een bedrijf te kunnen beginnen, normen en waarden met betrekking tot het huwelijk (met twintig was men nog niet 'droog achter de oren'). Dat Marie veel kinderen kreeg had ook te maken met de taboes op seksualiteit en voorbehoedmiddelen en de invloed van de kerk. Haar eigen kinderen hadden betere economische perspectieven, de kerk had aan invloed ingeboet en er was meer ruimte om na te denken over het gewenste aantal kinderen.

¹³ Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit*, 195-207.

¹⁴ Van Zuylen, *De gemeente Herten*.

Boerderij te Ool. Foto uit: H.J.van Zuylen, *De gemeente Herten, Groningen-Batavia 1940*.

Landbouw in crisis

'Eigenlijk was iedereen boer', zei Marie toen ze over haar jeugd vertelde. Zelfs de kapelaan en koster hadden vee om in hun levensonderhoud te voorzien.

'Mijn ouders hadden geen grote boerderij, een middelgrote. Ze hadden vier tot vijf koeien en een stuk of zes varkens. Ze hadden zo'n 40 tot 50 kippen. En ze hadden een paard, een groot Belgisch trekpaard met zo'n dikke kont. Er waren genoeg mensen die werkten nog met een os. Op het land werden koren, gerst, tarwe, haver en krotten [voeder- en suikerbieten] verbouwd. Van de opbrengst van het land werd het vee gevoerd. Op nog geen twee, drie bedrijven in het dorp was personeel. Wij hadden dat zelf ook niet, want wij hadden "volk zat" [genoeg mensen, dat wil zeggen kinderen die meewerkten].'

Vanwege het agrarische karakter van de dorpsgemeenschap drukten natuurkrachten een niet te onderschatten stempel op het leven van de inwoners van Ool. De overstromingen van de Maas zette het dorpsleven vrijwel ieder jaar op zijn kop. Voor een goede oogst was men afhankelijk van het weer en een te vroeg gestorven koe kon een financiële ramp betekenen. Toch was Marie blij dat ze in de voetsporen van haar ouders kon treden en samen met Bèr een boerenbedrijf kon pachten. Voor hen was het allesbehalve gemakkelijk om in de landbouw aan de slag te komen. 'Werk, alles was heel slecht te krijgen', zei Marie. Er waren dan ook maar liefst zestig gegadigden die in 1936 net als zij in Merum een boerderij met vijf hectare grond wilden pachten. Toen Marie en Bèr uitverkoren werden, kon hun wens om te gaan trouwen en een eigen bedrijf te beginnen eindelijk in vervulling gaan. Maar toen zij trouwden, was allang niet meer 'iedereen boer'.

De ontwikkeling van een agrarische gemeente naar een dorp waarin de landbouw 'aan de ondergang was geraakt' beschreef Van Zuylen reeds in 1940. In 1910 was nog 76 procent van de beroepsbevolking werkzaam in de primaire productie, in 1938 was dit gedaald tot 50 procent van de mannelijke beroepsbevolking. Het boerenbedrijf was bepaald geen vetpot. Ternauwernood kon men er van leven, aldus Van Zuylen. De Hertense landbouw had een aantal kenmerken die de situatie verergerden. Van Zuylen noemde onder meer het hoge percentage (ruim 70 procent) grond dat gepacht werd. Dit lag ver boven het gemiddelde elders in deze streek rond 1937. De pachtverhoudingen waren speciaal voor kleinere bedrijven ongunstig. De pachttermijnen varieerden van een tot drie jaar en het risico van pachttopzegging was niet ondenkbeeldig. Uitbreiding van de cultuurgrond door ontginningen was al decennia lang niet meer mogelijk. Slechts zeer weinigen beschikten over de gelden om elders een bedrijf te beginnen waar nog wel grond was. Boeren vochten voor een stukje grond, ook al konden ze er volgens Van Zuylen nauwelijks een stuk brood mee verdienen. Het wekt dan ook geen verbazing dat de pacht prijzen in Herten gemiddeld 10 tot 15 procent hoger lagen dan voor gelijkwaardige grond elders in de Maasstreek. De plaatselijke rentmeester die namens enkele grootgrondbezitters de meeste verpachtingen regelde, nam een belangrijke positie in de gemeenschap in vanwege zijn monopoliepositie. Niet alleen was er te weinig grond, ook bestond er een zeer sterke versnippering, hetgeen niet bevorderlijk was voor de bedrijfsvoering. De bedrijfsgrootte was over het algemeen gering. Van de 96 landbouwbedrijven hadden er 86 een omvang van minder dan tien hectare en 54 hadden zelfs minder dan vijf hectare cultuurgrond in gebruik. Van hen hadden er 23 nog een nevenbedrijf. Het gemiddelde boerenbedrijf had een omvang van ruim vijf hectare cultuurgrond en hield 3,1 stuks melkvee.¹⁵

Het net gehuwde paar Marie en Bèr startte met 5,61 hectaren land en hield drie melkkoeien en vijf stuks jongvee, vijf varkens en vijftien kippen. Daarnaast hadden ze een paard. Hiermee waren ze dus aardig representatief voor het gemiddelde Hertense boerenbedrijf.¹⁶ Bijna elk bedrijf hield een paard, terwijl dat bedrijfseconomisch niet altijd verstandig was. Pas bij vijf hectaren cultuurgrond werd een paard rendabel, en vele bedrijven waren kleiner. Hierdoor werd ten onrechte een beeld van een zekere welstand gesuggereerd. Het aantal werkkrachten per hectare was relatief groot, 0,38 per hectare. Elders was dit circa 0,2 per hectare. Alle gezinsleden werden vanaf jonge leeftijd ingeschakeld voor het werk in het bedrijf.

De gemiddelde leeftijd van de bedrijfshoofden was eind jaren dertig met bijna 55 jaar erg hoog, hetgeen wijst op een sterke veroudering. Dit kwam omdat - net zoals dat bij Bèr en Marie het geval was - jonge mensen pas zeer laat in de

¹⁵ Van der Steen, 'Landbouw en Veeteelt'; J.H.M. Jansen, 'De commercialisatie van de landbouw in Heythuysen, 1850-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 33 (1988) 73-77; J.F.R. Philips, 'De landbouw in een statische maatschappij 1815-1875' in: *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Assen 1965) 141-145.

¹⁶ Van Zuylen, *De gemeente Herten*, Bijlage, statistiek VI, Merum no. 67.

gelegenheid werden gesteld een eigen bedrijf te starten. Meestal moest een jongen wachten tot zijn ouders zich uit het bedrijf terugtrokken en daarna moest hij het bezit nog vaak verdelen met broers en zussen. Dit werkte een verdere verknippering van de grond in de hand.

De situatie in de landbouw werd tijdelijk beter door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Door het wegvallen van de buitenlandse markten was Nederland voor de voedselvoorziening aangewezen op de opbrengsten van de eigen agrarische sector. Vooral de verbouw van granen werd gestimuleerd. In de eerste oorlogsjaren waren de oogsten bevredigend, maar na verloop van tijd deed het gebrek aan kunstmest zich voelen. De hogere prijzen die de boeren voor hun producten ontvingen konden de vervanging en het onderhoud van gebouwen in materieel niet altijd voldoende compenseren.¹⁷ De bevrijding van Herten en de daarmee gepaard gaande verwoestingen brachten de landbouw een gevoelige slag toe. In Herten, dat maanden in de frontlinie lag, was 90 procent van de woningen vernield of beschadigd.¹⁸ Vrijwel het gehele veebestand en het materieel gingen verloren. Vele velden waren lange tijd onbruikbaar door de tankgrachten, loopgraven en landmijnen. Veel inwoners uit Herten waren in 1945 gedwongen geëvacueerd naar Friesland en Groningen.¹⁹ Ook Marie en Bèr hadden vrijwel alles verloren toen ze met hun zes jonge kinderen, waaronder een baby, terugkwamen uit Friesland. Hun boerderij was leeggeroofd door de Duitsers en door buurtbewoners die al eerder waren teruggekeerd. Ze moesten weer helemaal opnieuw beginnen. Het duurde dan ook enkele jaren voordat het geleden verlies was hersteld.

In 1947 was nog maar 29,9 procent van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw werkzaam.²⁰ In de jaren vijftig werd het punt bereikt waarop de exploitatie van de kleine, gemengde landbouwbedrijven niet meer verantwoord was. Het inkomen van boerinnen en boeren raakte steeds meer achter bij dat van andere beroepsgroepen, een verschijnsel dat ook wel bekend staat onder de naam van de kleine boerenproblematiek. Productievergroting, arbeidsbesparing, schaalvergroting, mechanisatie en specialisatie waren het streven in de landbouw.²¹ In Herten kwam hier niet veel van terecht. Veel landbouwers waren

¹⁷ J. Korsten, *Standhouden door veranderingen. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen, 1896-1996* (Nijmegen 1996) 120.

¹⁸ Van der Steen, 'Herten in de Tweede Wereldoorlog' 256-284 en T. Metsemakers, 'Herten na de Tweede Wereldoorlog' in: *1000 jaar Herten*, 294-295.

¹⁹ De gedwongen evacuatie van Limburgers die in de frontlinie woonden is een onderbelicht facet van de Nederlandse geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog. Juist omdat nu nog mensen leven die deze dramatische gebeurtenis hebben meegemaakt, verdient het aanbeveling hier snel meer onderzoek naar te verrichten. Een belangrijke aanzet geeft: A.P.M. Cammaert, *Tussen twee vuren. Fronttijd en evacuatie van de oostelijke Maasoever in Noord- en Midden-Limburg: september 1944-mei 1945*. Maaslandse Monografieën 38 (Assen 1983).

²⁰ Metsemakers, 'Herten na de Tweede Wereldoorlog', 291-293.

²¹ J.C.G.M. Jansen, 'Economische geschiedenis van Limburg', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (1997) 67-74 en J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*. Maaslandse Monografieën 52 (Leeuwarden 1992) 199-277.

hiertoe niet in staat of wensten zelfs niet langer in de agrarische sector te blijven werken. Slechts een handjevol bedrijven specialiseerde zich in kippen, varkens, melkvee of in de volle grondstuinbouw. In 1947 waren nog 162 mannen en 90 vrouwen in de landbouw werkzaam, in 1960 waren deze aantallen gedaald tot 93 mannen en 9 vrouwen. Het aandeel van de agrarische beroepsbevolking daalde in 1962 tot minder dan 10 procent. In de daarop volgende jaren bleef er slechts een handjevol agrariërs over.²² De sterke daling van het aantal landbouwbedrijven werd mede veroorzaakt door de sterke vermindering van het areaal aan cultuurgrond. Dit kwam door de vraag naar grond voor woningen en door de enorme ontgrindingen in de uiterwaarden van de Maas. Alleen al door de ontgrindingen ging meer dan de helft van de cultuurgrond verloren. Van een ruilverkaveling, waar Van Zuylen nog voor had gepleit, kwam dan ook niets terecht, eenvoudigweg omdat er niets meer te verkavelen viel. Na de vestiging van de SODA-fabriek in 1938 kwamen er geen nieuwe industrievestigingen meer en moesten arbeidsplaatsen elders worden gezocht. Wel gingen in de jaren zestig vrijwel alle kinderen voortgezet onderwijs volgen, zodat zij elders een beroep buiten de landbouw konden uitoefenen.²³

Het echtpaar Smeets-Peeters wist na de oorlog het areaal cultuurland nog wel uit te breiden tot ongeveer tien hectare. Zij konden land pachten van kleine boeren die hun bedrijf beëindigden. Marie en Bèr specialiseerden zich niet en bleven een gemengd bedrijf uitoefenen; wel kochten ze een tractor. In 1970, toen Bèr de 65-jarige leeftijd bereikte, stopten ze met de boerderij. Ze hadden net de eindstreep gehaald. Van hun zeven kinderen nam er niet één het bedrijf over. De meeste jongens gingen in de SODA-fabriek werken, de meisjes werden *fulltime* huisvrouw.

En dan moest ik present zijn om het bloed te roeren

In tegenstelling tot haar dochters, moest Marie haar leven lang het werk voor het bedrijf combineren met het werk in de huishouding. 'Daar heb ik toch een werk mee gehad', zei ze hierover. In een periode waarin de landbouw in een crisis verkeerde en er nauwelijks droog brood te verdienen was in het boerenbedrijf, leverde het werk dat boerinnen verrichtten een heel wezenlijke bijdrage aan het welzijn van boerenfamilies. In eerder aangehaalde literatuur over de sociaal-economische ontwikkeling van Limburg was hier vrijwel geen aandacht voor. Marie Smeets-Peeters vertelt wat het huishoudelijke werk, waaronder de voedselbereiding, inhield:

'Naar de slager gaan, dat was veel te duur voor ons. Wij slachtten vier varkens per jaar. Ja, in het begin zal het wel minder zijn geweest. De slager kwam en die stak het varken neer. Later sloegen ze het beest eerst bewusteloos met een bijl. En dan moest ik present zijn om het bloed te roeren voor de balkenbrij. Ja, want hoe meer bloed je had,

²² Metsemakers, 'Herten na de Tweede Wereldoorlog', 291-293.

²³ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, 98-100.

hoe fijner dat het was. Dat was magnifiek'. Ik: 'Vond u dat niet akelig, dat bloed roeren?'. Marie valt stil. Zegt dan zachtjes: 'Je raakt overal aan gewend. En het moest. Met drie man moesten ze zo'n varken stilhouden. En zo'n varken krijste natuurlijk. Dat begon al als hij uit de stal werd gehaald'. Ik: 'Of je het nu leuk vond of niet, je had niet de kans om erover na te denken of je wel varkens wilde slachten?' Marie: 'Waar was vroeger keuze voor? Nergens. Dat moest'.

Het vlees kwam van de eigen varkens. Groente kwam uit de tuin, maar werd niet iedere dag gegeten. Dankzij een boomgaard hadden ze wel altijd appelmoes. 'Zwart brood werd niet zelf gebakken, de mik [witbrood] wel. Het deeg werd gemengd. Met de kinderen gingen we dan met een klein wagentje naar de bakker. Drie of vier broden werden er dan gebakken. Daar deden we een week mee. Als woensdag alles op was, kregen ze zwartbrood. Ze hoefden geen honger te lijden, maar dan was er geen mik bij. Zo was dat'. Niet alleen werd geld uitgespaard door thuis het deeg van het brood te maken, ook het deeg en de vulling voor de vlaai werd thuis klaar gemaakt. 'Dan mengde ik van te voren het deeg en pakte veel spijs: appels, kersen, griesmeel of aoften [gedroogde peren]. Die peren werden door de bakker in de over gedroogd en dan hadden we perenvlaai. Op zondag was er vlaai'.

Door te eten wat het bedrijf voortbracht en dankzij het vele werk van Marie, hoefde maar heel weinig gebruik te worden gemaakt van de diensten van winkeliers als slager en bakker. Met beperkte geldelijke middelen kon het gezin van voedsel worden voorzien. Ook de brandstof werd voor een deel in het bos verzameld. Marie: 'Ik heb altijd op hout gekookt. Sjansen [takkenbossen] gebruikten ze daar vroeger veel voor. In de keuken werd ook op kolen gekookt. Toen ik 25 jaar getrouwd was, in '61, kreeg ik een gasfornuis van de kinderen. Dat scheelde veel. O, ja. Geen gesleep meer met kolen, en het koken zelf was veel gemakkelijker. Je kon het vuur op klein zetten'. Op dit met hout en kolen gestookte fornuis werd een keer per week het water gekookt voor de was:

'Er werd een keer per week een heel grote was gedaan. Dat duurde een dag, en dan moest alles "onder de voeten uit zijn" [klaar zijn]. Maar ik was ook al om zes uur bezig. En dan zette je de machine aan en dan ging je tussendoor snel melken. Oh, als ik daar nog aan denk hoe wij dat hebben moeten doen. En de kinderen, die liepen daar ook nog tussendoor te spektakelen. En eer de meisjes dan hun haren gevlecht hadden! Die hadden ook lang haar. Met een strik kon ik die haren echt "net" [mooi] maken. Eerst heb ik nog met een "ribbelplank" [wasbord] gewassen. Dan moest je alles zelf doen. En later heb ik een slinger gekregen. Een wasmachine, die was rond, en die sloeg zo. Die werkte op elektriciteit. Dan moest je eerst water op het vuur zetten. Dat water moest gekookt worden. En dan moesten die ketels water in de machine worden geschud'. Ik: 'Was dat eigenlijk niet gevaarlijk?'. Marie: 'Och, als je het nagaat was alles gevaarlijk. En toen later hadden we een koperen ketel. In die ketel werd het varkensvoer gekookt. Die ketel werd dan schoon gemaakt en daar werd dan de was ingedaan'.

Het voordeel van de koperen ketel was dat hij groter was dan de ketel die eerst werd gebruikt: 'Luister, ik was met een groot gezin. Daar kreeg ik lang niet alles in. Er werd toch ook maar een keer per week gewassen'. Ook het schoonhouden van de keuken en de kamer was zwaar en tijdrovend. 'En we hadden van die rode plavuizen. Daar moest duchtig [flink] op geschrobd worden. Schrobben moest met zo'n stijve borstel. En dan werd er met dikke jute zakken gedweild. Een stofzuiger hadden we niet. En op die plavuizen hadden we ook nog kokosmatten liggen. En dan viel het zand daartussen door. En die matten moesten er iedere week uit. Want zoveel zand lag daaronder'. En tussen dit alles door 'spektakelden' zeven kinderen....

Ondanks het gebrek aan geld kon men 's zondags vlaai eten en ondanks het harde werken en gebrek aan tijd kregen de meisjes toch een mooie strik in het haar. Er is een prachtige foto bewaard gebleven waarop het gezin voor de paardenstal poseert. Bèr op zijn klompen en de meisjes met strik en blinkend mooi gepoetste lakschoenen. Niet erg praktisch op het zanderige erf, maar de trots en eigenwaarde over wat bereikt was straalde er vanaf.

Van Zuylen bracht de arbeidsinzet in het boerenbedrijf in kaart. Hij ging ervan uit dat een boerin voor 75 procent van de arbeidstijd meegerekend kon worden. De berekening suggereert dat mannen en vrouwen even lang werkten. Ik denk dat dit correctie behoeft en meen te mogen concluderen dat vrouwen meer uren per week werkten dan mannen. Dit werk bestond voor een deel uit werk voor het bedrijf en voor een deel uit werk voor het huishouden. Ter illustratie wil ik hier een beschrijving geven van de manier waarop de zondag werd doorgebracht. Bèr stond op zondagochtend rustig op, ging aan tafel zitten waar het ontbijt al klaar stond en bezocht daarna de late hoogmis. Na de mis ging hij naar het café waar hij een kaartje legde en een borrel dronk. Dan liep hij naar huis waar de warme maaltijd klaar stond. Marie daarentegen ging naar de vroegmis om zeven uur, had het vee verzorgd, het ontbijt gemaakt en tegen de tijd dat Bèr uit het café kwam had zij het middageten al gekookt. 's Middags kon ze een uurtje rusten en dan ging ze kleren verstellen en sokken stoppen. Bèr ging dan graag naar de Maas wandelen met de kinderen.

Slotbeschouwing

Het levensverhaal van Marie Peeters dat in dit artikel centraal stond maakt duidelijk hoe grote structurele veranderingen, zoals de demografische transitie en de overgang van een agrarische naar een industriële samenleving, individuele levens beïnvloeden. Maar wat deze microstudie ook liet zien is dat individuele levens niet uitsluitend en alleen bepaald worden door maatschappelijke ontwikkelingen. Toeval, eigen wensen, kansen en mogelijkheden trokken hun sporen in de levens van Marie en haar familie. Voor het onderhavige onderzoek was de methode van *oral history* belangrijk, evenals het in de *gender studies* ontwik-

*De neo-gotische St.-Michaelskerk aan de Markt in Herten, gebouwd tussen 1881 en 1883.
De kerk werd in de Tweede Wereldoorlog verwoest. Foto uit: 1000 jaar Herten. 968-1968 (Herten 1968).*

kelde gedachtegoed. Heel concreet leverde het informatie op over de vorming van plattelandsmeisjes, de denkbeelden van de katholieke kerk over vrouwen en de (economische) waarde van huishoudelijke arbeid.

Tot de Tweede Wereldoorlog was het merendeel van de bevolking in Herten afhankelijk van de landbouw. Deze verkeerde met name in de jaren dertig van de vorige eeuw in een crisissituatie. Er was in de gemeente niet genoeg landbouwgrond waardoor te veel mensen van te weinig grond moesten rondkomen. Het aantal inwoners per bedrijf lag hier hoger dan elders. Een belangrijke reden

waarom de bevolking in deze crisissituatie het hoofd toch boven water kon houden was gelegen in het feit dat vrouwen in de kleine gezinsbedrijven zeer veel onbetaalde (huishoudelijke) arbeid verrichtten. Hierdoor hoefde men maar in zeer beperkte mate een beroep te doen op diensten en goederen die tegen betaling moesten worden gekocht.

De positie van vrouw in het kleine gezinsbedrijf was sterk. Deze opmerking uit het handboek over de Limburgse geschiedenis werd bevestigd door het verhaal van Marie. Toch wil ik hier een kritische kanttekening plaatsen bij de macht die vrouwen hadden. We zagen weliswaar dat de positie van de vrouw in het bedrijf sterk was, maar op andere terreinen is op die machtige positie heel wat af te dingen. Macht over eigen lijf en leden, met name in relatie tot seksualiteit en voortplanting, was zeer aan banden gelegd. De ontplooiingsmogelijkheden buiten familie en eigen bedrijf waren voor vrouwen zeer beperkt. Het openbare leven was sterk door mannen gedefinieerd en gedomineerd. Toch heeft Marie Smeets-Peeters een sterk zelfbeeld ontwikkeld. Om haar eigen woorden te gebruiken: 'Ich bun altied un sjterk vroumus gewaes'.

Harmonie-orkest 'Wilhelmina', Terwinselen.

Jos Meuwissen

'Waar het uniform regeert ...!'

Collectieve identiteitsprocessen en de bloei van de Limburgse blaasmuziek (1950-1970)

In 2001 werd op grootse wijze het vijftigjarig jubileum van het Wereld Muziek Concours (WMC) gevierd. Dit vierjaarlijks internationale concours voor blaasorkesten, drumbands en showorkesten wordt sinds 1951 in Kerkrade georganiseerd en duurt drie weken. Honderden verenigingen met duizenden muzikanten uit tientallen landen nemen eraan deel; de wedstrijden en concerten, verzorgd door gerenommeerde professionele orkesten, worden door bijna driehonderdduizend toeschouwers bezocht. Desondanks heeft het concours niet altijd de goedkeuring van iedereen kunnen wegdragen.

In 1970 bezocht Nico Polak, verslaggever van *Het Vrije Volk*, de zesde editie van het WMC in Kerkrade. Polak verwonderde zich erover dat een dergelijk evenement 'ook in het jaar 1970 vol song- en popfestivals en love, love, love nog steeds onvervroren doorgaat'. De journalist bezocht de marswedstrijden en schreef zijn bevindingen op in een artikel met de suggestieve titel 'Waar het uniform regeert...'. Hierin gaat hij nauwelijks in op de amateuristische muziekbeoefening als zodanig, maar schetst hij wat in zijn visie de overblijfselen van het 'romantisch Europees militarisme' zijn, dat in het kielzog van de amateuristische blaas- en marsmuziek nog zo blijkt te bloeien. 'En toen dáár in het afgeladen stadion van Kerkrade de zoveelste groep tot in de perfectie gedilde pubers een klein, doch gruwelijk militaristisch taptoeschandaal bewerkstelligde - toen konden we ons niet meer inhouden.' Polak sprak daarover een verbouwereerde organisator van het WMC aan, maar zijn antwoord 'ging teloor in het applaus en gejuich der tienduizenden, die als één man oprezen om (ze wisten het al zeker) de toekomstige prijswinnaar een eresaluut te brengen'. Later herhaalde hij ten overstaan van een WMC-bestuurslid zijn kritische kanttekeningen nog eens, waarop deze verbaasd antwoordde: 'Vindt u? Maar daar zijn we in Limburg aan gewend...'. Samen met progressief Limburg hoopte de verbolgen verslaggever dan ook op een nieuw Waterloo.¹

Het is duidelijk dat de journalist en het WMC-bestuurslid ieder vanuit een ander referentiekader het evenement bekeken en beoordeelden. Nu stond Polak met zijn kritiek, alhoewel hij daarin wel erg radicaal was, niet alleen. De Nederlandse blaasmuziek maakte in de jaren zestig een identiteitscrisis door. Deze was enerzijds een gevolg van de sociaal-culturele veranderingen en de opkomst van de popmuziek. Op muzikaal gebied brachten de jaren zestig de definitieve doorbraak van de rock-'n-roll en de identificatie van een strijdbare jongerencultuur met deze muzieksoort. De 'protestgeneratie' ageerde tegen alle vormen van dwang en gevestigd gezag en stelde daar tegenover de waarden

¹ Nico Polak, 'Waar het uniform regeert', *Het Vrije Volk*, 1 augustus 1970.

van spontaniteit en solidariteit. De 'traditionele muzieksectoren', de symfonische en sommige volksculturele muziekvormen waaronder de blaasmuziek, kwamen onder vuur te liggen. Met name de presentatie van de blaasmuziekverenigingen tijdens buitenoptredens waarbij marsmuziek ten gehore werd gebracht, kon bij de critici geen goedkeuring wegdragen. De blaasmuziek werd vereenzelvigd met folklorisme en militarisme.

Anderzijds was de crisis een gevolg van muzikaal-kwalitatieve ontwikkelingen binnen de blaasmuziekwereld zelf. Als gevolg van onder meer het emancipatiestreven van de blaasmuzieksector was in de jaren vijftig het wedstrijdwezen geïnstitutionaliseerd en verder uitgebouwd. Daarmee was het proces van muzikale disciplineren in een stroomversnelling gekomen, waarbij de normen en waarden van de symfonische sector voor de amateuristische blaasmuziekbeoefening toonaangevend werden.² De blaasmuziekverenigingen leken zich in muzikaal opzicht te bewegen van het volksculturele naar het terrein van de klassieke muziek. Zowel binnen als buiten de blaasmuziekwereld maakte men zich hierover zorgen omdat daarmee deze muziekvorm los dreigde te komen van haar eigen 'roots'.

Desondanks maakt de Nederlandse blaasmuziekwereld na de oorlog een kwalitatieve groei door.³ Dat is te meer opmerkelijk omdat in dezelfde periode in veel Europese landen de blaasmuziekbeoefening stagneert of zelfs teruggaat. In het bijzonder de Limburgse blaasmuziekwereld leek weinig hinder te ondervinden van de hiervoor geschetste ontwikkelingen. In de jaren vijftig en zestig wordt de basis gelegd voor de grote kwalitatieve groei van de Limburgse verenigingen; de Limburgse blaasmuziekwereld zou in de tweede helft van de twintigste eeuw zowel nationaal als internationaal een uitzonderingspositie gaan innemen. In dit artikel bespreek ik de collectieve identiteitsprocessen binnen de Limburgse samenleving die belangrijke impulsen verschaften voor de bloei van de Limburgse blaasmuziekbeoefening in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw.

De Limburgse blaasmuziekvereniging als identificatiepunt voor de lokale samenleving

Er werd in Nederland in de wederopbouwperiode een waar beschavings- en disciplineringsoffensief in de blaasmuzieksector op gang gebracht. In nagenoeg elke aflevering van het maandblad *St. Caecilia* van de Katholieke Federatie van de jaren vijftig treffen we artikelen aan die attenderen op het belang van discipline bij het uitoefenen van de blaasmuziekhobby. In een artikel met als titel 'Hoe zijn goede muzikanten?' schrijft Leo Fens, secretaris van de R.K. Bond Breda,

² Met name de toenmalige hoofdredacteur van het *Caecilia*-blad reageerde fel op deze ontwikkelingen. Zie onder meer: L. Schoenmakers, "'Blaasmuziek' in Thorn", *St. Caecilia. Officieel maandblad van de R.K. Federatie van diocesane muziekbonden in Nederland* (verder *St. Caecilia*) 18 (1963) nr. 10, 3-4, evenals: L. Schoenmakers, 'Krasse maatregelen?', *St. Caecilia* 18 (1963) nr. 7, 3.

³ Joost van Beek, *Shell-journaal van Nederlandse harmonie- en fanfare-orkesten* (Utrecht 1981) 7-10.

dat de 'goede' muzikant zich moet realiseren 'dat muziek 'n factor is ter volksopvoeding, zodat hij met zijn muziek in zekere mate de cultuur en de beschaving dient. Daarom zij hij ook steeds 'n beschaafd mens, die afkerig is van ruwheid en bruutheid. In dit verband moge nog eens gezegd worden, dat vooral bij concouren, festivals e.d. dronkenschap 'n ergerlijke misgreep is ten opzichte van de vereniging. Ieder wake ervoor, in dezelfde conditie thuis te komen als waarin hij is vertrokken'.⁴ Afgezet tegen de 'technocratische presentatie' van de popmuziek, ontdekte men in de jaren vijftig de 'puurheid' van de amateuristische blaasmu- ziekbeoefening. De blaasmuziek werd geacht een waardig tegenwicht te ver- schaffen tegen de muzikale en culturele vervlakking van de popmuziek als massacultuur.

F. Balduinus moraliseert in een artikel met de titel 'Muziek als cultuurfactor' erop los en hij attendeert de lezer erop dat de muziekbeoefening twee kanten heeft. Het is de muziek zelf, die de meest dierlijke instincten in de mens kan acti- veren, de kennismaking met de jazz-muziek had menigeen daarvan doordron- gen. Balduinus geeft dan ook een indringende waarschuwing bij het gebruik van muziek als beschavingsinstrument. Het maken van muziek is een emotio- nele gebeurtenis en wanneer emoties opborrelen

'uit een modderpoel van lagere impulsen en opgejaagde prikkels, uit de dictatuur van het zinnelijke, dan worden in de toehoorders de lagere gevoelens opgehitst, dan wordt de kunst schromelijk misbruikt, dan spreekt men van wancultuur'.⁵

Om de tegenstelling tussen het Dionysische en Apollinische van muziekbeoefe- ning en -ervaring te benadrukken, volgt een voorbeeld van een carnavalsviering in een schouwburg (tenslotte toch nog altijd een Bachiaans ritueel bij uitstek), waarbij door een band

'de menigte werd opgejaagd tot een wilde, woeste massa, tot de decadentie der lagere driften en teugelloze dwangtoestanden. Zie dat is de macht der muziek, die speculeert op de lagere instincten, dit spel van louter degenererende impulsen, waardoor alle weerstandvermogen wordt verlamd'.⁶

Tegenover dit 'heidens cultuurideaal' staat de vorm van muziekbeoefening die

'het produkt is van een waarachtige, kristallijne zielsemotie, de verklanking van een edele, nobele zielsontroering, die opheft, opbouwt tot een beter-mens-zijn, die uitgaat van de "anima immortalis", de onsterfelijke ziel'.⁷

⁴ *Ons Orgaan*, februari 1939, nr. 2, 21.

⁵ *St. Caecilia*, 8 (1952) nr. 5, 5-7.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

De boodschap is in alle artikelen hetzelfde; de amateur-muzikant in een blaas muziekvereniging kan alleen een hogere vorm van muziekbeoefening bereiken door strenge geestelijke en technische eisen aan zichzelf te stellen. Disciplineren lijkt daarbij het toverwoord. Voortdurend wijzen de auteurs op het belang van zelftraining, zelftucht, wilsvorming, doorzettingsvermogen, orde, regelmaat en methodisch handelen. Door de redactie van het Caeciliablade werd de toenmaals populaire film *Fanfare* van Bert Haanstra aanbevolen omdat ze een belangrijke spiegel functie zou hebben en toonde welk ongewenst gedrag men nog altijd in de blaas muziekwereld kon aantreffen.⁸ In deze film wordt de blaas muziekvereniging geportretteerd als een volkse gezelligheidsvereniging, waarin op een amateuristische wijze wordt gemusiceerd en waarbij de primitieve driften van de eenvoudige plattelandslieden bij tijd en wijle tot ongecivileerd gedrag, ruzies en overmatig drinken leiden.

In 1951 organiseerde de Limburgse Bond haar eerste officiële bondsconcours en in hetzelfde jaar werd het eerste Wereld Muziek Concours door twee Kerkraadse muziekverenigingen georganiseerd. Met de inrichting van officiële wedstrijden door de bonden werd de vijfjaarlijkse deelname aan een bonds- of federatieconcours bij reglement verplicht en de organisatie van de zogenaamde wilde concoursen verboden. De deelname aan een wedstrijd kreeg daarmee een serieus karakter en de verenigingen gingen aan een wedstrijduitslag van een bondsconcours of een WMC hun muzikale imago ontlenen. Sedertdien heeft de organisatie van het geïnstitutionaliseerde wedstrijdwezen in Limburg een enorme vlucht genomen.⁹

Nu is het opvallend dat de invoering van het officiële wedstrijdwezen en de hiermee samengaande intensieve muzikale disciplineren van de Limburgse blaas musici zo voorspoedig verliepen. We zien dat professionele musici als Louis Weemaals, dirigent van het Belgisch Nationaal Orkest en de bekende Nederlandse musicoloog Wouter Paap naar aanleiding van het tweede Wereldmuziekconcours in 1954 hun verwondering uitspreken over de prestaties van de Limburgse verenigingen. Amper drie jaar na invoering van het officiële wedstrijdwezen constateert Weemaals dat er op een symfonische wijze door verenigingen wordt gemusiceerd, wat betekent dat de deelnemers de professionele muzikale gedragsstandaard blijkbaar al grotendeels hebben geïnternaliseerd. Recensent Wouter Paap, wiens referentiekader eveneens de symfonische wereld was, vindt het opmerkelijk dat zowel de musici als het publiek de discipline opbrengen die voor een concoursoptreden en -bezoek was vereist.¹⁰ 'Dit was wel de meest onvergetelijke ervaring van dit muziekfeest, dat een volksmuziekfeest was in de ware zin van het woord: de sterk meelevende, geestelijke parate aandacht voor de muziek, die men, temidden van deze onafzienbare

⁸ *St. Caecilia*, 15 (1959) 4.

⁹ Beide organisaties hebben sedert de jaren tachtig een professioneel bureau, dat als voornaamste taak de organisatie van deze wedstrijden heeft.

¹⁰ Over sociale controle in de concertzaal, zie: Cas Smithuijsen, *Een verbazende stilte* (Amsterdam 2001) 112 - 121.

schare van liefhebbers gezeten, overal bijna tastbaar om zich heen gevoelde'. Paap verklaarde dat uit het gegeven dat het publiek uitsluitend uit kenners bestond, die de materie uit eigen ervaring zouden kennen. De opmerkelijke muzikale prestaties van de deelnemende verenigingen vinden volgens hem een verklaring in 'de omstandigheid dat de liefhebberij in de muziekbeoefening gepaard gaat met een onuitputtelijke lust tot vervolmaking'.¹¹

Amper tien jaar na de inrichting van de eerste wedstrijden in 1951 zijn er reeds bezorgde geluiden van bondsbestuurders, die spreken over het ongebreidelde fanatisme dat de Limburgse concoursdeelnemers aan de dag zouden leggen. Zo had één van de belangrijkste Limburgse blaasmuziekverenigingen, de Koninklijke Harmonie van Thorn, vanaf 1934 tot 1957 niet meer aan een wedstrijd deelgenomen. In de daaropvolgende tien jaren nam men vervolgens maar liefst negenmaal aan een concours deel.¹² Een zelfde gedrevenheid zien we bij fanfare De Maasgalm uit Elsloo, die van 1957 tot 1959 achtmaal aan een officiële muziekwedstrijd deelnam.¹³ Natuurlijk zorgde de aanstelling van professioneel geschoolde dirigenten voor een toename van de prestatiegerichtheid. Maar daarmee is niet verklaard waarom de Limburgse amateur-muzikanten zich probleemloos aan de disciplinerings technieken van de professionele leiders onderwierpen. Meestal kan de disciplinerings van mentale structuren op grote weerstand rekenen, waardoor het een proces van de lange termijn wordt.¹⁴

We kunnen de snelle overname van de vereiste gedragsstandaard door de Limburgse muziekverenigingen dan ook niet zonder meer verklaren vanuit de beschavings- en disciplineringsoffensieven, die in deze periode via het officiële wedstrijdwezen op gang werden gebracht. In Limburg lijkt eerder sprake te zijn van (zelf)disciplinerings, die als resultante van andere sociale processen, in het bijzonder identificatieprocessen, reeds in gang was gezet. Deze processen waren op hun beurt weer een gevolg van de modernisering en industrialisering van de Limburgse samenleving, die de traditionele structuren van de dorpsamenlevingen en het verenigingsleven openbraken.

De Limburgse blaasmuziekverenigingen vormden vanaf hun oprichting tot de jaren zeventig van de twintigste eeuw belangrijke identificatiepunten voor de plaatselijke gemeenschappen. Dit zijn kristallisatiepunten waarmee een gemeenschap zich identificeert omdat door haar positief gewaardeerde gemeenschappelijke kenmerken hierop zijn overgedragen en gecondenseerd.¹⁵ Identificatiepunten kunnen objecten (bijvoorbeeld kerkgebouwen), personen en groepen zoals plaatselijke verenigingen zijn. Zij dragen in belangrijke mate eraan bij het dorp, de stad of de stadswijk dat eigene, die identiteit, te verschaffen, waarin de inwoners zich kunnen herkennen en waardoor een gevoel van geborgenheid, van veiligheid wordt verschaft.

¹¹ Wouter Paap, Wereldmuziekconcours te Kerkrade, *Mens en Melodie* 9 (1954) nr. 9, 265.

¹² Johnny Tonnaer, *De geschiedenis van de Koninklijke Harmonie van Thorn* (Thorn 1991) 137-152.

¹³ Fred van der Bruggen, *De Maasgalm: 100 jaar fanfare Elsloo 1898-1998* (Elsloo 1998) 32.

¹⁴ Zie W. Frijhoff, 'Publieke beschavingsoffensieven in de vroegmoderne tijd', *Volkkundig Bulletin* 11 (1985) 93-101.

¹⁵ Veit-Michael Bader, *Collectief handelen*, deel 2 (Groningen 1991) 117-118.

De blaasmuziekvereniging dankte haar identificatiefunctie aan het muzikaal opkluisen van belangrijke gemeenschappelijke vieringen, zoals het communiefeest, de sinterklaasviering, Koninginnedag, belangrijke dorpsfeesten en het Kerstnachtspelen. Daarnaast vormde de muziekvereniging, voorafgaande aan de komst van de professionele muziekscholen, de eigen 'dorps-muziekschool'. Aan het beoefenen van muziek werd immers in het kader van de volksverheffing een belangrijke 'Bildungs-functie' toegeschreven. Eveneens hadden de blaasmuziekverenigingen vanaf hun oprichting een belangrijke representatieve functie; ze vertegenwoordigden de gemeenschap naar buiten toe en werden beschouwd als haar 'muzikale ambassadeurs'.

De deelname aan de provinciale muziekwedstrijden door de verenigingen kunnen we beschouwen als rituelen of expressieve acties, waarin de collectieve identiteit tot uitdrukking werd gebracht. De collectieve identiteit, die zowel een rationele als een emotionele basis heeft, werd uitgedrukt via deelname aan een concours, waarin de emotionele of expressieve dimensie van het identiteitsgevoel wordt geconstitueerd, ontwikkeld en versterkt.¹⁶ In de verenigingskronieken wordt regelmatig vermeld hoe een hele gemeenschap na een succesvolle wedstrijddeelname de vereniging bij een dorp inhaalde en op dat moment alsook tijdens de receptie uitbundig fêeteerde.¹⁷ De collectieve identiteit krijgt met name vorm in situaties van concurrentie en strijd en ontwikkelt zich daarin verder. Collectieve confrontaties stabiliseren en versterken eveneens reeds bestaande collectieve identiteiten. Door die wedijver wordt een dialectisch proces van insluiting en uitsluiting op gang gebracht; de identificatiepunten vormen daarbij tevens markeringspunten.¹⁸

In Limburg is het lokale ethnocentrisme, en daarmee de constructie van een plaatselijke collectieve identiteit, gedurende een lange periode geactiveerd gebleven. Dit kunnen we verklaren vanuit de specifieke geschiedenis van de provincie. In Limburg was de bevolking tot ver in de negentiende eeuw vooral op de eigen lokale en besloten gemeenschap gericht. In tegenstelling tot in andere landen zou het lokale ethnocentrisme hier slechts in geringe mate door een opkomend provinciaal of nationaal bewustzijn worden verdrongen. De ontwikkeling van een Limburgs en een algemeen Nederlands nationalisme werd tot 1900 door allerlei ontwikkelingen afgeremd of zelfs verhinderd. Pas vanaf de eeuwwisseling werd door de Nederlandse staat een nationaal besef actief, maar met mate, gepromoot.¹⁹

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Een voorbeeld hiervan in: H. van Mulken en J. Strijkers, *Blaasmuziek in Stein. 100 jaar fanfare Stein* (Stein 1993) 34-35.

¹⁸ Abram de Swaan, 'Identificatie in uitdijende kring', in: Johan Heilbron en Geert de Vries (ed.), *De draagbare de Swaan* (Amsterdam 1999) 212-226.

¹⁹ Henk te Velde, 'Nederlands nationaal besef vanaf 1800', in: T. Zwaan e.a., *Het Europees labyrint* (Amsterdam 1991) 173-188.

'Waar het uniform regeert ...', 2001. Fotocoll. WMC, Kerkrade.

In de eerste helft van de twintigste eeuw bleef het ethnocentrisme in een groot deel van Limburg geactiveerd als reactie op de snelle en massale uitbouw van de mijnindustrie. De snelle industrialisatie en modernisering van de Zuid-Limburgse samenleving brachten een ingrijpende transformatie van de sociale en de woonomgeving met zich mee en waren de oorzaak van veel sociale spanningen in de gemeenschappen.²⁰ Die spanningen werden geventileerd in het verenigingsleven en leidden vaak tot conflicten, afsplitsingen en het oprichten van nieuwe verenigingen. (Grevenbicht 1900, Bocholtz 1903, Heer 1906, Schinveld 1907, Wolder 1908, Limbricht 1910, Voerendaal 1918, Puth en Genhout 1917, Nieuwenhagerheide 1919).²¹ In de oprichtingsverhalen van de hier genoemde verenigingen wordt verhaald over sociale machtsconflicten die de oorzaak zouden hebben gevormd voor de afsplitsing. In Grevenbicht en Schinveld waren het jonge steenbakkers die zich tegen de notabelen in de bestaande vereniging afzetten; in Bocholtz besloten jonge mijnwerkers een eigen muziekvereniging op te richten als tegenwicht tegen de Philharmonie, waarvan leden uit de boerenstand, de kleine ondernemers en de notabelen afkomstig waren.²² In Voerendaal was de in 1918 opgerichte harmonie St. Joseph een werkliedenvereniging, terwijl de leden van de elf jaar oudere harmonie St. David plaatselijke middenstanders waren.²³

Het betreft allemaal Zuid-Limburgse verenigingen, afkomstig uit gemeenschappen die in de onmiddellijke nabijheid van een industriële kern lagen. De afsplitsingen vonden plaats in de eerste decennia van de twintigste eeuw. In sommige gevallen, zoals in Nieuwenhagerheide en Genhout, werden reeds bestaande sociale spanningen gereactiveerd en ontstond de behoefte van groe-

²⁰ Remigius Dieteren, *Grondbeleid en volkshuisvesting in de mijnstreek* (Assen 1964) 16-19.

²¹ Voor informatie hierover: J. Meuwissen, 'De eeuwige concurrent', in: M. Nijsten, J. Meuwissen en J. Frusch, *Blaasmuziek in Limburg* (Thorn 1989) 123-145.

²² *Ibidem*, 125-127.

²³ Martin Frankort, *Harmonie St. Joseph. Voerendaal 1918-1993* (Voerendaal 1993) 5-6.

pen, wijken of kleinere woonkernen zich te manifesteren door het oprichten van een eigen vereniging.²⁴

Wanneer we naar de naoorlogse periode kijken, constateren we dat de muzikale topprestaties tijdens de concoursen werden geleverd door rivaliserende verenigingen uit één en dezelfde gemeenschap en door Zuid-Limburgse verenigingen, die afkomstig waren uit dorpen die aan de periferie van de mijnstreek liggen. De muziekwedstrijden bleken een uitstekend platform te vormen om de rivaliteit tussen de lokale gemeenschappen op een beschaafde en geaccepteerde wijze tot uitdrukking te brengen. Het lokale etnocentrisme, dat een uitdrukingsmiddel vond in de rivaliteit tussen de verenigingen, werd gekanaliseerd via de concoursen. Door de institutionalisering en de daaraan inherente strakke reglementering en normering van het gedrag tijdens de concoursdeelname, dit in tegenstelling tot de deelname bij de informele 'wilde concoursen', werd er tijdelijk een 'verdichting' van de sociale betrekkingen in de muziekvereniging gerealiseerd.²⁵ De sociale verdichting droeg bij aan de integratie van de musici in de muziekvereniging; op haar beurt droeg de vereniging weer bij aan het uitbouwen van de collectieve identiteit van de plaats of wijk. Het is dan ook vanuit de identificatiefunctie dat we in deze periode de grote gedrevenheid van de Limburgse verenigingen tijdens de wedstrijden kunnen verklaren.

'Dat geeft God alleen...' De opname van de blaasmuziekbeoefening in het Limburg-beeld

Met het vinden van een verklaring voor de gedrevenheid en waardering van de muziekvereniging op lokaal niveau, is niet verklaard waarom de blaasmuziekwereld op provinciaal niveau zoveel waardering van een provinciale culturele en bestuurlijke elite zou krijgen. In dit kader is het van belang te constateren dat vanaf de jaren vijftig de blaasmuziekbeoefening als cultuurverschijnsel werd opgenomen in het vertoog over de Limburgse collectieve identiteit. Tot dan werd wel in zijn algemeenheid gesproken over de bijzondere muzikale aanleg van de Limburgse bevolking, die als onderscheidend specifiek Limburgs culturelement werd vermeld. Maar evenals de carnavalsviering was tot dat moment de amateuristische blaasmuziekbeoefening geen identiteitsbepalende factor.²⁶

Wanneer we de opname van de muziekbeoefening als cultuurverschijnsel in het Limburg-beeld nader bezien, dan kunnen we drie perioden onderscheiden. De eerste periode omvat grofweg de eerste helft van de twintigste eeuw. De Limburgse samenleving komt dan, zoals hiervoor reeds is aangegeven, als

²⁴ J. l'Ortye, *100 jaar St. Caecilia Nieuwenhagen* (Nieuwenhagen 1990) 13-18; Roger Crombag, Huub Demacker, *Fanfare Sint-Clemens Arensgenhout 1934-1994. Kroniek van een dorpsfanfare* (Arensgenhout 1994) 9-10.

²⁵ J.A. van Doorn, *Moderne sociologie* (Utrecht 1984) 302.

²⁶ Carla Wijers, "In één hand de rozenkrans, in de andere hand een glas bier". De Limburgse identiteit onder de loep', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (verder SSEGL) 45 (2000), 111-133, aldaar 128.

gevolg van de intensieve en grootschalige uitbouw van de mijnindustrie in een stroomversnelling terecht. De besloten plattelandsgemeenschappen werden opengebroken en er kwam een grootscheepse immigratie van niet-Limburgers op gang. Sociaal en cultureel kwam de Limburgse samenleving onder druk te staan en bij een kleine culturele elite ontwikkelt zich een strijdbaar zelfbewustzijn.²⁷

Een onderdeel daarvan was de constructie van een Limburg-beeld, waarin met name die elementen van het Limburgse cultuurpatroon waren verwerkt, die toonden waarin de Limburgers als groep zich onderscheiden van niet-Limburgers. In dit zelfbeeld treffen we een stereotype Noord-Zuid tegenstelling aan. Daarin wordt het saaie, rationele en fantasieloze noordelijke deel van Nederland tegenover het romantische, gevoelvolle en impulsieve zuiden geplaatst. Limburg wordt in cultureel opzicht vergeleken met Italië en gepresenteerd als een exotisch 'stukje buitenland'.²⁸

Binnen de constructie van dat Limburg-beeld is het met name de Sittardse schrijver Felix Rutten (1882-1971), die steeds weer melding maakt van de liefde voor muziek en de muzikale aanleg van de Limburgse bevolking. Naar aanleiding van een bezoek aan een harmoniefeest dat in 1912 in Thorn werd gehouden, schreef hij:

*'Limburg is in Nederland, behalve om zijn schilderachtig mooi, ook om zijn muzikale prestaties bekend (...) Limburg en muziekfeest, dat zijn twee woorden die samen passen (...). Zij het om dien Limburgschen vrede, waarvan de Maas de uitdrukking is, of om de Limburgsche zielevreugd, die wielt en woelt in het waaierende koren, dit land voor feestgevier geboren, kan niet anders dan een muzikaal land zijn. Het spreken wordt er al reeds zingen. Muziek is er een levensbehoefte. Daar moest, als de leeuwerik die opvliegt, de beweging voor de volkszang, een aanvang nemen.'*²⁹

In een feestrede bij gelegenheid van een huldiging van Fanfare St. Caecilia uit Geulle, roemt Rutten diens dirigent G. de Pauw en merkt hierbij op: 'Ook omdat wij niet buiten muziek kunnen, mogen wij, Limburgers, de Italianen van Nederland heeten'. Muzikaliteit en liefde voor muziek zijn volgens de spreker een onderdeel van het Limburgse volkskarakter en hij heeft het dan ook over 'deze stroom van muziek, die van ouds zijn vaart door Limburg stuwt'. De grote betekenis van dirigent De Pauw moeten we toeschrijven aan het feit dat deze

²⁷ P. J. Nissen, 'De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in de beide provincies Limburg na 1839', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen*. Maaslandse Monografieën 47 (Leeuwarden-Maastricht 1989) 198.

²⁸ Over de exotisering van de eigen cultuur: K. Köstlin, 'Die Konstruktion des Eigenen', in: C. van der Borgt, A. Hermans en A. Jacobs (ed.), *Constructie van het eigen. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland*. Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut (Amsterdam 1996) 34.

²⁹ Felix Rutten, 'Harmoniefeest te Thorn en muziek op 't platteland', aangehaald bij: J.L. van Hasselt en W. Sangers, *Wessem, een stadje met allure* (z.p. 1975) 57. Zie ook Jos Meuwissen, 'Die Maaskentjers, die kinne d'r get van', in: Nijsten et al., *Blaasmuziek in Limburg*, 83-93.

*'de slapende klokken van Limburg heeft gewekt, dat wil zeggen, hij heeft de stem van Limburg wakker geroepen, Limburg een muziek gegeven die Holland ons benijdt en waarover wij nu zelf verbaasd staan. Zoo heeft hij ons Limburg als cultuurland in de rei onzer provincies op den voorgrond gebracht en er op buitengewone wijze toe bijgedragen, dat de smaad die er op ons lag, als zou Limburg een achterlijk dompersland zijn, een leugen gebleken is, en nu wordt als vaststaande erkend, dat wij, verre van de laatsten te zijn, als de eersten in den lande meetellen!'*³⁰

De muzikaliteit van de Limburgers wordt hier benoemd als een wezenlijk, organisch onderdeel van een samenleving, die op zoek is naar een bovenlokaal, provinciaal Limburgs zelfbewustzijn.

Muziekbeoefening als emancipatorisch cultuurelement voor de Limburgse samenleving en de aanleg voor muziek als onderdeel van het volkskarakter van de Limburgers: zo werd het ook door de Limburgse volkskundige Winand Roukens gepresenteerd in een studie over de Nederlandse volkskarakters.

*'Iederen buitenlander treft de muzikaliteit van onze gewestgenoten, die zich in hun dialect ook na jarenlange afwezigheid met Limburg blijft demonstreren. ... De Limburger is muzikaal en houdt van muziek: in elk dorp, elk gehucht worden de feestelijkheden opgeluisterd door een harmonie. Als een Limburgsch regiment zijn herhalingsinlichtingen krijgt, rukt 't na twee dagen met muziek uit en ik verzeker U, dat er behoorlijk geblazen wordt! Maar met een harmonie zijn gehucht en dorp niet tevreden en daarom hebben ze elk nog een zangvereniging, ja dikwijls heeft elke vereniging een instrumentale en een vokale afdeling. De Limburger zingt evenals de Rijnlander, hoe verder hij naar het zuiden woont, hoe meer hij zingt!'*³¹

In navolging van zijn leermeester Jos Schrijnen maakt Roukens een onderscheid tussen Noord-, Midden- en Zuid-Limburgers. De meeste musische talenten treft hij aan bij de Zuid- en de Midden-Limburgers, die extravert van aard zouden zijn. Daarmee wordt de stereotype tegenstelling Noord-Zuid, die in de Europese en nationale beeldvorming als een constante aanwezig is, op een kleinere schaal op de Limburgse situatie toegepast. Zoals gezegd, in de vooroorlogse periode wordt niet of nauwelijks melding gemaakt van de specifieke blaasmusiekkwaliteiten van de Limburgers. Zo is het opmerkelijk dat in het blad *De Nedermaas*, dat vanaf 1922 verscheen als platform van de culturele elite die aan het provinciaal zelfbewustzijn invulling gaf, slechts mondjesmaat aandacht wordt geschonken aan de blaasmusiek als een volksculturele uiting. Daarin zou verandering komen in de naoorlogse periode.

In de wederopbouwperiode na de Tweede Wereldoorlog was de nationale cultuurpolitiek erop gericht de schone kunsten, de ernstige muziek en het serieuze

³⁰ Felix Rutten in: *Limburgs Leven*, 1, nr.8, 12 juni 1920, 14. Over de familie De Pauw zie: H. van Dijk, *Panorama van drie eeuwen muziek in Limburg*. Maaslandse Monografieën 50 (1991) 121.

³¹ P.J. Meertens en Anne de Vries ed., *De Nederlandse volkskarakters* (z.p. 1938) 293.

toneel in te zetten bij het bestrijden van de uitwassen van het moderne massavermaak.³² Ook de Limburgse samenleving wordt in de jaren vijftig met de snelle modernisering en de daarmee samengaande 'negatieve' verschijnselen, waaronder de veramerikanisering van de eigen volkscultuur, geconfronteerd. De Limburgse culturele en bestuurlijke elite ging dezelfde ambivalente houding ten opzichte van de modernisering innemen, zoals we die bij elites elders in het land aantreffen. Men verzoende zich, al dan niet met tegenzin, met het onvermijdelijke moderniseringsproces en trachtte de traditionele normen en waarden die men waardevol achtte te behouden of te reactiveren.³³ Tegelijkertijd manifesteerde zich bij deze groep een sterk defensief zelfbewustzijn.

Bij de zoektocht naar een compromis tussen enerzijds de modernisering van de samenleving en anderzijds het behoud van de waardevolle Limburgse traditie werd een Limburgs zelfbeeld geconstrueerd, waarin de eigen volksculturele erfenis werd opgenomen.

Men veronderstelde dat in een snel veranderende omgeving het rijke Limburgse (volksculturele) verenigingsleven bij uitstek geschikt was om de jeugd op een verantwoorde wijze op te vangen en te vormen. Tegelijkertijd beschouwde men het verenigingsleven als de schatkamer, waarin de eeuwenoude verworvenheden van de eigen Limburgse volkscultuur werden bewaard en aan de komende generaties werden doorgegeven. Hierin vinden we een verklaring, waarom de Limburgse elite een positieve houding ging aannemen ten opzichte van de blaasmuziek.

De 'echte ontdekking' van de bijzondere muzikale kwaliteiten van de Limburgse blaasmuziekverenigingen vindt pas na de Tweede Wereldoorlog plaats. Het WMC 1951 functioneerde daarbij als een soort eye-opener. Voor de eerste maal traden Limburgse verenigingen in het muzikale strijdperk met buitenlandse verenigingen en bleken daarbij heel succesvol. De Limburgse bevolking, en niet in de laatste plaats de musici zelf, 'ontdekte' de uitzonderlijke kwaliteiten van de eigen blaasmuziekverenigingen.

Toch zouden voor de duiding van de blaasmuziekkwaliteiten en de constructie van Limburg als blaasmuzieknatie de benodigde, stereotypische, ingrediënten in eerste instantie door buitenstaanders worden aangereikt. Dat gebeurde onder meer door reeds genoemde dirigent Louis Weemaels, die de loftrumpet stak over de prestaties van de Limburgse verenigingen tijdens het tweede WMC in 1954. Weemaels, muzikaal leider van het Belgisch Nationaal Orkest, wordt bijna lyrisch, wanneer hij voor de verslaggever van de *Gazet van Limburg* zijn verhaal doet:

'Wel, moet ge nog een bewijs? Moet gij er hier in Limburg nog aan twifelen of er wel muziek leeft in het hart van uw volk? Kijk naar Beek, naar Born, naar Eijsden en

³² Abram de Swaan, 'Alles is in beginsel overal (maar de Mosselman is nergens meer)', in: Heilbron en De Vries, *De draagbare de Swaan*, 269-290.

³³ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 23-49. Voor Limburg: J. Perry, 'Limburg kolenland. Een collage van oud en nieuw', *SSEGL* 45 (2000) 65-78, aldaar 67.

Bingelrade. Ik kan mij niet verklaren hoe het mogelijk is, dat er in een dorp van nog geen 700 inwoners een harmonie bestaat, die zulk een hoog muzikaal niveau heeft weten te bereiken, waarvan de kwaliteit zo verbluffend is. Toen ik in 1951 hier kwam, wist ik niet, wat men met een harmonie van amateurs kon bereiken. Kerkrade werd voor mij een openbaring. Toen ik de laatste avond van het eerste concours Schinnen hoorde, verschoot ik. Dat was geen harmonie meer, maar een symfonisch orkest! De wijze waarop deze mensen hun repertoire speelden, kan er door de beste dirigent ter wereld niet ingehamerd worden, wanneer er in deze mensen niet zulk een fijn ontwikkeld muzikaal oergevoel aanwezig is. Dat geeft geen dirigent. Dat geeft God alleen. Daarom ook alleen kan dit concours in Kerkrade gehouden worden, dat in het hart ligt van dit muzikale volk'.³⁴

Een jaar later geeft een verslaggever van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* een korte impressie van het Limburgse muziekleven. Hij verwijst naar de prestaties van de Limburgse verenigingen tijdens het tweede WMC en vermeldt dat de muziekcultuur haar voedingsbodem vindt in de aangeboren muzikaliteit van het Limburgse volk en in de behoefte van de landbouwer, de handwerker, de mijnwerker en de middenstander om zelf muziek te maken.³⁵

Na het tweede Wereld Muziek Concours worden de Limburgse korpsen regelmatig als voorbeeldkorpsen opgevoerd in het maandblad van de Katholieke Muziekfederatie. 'Heel spoedig gingen we naar de Limburgers luisteren. Die zit de muziek in het bloed en beschikken over een benijdenswaardige natuurlijke aanleg voor cultuur en beschaving (...) Siebengewald: het klinkt onhollands maar melodieus en romantisch. Die van Siebengewald hadden hun pastoor bij zich en hij was een niet minder enthousiast liefhebber van muziek dan zijn mannen. Het podium vulde zich met Siebengewalders. Ze mochten even inspeelen en daar klonk een stukje marsmuziek zo beschaafd, dat je tegen elkaar zei: dat is het - daar komt de muziek - de fee met de lachende ogen. (...) Kerels, zo moet het toch en we danken de Limburgers, dat ze ons dat muzieklesje gaven in de Liemers'.³⁶

In hetzelfde jaar is er van de redactie van het blad een vooraankondiging betreffende de aanstaande federatieve kampioenswedstrijden, die alleen kunnen slagen, wanneer 'alle bonden de beste korpsen, die in aanmerking komen, bereid vinden en als vooral Limburg voor een goede vertegenwoordiging kan zorgen. Want Kerkrade heeft voldoende bewezen, dat de Limburgse korpsen in de hoogste regionen een belangrijke rol spelen'.³⁷

Terwijl de informanten uit de beginperiode van het WMC de natuurlijke aanleg en aangeboren muzikaliteit als verklaring aanvoeren, zoekt de Amsterdamse violist en dirigent Jan Schouten, tevens een van de muzikale adviseurs van het Wereldmuziekconкурс, een verklaring onder meer in de geogra-

³⁴ *Gazet van Limburg*, 12-8-1954, 2

³⁵ *NRC*, 30 april 1954.

³⁶ J. Aalders, 'Mannen hou vol...', *St. Caecilia* 10 (1954) nr. 9, 118.

³⁷ *St. Caecilia*, 10 (1954) 119.

Wereldmuziekconcoers 1970. Foto uit: Kerkrade, muziekstad verwacht u (1970).

fische omgeving en de barokke instelling van de Limburger. In een interview met een journalist van de *Leidsche Courant* weerlegt hij de verklaring 'dat de Limburgers blaasmuziek spelen om hun mijnwerkerslongen schoon te blazen:

'(...) van origine is de Limburger muzikaal. Hij heeft een barokke instelling wat wil zeggen dat hij zich graag een beetje toont, showt. Waarom zij dan juist de blaasmuziek verkozen is onder meer te verklaren uit het heuvelachtige landschap. Het eerste bescheiden begin van de fanfare en harmoniemuziek is het hoorngeschal tegen de heuvels op. Aan de andere kant is een blaasinstrument eenvoudiger te bespelen en te leren bespelen dan een klavier of strijkinstrument. De kunst van het blazen is niet zo moeilijk door te geven, bijvoorbeeld van vader op zoon, en de resultaten zijn eerder "klinkend". Later hebben de mijnen er veel toe bijgedragen dat de blaasmuziek in Zuid-Limburg op hoger niveau kwam te staan. Er werden voortreffelijke dirigenten aange trokken en de mijnwerkers, die tevens lid van het muziekkorps waren, kregen soms lichtere diensten om de repetities en uitvoeringen bij te wonen'.³⁸

In tegenstelling tot andere regio's of landen, waar vaak een muzieksoort via *invented tradition*, als een traditioneel en uniek culturelement aan een regio

³⁸ 'Muziekconcoers in Kerkrade', *De Leidsche Courant*, 20 juli 1970.

werd gekoppeld, werd hier de intensieve en kwalitatief hoogstaande *beoefening* van de blaasmuziek als onderscheidend cultuurelement opgevoerd.³⁹ Het bestaande beeld van Limburg en de (musicerende) Limburgers werd aangepast en de blaasmuziekbeoefening als een organisch onderdeel van het Limburgse cultuurpatroon in het zelfbeeld opgenomen.

Nadat buitenstaanders hen hierin waren voorgegaan, was het moment voor de Limburgers gekomen om aan de beeldvorming verder invulling te geven. In een artikel over het WMC 1970 in de (*Nieuwe*) *Revu* lezen we het volgende: 'De harmonie hoort bij Limburg als het bronsgroen eikehout. Zoals in onze zuidelijkste provincie het hout en koper blaast, blaast het nergens'. In het artikel wordt Adams, leraar, amateur-musicus en vice-voorzitter van de Kerkelijke Harmonie St. Michaël uit Thorn geciteerd: 'Limburg is een eiland van blaasmuziek. Boven de Moerdijk zou de harmonie of fanfare als excellent muziekgezelschap én als gezelligheidsvereniging nooit zo kunnen bloeien als hier in Limburg'.⁴⁰

In 1974 geeft Van Ophuizen in een schoolmuziekscriptie over het blaasmuziekwezen in Limburg een verklaring voor de bloei van het muzikale verenigingsleven. Naast andere oorzaken zoekt hij die ook bij de mentaliteit van de Limburger:

'Wanneer er een muziekgezelschap door dorp of stad trekt, dan is dat een feestelijk iets. Slechts weinig mensen zullen dan de handen naar hun oren brengen, daarmee demonstrerend dat er iets 'afschuwelijks' voorbij trekt. Juist dit feestelijke karakter grijpt de Limburger naar zijn hart. Ook het feit dat deze provincie zo rijk is aan talloze amateur-accordeonisten duidt op de feestende inslag van de doorsnee Limburger'.⁴¹

De blaasmuziekkwaliteiten worden verbonden met de Bourgondische levensaard van de Limburger: 'Bij plezier en vrolijkheid hoort muziek. En wij hier in Limburg houden van plezier en vrolijkheid', aldus Theo Adams. 'Je kunt rustig zeggen dat wij hier in zekere zin gemakkelijker, of liever blijer leven. Je vindt hier het Bourgondische type, levenslustig, muzikaal. Hele families wijden zich aan de muziek'.

In de jaren zestig werden de concoursen nog door menigeen bekritiseerd, omdat ze weinig met blaasmuziek als volkscultureel fenomeen te maken zouden hebben. De voorzitter van de Katholieke Federatie A. Habets, een geboren Limburger, legt daarentegen moeiteloos een verband tussen de Limburgse volkscultuur en de sfeer tijdens de muziekwedstrijden:

³⁹ Hierover Hermano Vianna, *The Mystery of Samba, Popular Music and National Identity in Brazil* (University of North Carolina Press 1999). Alsook Martin Stokes (ed.), *Ethnicity, Identity and Music, The Musical Construction of Place* (Oxford 1994).

⁴⁰ *Revu*, 1 augustus 1970, 14-19.

⁴¹ J. van Ophuizen, *Harmonie en Fanfare, schoolmuziekscriptie conservatorium* (Maastricht 1974) 27.

Het Wereld Muziek Concours bekeken door een cartoonist van De Volkskrant, 10 augustus 1970. Fotocoll. WMC, Kerkrade.

'Wat de sfeer van de Limburgse bondsconcoursen betreft, deze is waarschijnlijk voor Nederlandse begrippen uniek. Het hoort thuis in een tent, die blauw staat van de rook, waar je dood gaat van de hitte en waar iedereen in zijn hemdsmouwen zit. In de verte moeten de bierglazen rinkelen. Dat is de sfeer, dat is een tikkeltje circus geluid. Dat alles maakt een Limburgs bondsconcours tot een waar volksfeest voor de blaasmuziek...'⁴²

In 1984 vinden we in een regionaal weekblad vermeld:

'(...) de blaasmuziek is een oer-uiting van de volkscultuur. Letterlijk en figuurlijk kan worden gesteld dat Limburg een van de toonaangevendste provincies van Nederland is en dat de muzikale roem in toenemende mate de landsgrenzen overschrijdt. De muziekbeoefening op particulier vlak of in kleiner of groter verenigingsverband is een niet meer weg te denken sociaal en cultureel nut geworden.'⁴³

Op het moment dat de blaasmuziek was opgenomen in het geconstrueerd Limburg-beeld, ging deze tevens functioneren als een onderscheidingsmiddel. De blaasmuziekkwaliteiten worden beschreven als een organisch onderdeel van het karakter van de Limburger. Limburg wordt een 'blaasmuziekeiland', waar 'één op de tien baby's met een trompet aan zijn lippen wordt geboren'.⁴⁴

⁴² Geciteerd in: Van Ophuizen, Harmonie en Fanfare, 50.

⁴³ *Limburg Totaal*, donderdag 15 november 1984, 1.

⁴⁴ Cox Bertrand, *Harmonie St. Gertrudis Wijbre 1895-1995* (Wijbre 1995) 3.

Binnen de beeldvorming is Limburg een blaasmuzeiknatie bij uitstek en gaat Kerkrade, de zetel van het WMC, zich 'Klankstad' noemen. Daarmee werd een basis gelegd voor de culturele en politieke waardering van de blaasmuzeikverenigingen, die onder meer tot uitdrukking kwam in de subsidiëring en sponsoring van de verenigingen door de overheid en de Limburgse bevolking.

Houdt de Klankstad rein, AVRO verdwijnt!

Toen als gevolg van de sociaal-culturele transformatie van de jaren zestig de Limburgse cultuur onder druk kwam te staan, werden allerlei culturele verdedigingsmechanismen geactiveerd. Voor de blaasmuzeikwereld zou daarbij het WMC als een soort kristallisatiepunt en katalysator functioneren, waar rondom de verdediging werd gegenereerd. We gaan hier na hoe aan de in de jaren vijftig geactiveerde identiteitsprocessen in de jaren zestig verder inhoud en vorm werd gegeven.

Tijdens het zesde WMC in 1970 had een journalist van het *Brabants Dagblad* een interview met gemeenteraadslid en bestuurslid van het concours Frits Ploum. De journalist citeert Ploum, wanneer deze opmerkt: 'Het Wereld Muziek Concours is een mirakel en blijft een mirakel. Het laat zich niet door verstandelijke vermogens omvatten. Je kunt er lang en breed over nadenken, maar je zult nooit begrijpen hoe zoiets mogelijk is geworden in een stadje als Kerkrade'.⁴⁵ Sinds het tweede WMC wordt regelmatig in de pers over het 'wonder' of het 'mirakel van Kerkrade' gesproken. In diverse artikelen putten auteurs zich uit in het beschrijven en analyseren van de omstandigheden, waardoor Kerkrade 'het muziekpodium van de wereld' kon worden.⁴⁶ Een journalist verhaalt dat in de oksel van Nederland 'een maand lang een toestand plaats grijpt, die een kruising lijkt tussen Salzburg en Oberammergau, maar het niet is'. Bij het zoeken van een verklaring wordt steevast verwezen naar de uitzonderlijke gastvrijheid van de Kerkradse bevolking, die aan de basis zou liggen van de WMC-sfeer van gezelligheid, vriendschap, verbroedering en verbondenheid. 'Er bestaat zoiets als het wonder van Kerkrade, voor het eerst vertoond in 1951, bij het allereerste WMC en sindsdien om de vier jaren met imponerend gemak geprolongerd. Het mirakel van de huizen die hun deuren openzetten, van de gastvrije bevolking van deze oudste mijngemeenschap van Limburg'.⁴⁷

De auteur van het boekje 'Klankstad Kerkrade', dat voorafgaande aan het vierde WMC in 1962 verscheen, zoekt een verklaring voor het Kerkradse wonder in de geschiedenis van de plaats. Zo verklaart hij het 'natuurlijk gevoel voor cultuur, harmonie en schoonheid' van de Kerkradenaren vanuit het gegeven dat hun voorouders reeds decennialang in de onmiddellijke nabijheid van een der belangrijkste centra van cultuur en geestelijk leven woonden, namelijk de abdij Rolduc. De monniken hebben 'in een leerschool van eeuwen de Kerkradenaar

⁴⁵ Ruud Groen, 'Het Mirakel van de klankstad Kerkrade', *Brabants Dagblad*, 25 juli 1970.

⁴⁶ Harrie America, *Klankstad Kerkrade, muziekpodium van de wereld* (Kerkrade 1985) 6.

⁴⁷ 'Net doen of het carnaval is: Kirchröa alaaf!', *Utrechts Nieuwsblad*, 1 augustus 1970.

een hang naar cultuur en een natuurlijk organisatietalent bijgebracht'.⁴⁸ En dank zij de door de monniken geëntameerde mijnontginning is 'een geest van kameraadschap en solidariteit' bij de Kerkradenaar gekweekt, die verklaart waarom zoveel duizenden deelnemers aan het WMC kosteloos bij de bevolking kunnen worden ondergebracht. Het boekje 'Klankstad Kerkrade' staat vol met verhalen, waarin het unieke van deze gemeenschap wordt beschreven; de nadruk ligt daarbij op de gastvrije instelling van de bevolking en het socialiserende aspect van het WMC. We zien hier hoe de auteur in de constructie van het Kerkraads eigene, het verleden op een instrumentele wijze interpreteert en gebruikt. Op een welhaast ideaaltypische wijze wordt door hem de 'Gemeinschaft Kerkrade' geconstrueerd, waarvan de sociale en culturele wortels in een geïdealiseerd verleden verankerd zouden liggen.

Het WMC zou in korte tijd een belangrijk identificatiepunt voor de Kerkraadse gemeenschap worden. Met het muzikaal evenement als kristallisatiepunt werden de gemeenschappelijke waardeopvattingen en belangen eenmaal in de vier jaar gereactiveerd en de Kerkraadse collectieve identiteit versterkt. Dit gebeurde in een plaats, die door de opkomst van de mijnindustrie in korte tijd enorm was gegroeid. Van 1900 tot 1935 zien we een verviervoudiging van het inwoneraantal van de mijnstreek. Het aantal niet-katholieken neemt in dezelfde periode toe van 1 tot 15 procent.⁴⁹ In landschappelijk opzicht onderging de mijnstreek een complete gedaanteverwisseling.⁵⁰ De afzonderlijke gehuchten Bleijerheide, Nulland, Holz en Spekholzerheide waren in zeer korte tijd onderdeel gaan uitmaken van de grote agglomeratie Kerkrade.

De schaalvergroting alsook de modernisering van de samenleving creëerden de behoefte aan overkoepelende identificatiepunten. Het in 1951 opgerichte WMC werd zo'n punt en enkele gebeurtenissen in de jaren zestig zorgden ervoor dat het festijn eveneens op bovenlokaal niveau een rol ging spelen in de dichotomie randstad-periferie (lees Holland-Limburg) die dan wordt geconstrueerd. Het is met name het al dan niet geconstrueerde contrast van het WMC met het Holland Festival dat het uitgangspunt voor de tegenstelling gaat vormen.

Enkele weken na afloop van het vierde WMC, op zaterdag 25 augustus 1962, verzamelden zich duizenden mensen op de markt in Kerkrade voor een protestmars door het centrum, die eindigde met een korte manifestatie bij het Kerkraads symbool en identificatiepunt bij uitstek, het beeld van de mijnwerker 'Der Joep'. Aanleiding voor deze protestmanifestatie was een tv-uitzending van de AVRO over het concours.⁵¹ Deze uitzending werd door de WMC-organisatie en de Kerkraadse bevolking als een belediging beschouwd. De meegedragen spandoeken met de leuzen 'Houdt de Klankstad rein, AVRO verdwijnt!', 'Geef mij maar

⁴⁸ Wim van den Eelaart, *Klankstad Kerkrade* (Kerkrade 1962) 9-10.

⁴⁹ Dieteren, *Grondbeleid*, 10-13.

⁵⁰ J. Pouls, 'Heerlen-Beersdal. Een mijnkolonie', in: J. Venner ed., *Geschiedenis van Limburg*, deel 2 (Maastricht 2001) 155.

⁵¹ De televisie-uitzending was op donderdag 16 augustus. Het vierde WMC werd georganiseerd van 20 juli t/m 15 augustus 1962.

Hier und Heute, het is mooier dan de AVRO-Leute' en 'WMC-top, AVRO-flop' lieten aan duidelijkheid dan ook niets te wensen over.

Bij 'Der Joep' werd een tweegesprek met het mijnwerkersbeeld opgevoerd, waarbij de vragen door de Kerkraadse carnavalist Hans Keulen werden gesteld. 'Der Joep' vroeg zich onder meer af, waarom de tv-reporter niets had laten horen en zien van de marswedstrijden, de concerten, de gala-uitvoeringen, de concoursen, de families die wekenlang gasten uit de hele wereld huisvestten of de duizenden deelnemers aan het Wereldmuziekconcours. En op de vraag of hij ook die slapende bezoeker op het scherm had gezien, antwoordde 'Der Joep' gevat: 'Daar kon die kerel niets aan doen. Hij keek de avond van te voren naar de AVRO-uitzending en was nog steeds niet wakker geworden'.

De verontwaardiging over de uitzending bleek zich niet tot Kerkrade te beperken; volgens de kranten waren er bij de manifestatie eveneens deputaties uit Aken, Sittard en Heerlen aanwezig. De gebeurtenis werd gefilmd door Belgische en Duitse tv-ploegen, de Nederlandse televisie ontbrak. Nadat nog een gevoelig gedicht over het WMC was voorgedragen eindigde de betoging met het uit volle borst zingen van het Limburgs Volkslied.⁵²

De manifestatie vormde een mooi voorbeeld van een ritueel, dat bijdroeg aan het afbakenen en profileren van de eigen identiteit van de Kerkraadse bevolking. Het jaar 1962 was blijkbaar een moment waarin deze onder druk was komen te staan en behoefte bestond aan het opnieuw aangeven van de scheidslijnen en het uitvlakken of aandikken van de verschillen met 'de anderen'. In dit geval overstijgt de gebeurtenis de Kerkraadse behoefte aan het afbakenen van de eigen identiteit. De aanwezigheid van belangrijke gezagsdragers uit andere steden als ook de afsluiting met het Limburgs Volkslied vormen hiervoor een aanwijzing.

In de jaren zestig wordt binnen het Limburg-beeld de randstad-periferie tegenstelling aangescherpt, waarbij het WMC tegenover het Holland Festival wordt geplaatst. In de verhalen rond het WMC wordt gesproken over de unieke collectieve belevingswereld, waarvan bezoekers van het WMC deelgenoot zijn geworden. Bijvoorbeeld in het geval van de 'bekende muziekcriticus uit Amsterdam', die na een bezoek aan het muzikale volksfeest spontaan zou hebben gezegd: 'Wat mij betreft kunnen ze er het Holland Festival voor cadeau krijgen!'. Deze uitspraak wordt door de auteur als volgt uitgelegd:

*'Het was een spontane uitroep, die men niet verkeerd moet begrijpen. Deze criticus bedoelde daarmee natuurlijk niet het gehalte van de uitvoeringen. Het kwam geen ogenblik bij hem op artistiek een vergelijking te maken tussen twee moeilijk vergelijkbare grootheden als het Holland Festival en het Wereldmuziekconcours. Waar hij aan dacht, was aan de sfeer, het zonnige en feestelijke karakter van het Wereldmuziekconcours en de manier, waarop heel Kerkrade zich in de augustusmaand alleen maar bezig houdt met dit muzikaal wereldgebeuren.'*⁵³

⁵² 'Kerkrade protesteerde tegen WMC-reportage', *De Nieuwe Limburger*, 27 augustus 1962, 2.

⁵³ Van den Eelaart, *Klankstad Kerkrade*, 76.

Het unieke karakter van het evenement wordt door de schrijver als volksculturele tegenwereld tegenover het elitaire Holland Festival geplaatst.⁵⁴

In de pers wordt een beeld geschetst, waarbij het traditionele en provinciale WMC-cultuurpatroon bij voortduring botst met het modern-dynamische cultuurpatroon van het Randstedelijke Holland Festival. Een markant voorbeeld van deze tegenstelling vormt de reactie van de persvoorlichter van het WMC, Jan Spanjaard, naar aanleiding van het gegeven, dat de organisatie van het Wereld Muziek Concours in 1970 bij het aanvragen van subsidie bij het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk weer eens nul op het rekest had gekregen. 'Elk galaconcert hier [bij het WMC], dat niet voor die tijdens het Holland Festival onderdoet, trekt tenminste 1500 tot 2000 bezoekers. En hoeveel mensen komen er naar een concert tijdens het Holland Festival? Daar is men met 500 man al in zijn nopjes, terwijl men hier zegt dat met 1500 man de zaal slecht bezet is'. Het aantal bezoekers was voor voorlichter Spanjaard niet het enige criterium. Hij zag als toegevoegde waarde van de WMC-galaconcerten: '(...)dat je de relatie legt tussen het amateurisme en het professionalisme in de muziek, dat je de mensen laat zien tot welke hoogte men via de blaasmuziek kan stijgen. Een Holland Festival bereikt dat nooit. Dat is bijna uitsluitend voor de happy few. Hier zitten de mensen zo maar in hun hemmetje op een houten stoel'.

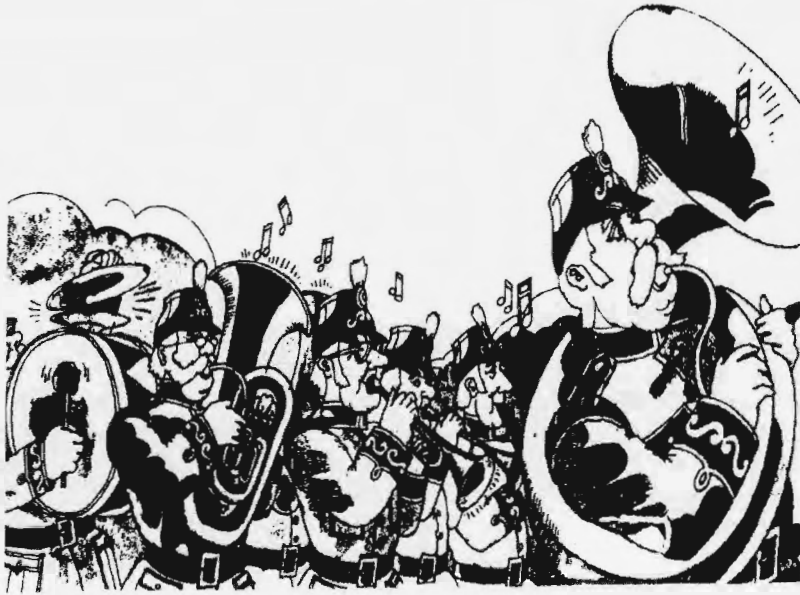
De persvoorlichter beaamde dat het WMC er continue op moest toezien buitenlandse korpsen toe te laten die voldoende kwaliteit in huis hadden. Maar men wilde de 'mindere goden' ook weer niet missen. Immers: 'Het WMC is een volksfeest en mag beslist geen Holland Festival worden van lieden die blasé naar een contrabas zitten te luisteren'.

Het is duidelijk dat in de tegenstelling randstad-periferie de stereotypen elitecultuur (high culture) en volkscultuur (low culture) worden geactiveerd. Daarin past ook het verhaal, dat de recensent Wouter Paap na zijn terugkeer in het 'boven-Moerdijkse' veel commentaar had gekregen van kennissen, die het maar een wonderlijke zaak vonden, dat 'iemand voor wie heel Europa met een keur van zomerfestivals openstond, zich een maand lang bezig hield met harmonie- en fanfaregezelschappen en dan nog wel in een mijnwerkersstad, ergens in een uithoek van het land'.⁵⁵ Kernachtig samengevat: Kerkrade en het WMC (periferie) tegenover de Randstad en het Holland Festival (centrum) en in het verlengde daarvan blaasmuziek (volkscultuur) tegenover symfonische muziek (elitecultuur).

Het is opvallend dat de tegenstelling zijn oorsprong vindt in kleine conflicten. Het bovenlokale identificatieproces ontleent haar emotionele lading aan de

⁵⁴ Het is overigens de mythificering en exotisering van evenementen als het WMC en andere 'typisch Limburgse volksfeesten', zoals het Oud Limburgs Schuttersfeest, die op haar beurt weer de ingrediënten verschafte voor de exotisering van de Limburgse volkscultuur in de tweede helft van de twintigste eeuw. Hierover onder meer Joep Leersen, 'De canonisering van het typische', in: Van der Borgt et al., *Constructie van het eigene*, 45-57.

⁵⁵ Van den Eelaart, *Klankstad Kerkrade*, 76.

'...een half-carnavaleske, half seniele optocht van sinterklaasachtig-bebaarde dorpsidioten...'; cartoon, 1970, Fotocoll. WMC, Kerkrade, 1970.

lokale conflicten, die vanuit hun herkenbaarheid makkelijk blijken over te vloeien naar andere contexten. De reactie van de Limburger Pierre Huyskens naar aanleiding van de samenstelling van een WMC-propagandafolder door het Nederlands Bureau voor het Toerisme (NBT) vormt hiervan een mooi voorbeeld.

Dit Haags bureau bedreef in het buitenland onder hoede en met subsidie van het ministerie van Economische Zaken 'Holland Promotion'. Tot verbijstering en ergernis van het WMC-bestuur produceerde het bureau een folder met een illustratie van, ik citeer Huyskens, een '(...) half-carnavaleske, half-seniele optocht van sinterklaasachtig-bebaarde dorpsidioten, die met Kaiser-Wilhelmpetten op een aantal onduidelijke instrumenten voor hun bakkes dragen, onderwijl de indruk wekkend een poging te doen om het "Warum ist es am Rhein so schön" de wereld in te blazen'.⁵⁶ Het droevige van dit alles was, aldus Huyskens, dat de folder, met de titel 'Uitblazen in Kerkrade', waarheidsgetrouw de opvatting in beeld bracht, welke men in brede Hollandse kringen over het WMC koesterde. Het WMC wordt daar bij gebrek aan kennis beschouwd als een muzikaal schuttersfeest en een vorm van 'abjecte folkloristische blaaspoeperij'. Welke plaats de blaasmuziek in het Limburgse cultuurleven heeft, is volgens de scribeur niet te begrijpen door mensen in Holland, waar men het musiceren overlaat aan enkele begenadigden, 'van wie de besten vervolgens de concertgebouworkesten bemanen en naar wie tenslotte vrienden, magen en snobs gaan luisteren'. Aldus Pierre Huyskens in 1970 in een uitgebreid artikel in *Elseviers Weekblad*.

⁵⁶ Pierre Huyskens, 'Uitblazen in Kerkrade? Helemaal niet...', *Elseviers Weekblad*, 1 augustus 1970, 58-60.

Conclusie en samenvatting

In het artikel zijn we nagegaan, welke processen aan de basis hebben gelegen van de grote bloei van de Limburgse blaasmuziekverenigingen in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. In de tweede helft van de twintigste eeuw neemt Limburg op blaasmuziekgebied zowel nationaal als internationaal een uitzonderingspositie in. De blaasmuziekverenigingen worden dientengevolge omschreven als de muzikaal-culturele ambassadeurs van de provincie Limburg.⁵⁷ Een verklaring voor de muzikale en organisatorische bloei hebben we gezocht in de culturele inbedding van de blaasmuziekverenigingen in de Limburgse samenleving, van waaruit de energie-impulsen voor het presteren werden verschaft.

De gedrevenheid van de Limburgse verenigingen kunnen we zien als een uitkomst van het lokale ethnocentrisme dat, opgesloten in wat Michelle Vovelle de 'kerkers van de lange duur' heeft genoemd, steeds weer werd geactiveerd.⁵⁸ Dat gebeurde ook na 1950, toen door industrialisatie en modernisering de collectieve identiteitsprocessen op lokaal alsook provinciaal niveau werden geactiveerd. Zulke processen verliepen grotendeels niet gepland, maar verschaften belangrijke impulsen aan onder meer de blaasmuziekwereld. De inrichting van officiële muziekwedstrijden bood de verenigingen het juiste podium om zich muzikaal te manifesteren ten opzichte van de concurrenten. Daardoor gingen de wedstrijden functioneren als katalysator bij het op gang brengen van identificatieprocessen.⁵⁹

In dezelfde periode werd als defensieve reactie op het moderniseringsproces door een bestuurlijke en culturele elite een Limburg-beeld geconstrueerd, waarin voor het eerst expliciet melding wordt gemaakt van de bijzondere blaasmuziek kwaliteiten van de Limburgers. Niet de blaasmuziek als cultureel fenomeen, maar wel de specifieke capaciteiten van de Limburgers om als blaasmusici kwalitatief heel goed te presteren, werden als 'typisch Limburgs' geduid.

In de jaren zestig zijn er naast de ontzuiling ingrijpende culturele veranderingen in Nederland alsook een grote economische groei. Een scherp contrast hiermee vormden de economische ontwikkelingen in met name Zuid-Limburg. Door de sluiting van de steenkoolmijnen in de tweede helft van de jaren zestig raakte het maatschappelijk bestel in Zuid-Limburg ontwricht. Tot die tijd voelde de Limburger zich geborgen in een sociale ambiance, waar hij heel veel toevertrouwde aan het bedrijf, de kerk en de vereniging. Mede als gevolg van de verzuiling was Limburg tot de jaren zestig een katholiek bastion, waarin een groot deel van het particuliere en openbare leven door het geloof was doordrenkt. De priester als moderator en de mijnfunctionaris voerden het smaldeel der Zuid-

⁵⁷ Onder meer door gedeputeerde Martin Eurlings werd nog in 1996 in een toespraak tot de Algemene Ledenvergadering van de Limburgse Bond van Muziekgezelschappen de blaasmuziek de ambassadeur van de provincie genoemd.

⁵⁸ Michelle Vovelle, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld* (Nijmegen 1985) 142.

⁵⁹ Johnny Tonnaer, *De geschiedenis van de Koninklijke Harmonie van Thorn* (Thorn 1991) 137.

Limburgse verenigingen aan. Niet alleen economisch gezien bepaalde de mijn het leven van de mensen, maar ook op sociaal en cultureel terrein. In de tweede helft van de jaren zestig werden de mijnen gesloten en holde de deconfessionalisering de maatschappelijke positie van de kerk sterk uit, waardoor twee zekerheden wegvielen. In dit proces van desoriëntatie en desintegratie vormde het verenigingsleven een belangrijk vangnet.

Onder invloed van deze ontwikkelingen wordt in de jaren zestig de vereenzelviging Limburg en blaasmuziek verder uitgebouwd door accentuering van de dichotomie randstad-periferie. Carla Wijers heeft aangetoond, dat in dezelfde periode het carnavalsfeest als een typisch Limburgse cultuuruiting wordt geduid en in het Limburg-beeld verwerkt. De definiëring van specifieke cultuurelementen in het Limburg-beeld, waaronder de blaasmuziekbeoefening, vormde een onderdeel van de Limburgse collectieve identiteit en bevatte beelden die dienden voor de afgrenzing van Limburgers ten opzichte van anderen.⁶⁰

De blaasmuziekingredienten voor het Limburg-beeld, die reeds in de jaren vijftig door buitenstaanders waren gegeven, krijgen in de jaren zestig concreet inhoud als gevolg van conflictsituaties, Holland Festival versus WMC, die in uitvergrote vorm bewuste strategieën van distinctie en afgrenzing mobiliseerden. Het Wereld Muziek Concours zou gaan functioneren als een kristallisatiepunt binnen de randstad-periferie dichotomie.

⁶⁰ Wijers, 'In één hand de rozenkrans', 110-133.

Over de auteurs

Drs Sophie Bouwens (1976) studeerde Algemene Sociale Wetenschappen aan de Universiteit Utrecht. Sinds september 2002 is zij assistent in opleiding bij de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Zij doet onderzoek naar grensarbeid in de Euregio Maas-Rijn tussen 1945 en 2000. Correspondentieadres: Keulsteeg 25, 6191 HR Beek. E-mail: s.bouwens@history.unimaas.nl

Marc Engels MA (1969) studeerde geschiedenis, politieke wetenschappen, economische en sociale geschiedenis aan de Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen (RWTH Aachen). Sinds 1999 is hij verbonden aan de afdeling economische en sociale geschiedenis van de RWTH Aachen. E-mailadres: Marc.Engels@wiso.rwth-aachen.de

Achim Korres MA (1963) studeerde geschiedenis, etnologie en politieke wetenschappen aan de Universiteit van Keulen. Hij deed veldonderzoek in Namibië, verleende medewerking aan historisch-etnologische tentoonstellingen en werkte mee aan de inventarisatie van een historisch bedrijfsarchief. Sinds 1995 is hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het *Institut für Europäische Regionalforschungen* (IFER) van de Universiteit van Siegen (BRD). Zijn promotieonderzoek gaat over de sociale geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn in de 19e en 20e eeuw. E-mailadres: korres@fb1.uni-siegen.de

Drs Serge Langeweg (1958) studeerde sociale en economische geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Van 1981 tot 1992 was hij werkzaam in het middelbaar onderwijs. Thans is hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan *Industrion*, Museum voor Industrie en Samenleving in Kerkrade. Correspondentieadres: postbus 164, 6460 AD Kerkrade. E-mailadres: langeweg@industrion.nl

Drs Jos (H.H.M.) Meuwissen (1957) studeerde schoolmuziek aan het conservatorium te Maastricht en geschiedenis aan de Katholieke Leergangen in Sittard en de Universiteit Utrecht. Tot 1995 was hij werkzaam in het middelbaar en hoger onderwijs als muziek- en geschiedenisdocent. Van 1995 tot 2001 was hij beleidsmedewerker bij de Limburgse Bond van Muziekgezelschappen (LBM). Tegenwoordig is hij docent geschiedenis aan de Ursula-Scholengemeenschap in Horn. Hij is co-auteur van *Blaasmuziek in Limburg* (Thorn 1989). E-mailadres: josmeuwissen@hetnet.nl

Thomas Müller MA (1968) studeerde politieke wetenschappen, sociologie en germanistiek aan de Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen en de Gerhard-Mercator-Universität Duisburg. Hij was van 2001 tot 2002 verbonden aan de afdeling economische en sociale geschiedenis van de RWTH Aachen. Sedert mei 2002 is hij werkzaam bij het interdisciplinaire forum 'Technik und Gesellschaft' van de RWTH.

E-mailadres: Thomas.Mueller@wiso.rwth-aachen.de

Drs Margit van der Steen (1961) studeerde geschiedenis aan de KU Nijmegen. Van 1991 tot 2001 was zij verbonden aan de Universiteit Utrecht als directeur van het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies. Thans heeft zij een eigen bedrijf: AETAS. Bureau voor leeftijdsvraagstukken, gender en diversiteit.

Correspondentieadres: Molenwijkstraat 8, 2271 XW Voorburg.

E-mail: margit.vandersteen@worldonline.nl

Dr Héléne (S.M.) Vossen (1950) studeerde geschiedenis aan de KU Nijmegen en publiceerde over diverse onderwerpen. Zij promoveerde in 1994 aan de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift getiteld *Mater Amabilis en pater Fortis onder vuur. Van katholieke levensscholen naar vormingswerk 1947-1974*, een studie naar seksespecifiek onderwijs aan kansarme jongeren. Ook volgde ze aan de UvA een postacademische opleiding Nederlands voor anderstaligen. Vanaf 1995 doet zij onderzoek via haar bureau Culthi Redon. Daarnaast geeft ze onderwijs in Nederlandse taal, cultuur en geschiedenis aan hoogopgeleide anderstaligen bij bedrijven en instellingen. Als een vervolg op haar studie over de opvang na de bevrijding bereidt zij een monografie voor met de titel *Joden tussen grenzen. Joden binnen de interregionale context van de provincie Limburg in de twintigste eeuw*.

E-mail: info@culthiredon.nl

Een mijnbedrijf in beeld

Onlangs werd de inventaris voltooid van het archief van NV Laura & Vereeniging te Eygelshoven.¹ Tot het archief van deze mijnonderneming behoort een bijzonder gaaf album met foto's van hoogwaardige kwaliteit, die een goed beeld geven van een deel van het mijnbedrijf, in het bijzonder de gebouwen en installaties waarin de gewonnen steenkool werd gesorteerd op formaat, gezeefd, gewassen en uitgelezen.² Dit jaar (2002) is het honderd jaar geleden dat in Limburg de Staatsmijnen zijn opgericht. Het SHCL heeft gemeend in dat kader ook aandacht te besteden aan één van de particuliere mijnen, door een selectie uit dit fraaie fotoalbum te presenteren. Het album draagt een Franse titel: 'Installation de triage et lavoir des Charbonnages Laura et Vereeniging Siège Julia à Eygelshoven, Limbourg Hollandais'. Een Brussels bank-consortium was de belangrijkste aandeelhouder van Laura & Vereeniging. Dat verklaart waarom het Frans werd gebezigd, bijvoorbeeld ook voor de fotobij-schriften. De opnamen, twaalf in totaal, zijn gedateerd 13 november 1928. Het album is samengesteld naar aanleiding van de modernisering van de wasserijen van de mijn Julia. De afgebeelde installaties voor het zeven en wassen van steenkool werden geleverd en onderhouden door de Société Anonyme 'Cribla' te Brussel.³ Daarop slaat ook het opschrift in de linker bovenhoek van de kaft van het album: 'S^{te} A^{me} "Cribla", 32 Rue du Lombard, Bruxelles'.

De NV Laura & Vereeniging werd op 26 juni 1899 opgericht op initiatief van Albert Thys (* Dalhem, 28.11.1849 - †Brussel, 10.02.1915), een (spoorweg)ondernemer en bankier, die in de Belgische kolonie Congo kapitalen had vergaard met een grote koloniale holding. De eerste mijnzetel heette 'Laura'. In de jaren 1920 werd een tweede mijnzetel in exploitatie genomen, omdat een belangrijke geologische storing (de Feldbiss) verdere ontginning van het concessieveld bemoeilijkte. De steenkollagen ten oosten van die storing liggen circa 225 meter dieper dan die ten westen ervan. Om in die lagen steenkool te delven werd een nieuwe mijnzetel in gebruik genomen, genaamd 'Julia' naar de echtgenote van Albert Thys, de stichter van de naamloze vennootschap.

Jac van den Boogard

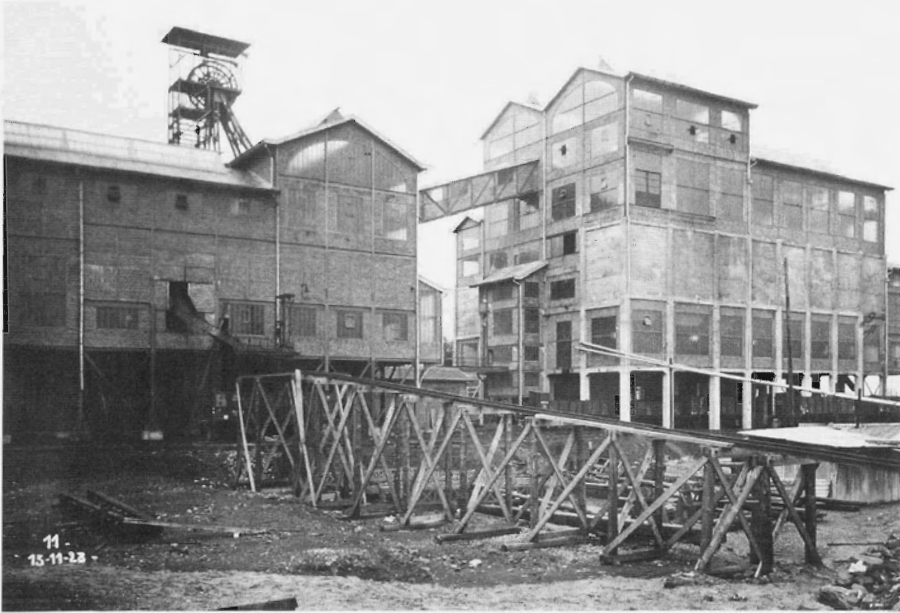
¹ M.Best en H.Hondius, *Inventaris van het archief NV Laura & Vereeniging te Eygelshoven* (Maastricht 2002) EAN 950. De inventaris van het archief is ook te raadplegen op de website van het SHCL: www.shclimburg.nl

² Archief Laura, inv. nr. 1470.

³ Archief Laura, inv. nr. 1472.

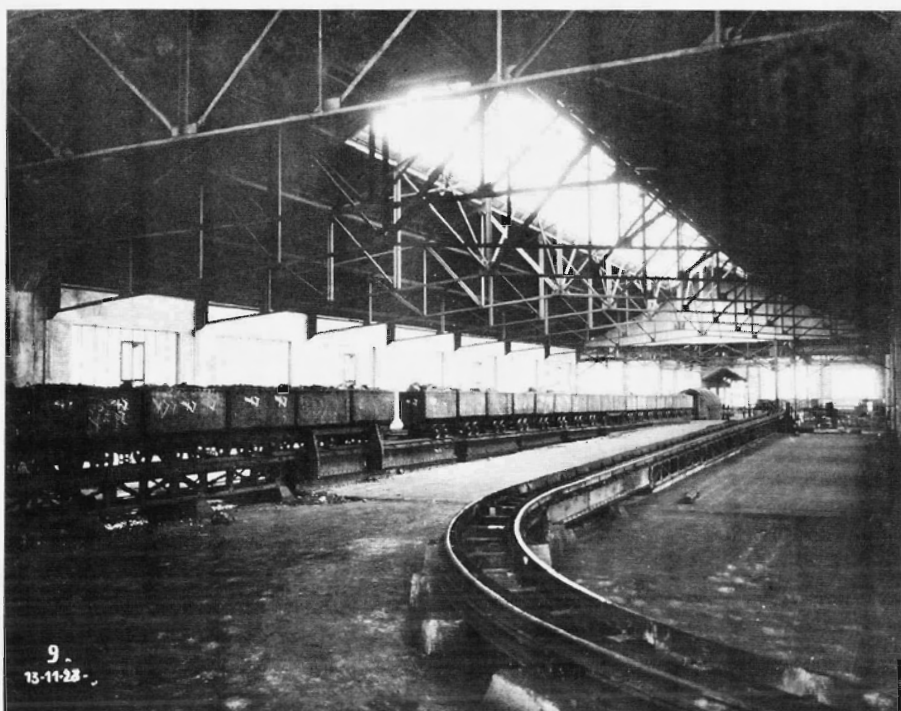
Vue générale de l'installation/ Overzicht van het gebouwencomplex met op de achtergrond de twee 55 meter hoog oprijzende schachtbokken en op de voorgrond spoorrails. De rangeersporen, die in een driehoek waren aangelegd, maakten over het gehele terrein het éénrichtingsverkeer mogelijk. De beide schachten mondden uit in het 146 meter lange schachtgebouw. Hier hoorde men dagelijks het wisselen van de signalen tussen de arbeiders op de laadplaatsen ondergronds en de machinisten van de ophaalmachines bovengronds.

Bâtiments du triage et du lavoir / De gebouwen waar het sorteren en het wassen van de steenkool plaatsvond. De kooien voor het goederenvervoer liepen met een snelheid van 16 meter per seconde door de schachten en wierpen vervolgens steeds acht wagentjes met circa 700 kilo kolen uit op de losvloer.

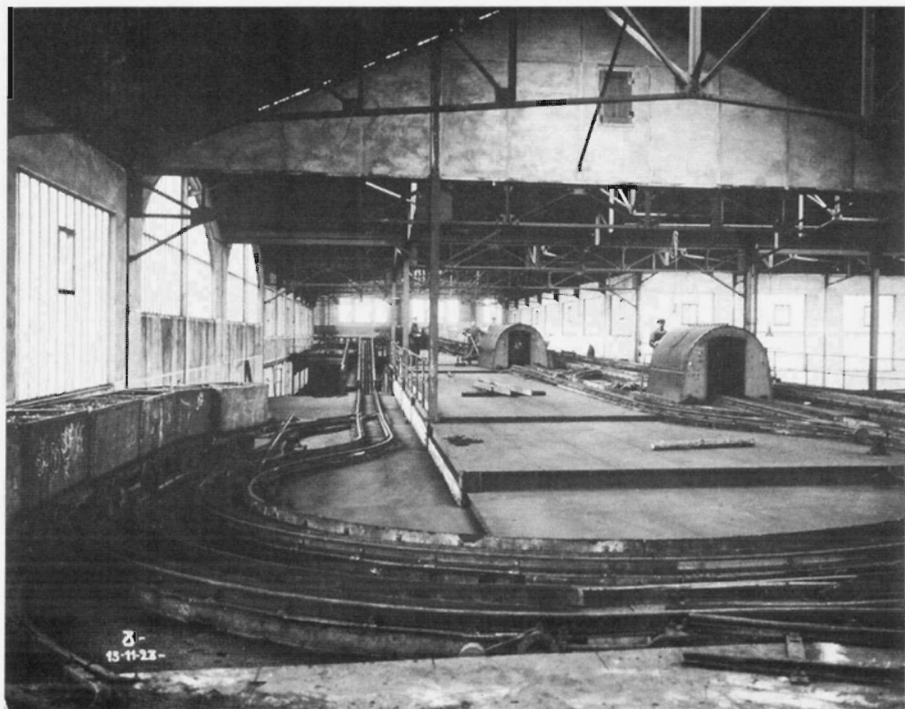

Bâtiment du lavoir / Het gebouw van de steenkolenwasserij.

Arrivée des wagonnets aux culbuteurs / Aankomsthal voor de wagons met ongesorteerde steenkool. De wagons konden tuimelen om hun lading te lossen. Het hele vervoer van de steenkool verliep automatisch. Tussen de honderden volle gaande en leeg terugkerende wagentjes was nauwelijks een arbeider te bekennen. De wagentjes werden naar de zeeverij gevoerd, waar de kolen werden gestort op de zeven.

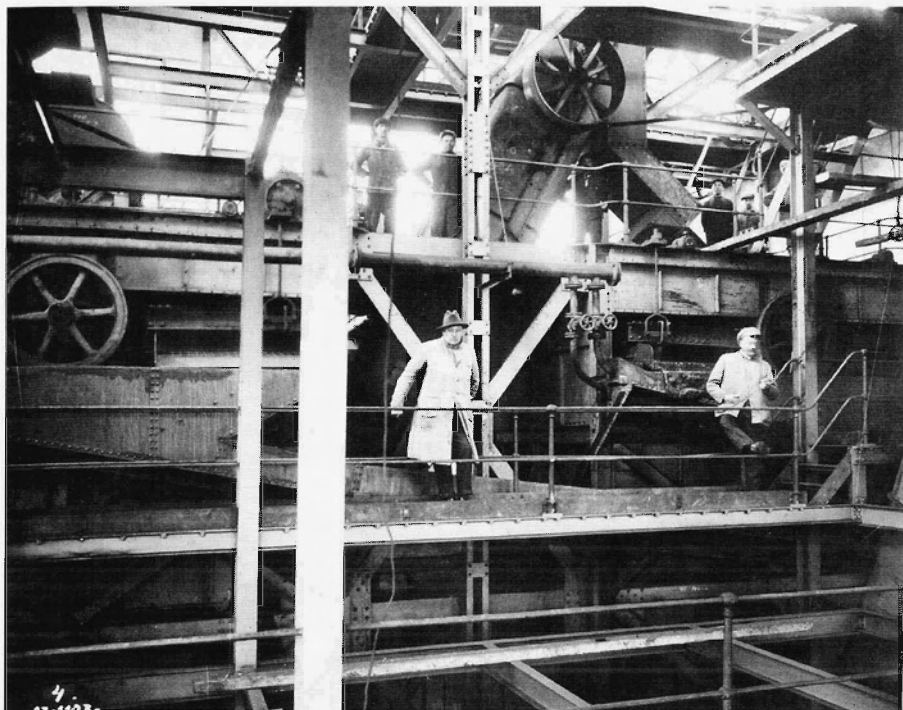

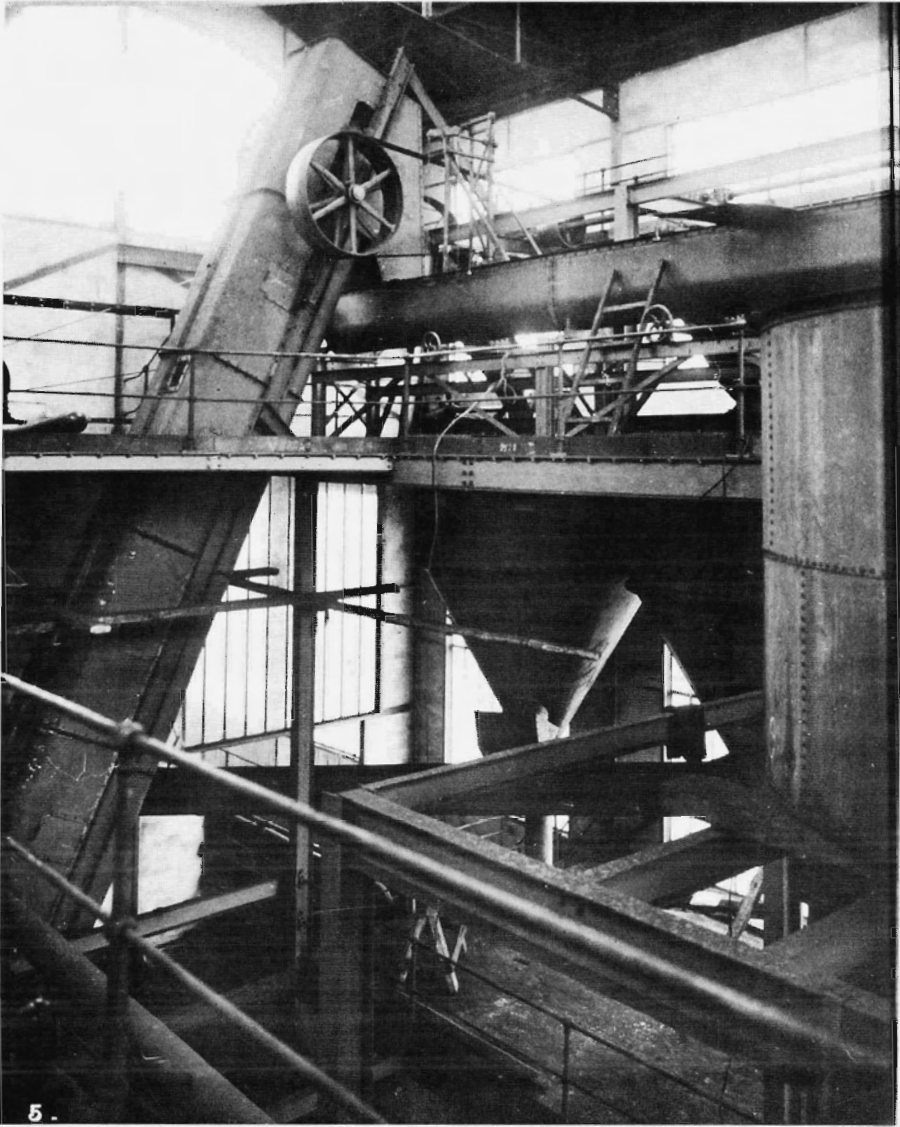
Retour des wagonnets vers les puits / De steenkolenwagentjes op de terugweg naar de schachten. De wagentjes gaan automatisch terug naar de schachten, waar zij zichzelf over de verschillende sporen verdelen.

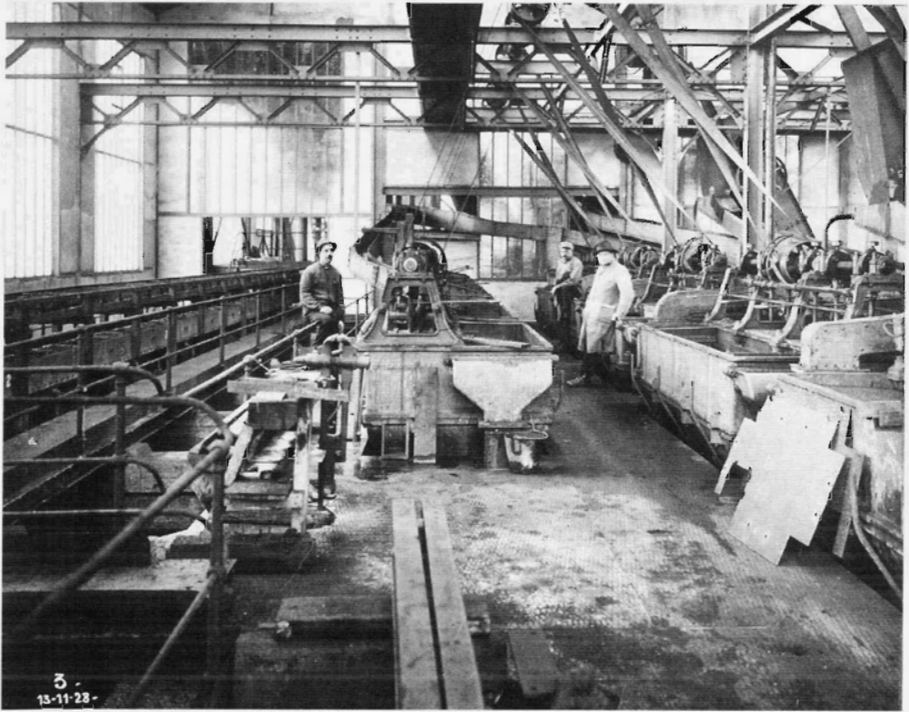
Transporteur des 0/85 bruts vers le lavoir / Transportband voor de gesorteerde steenkolen (0/85) naar de wasserij. In de zeveryj werden de kolen gescheiden in stukkolen en gruis. De stukkolen gingen over een lopende band direct naar de wagons. Onderweg werden steenbrokken eruit gelezen en op een ijzeren band naar buiten afgevoerd. Het grove kolengruis wordt door een gummiband van 64 meter lengte en een meter breedte naar de wasserij getransporteerd.

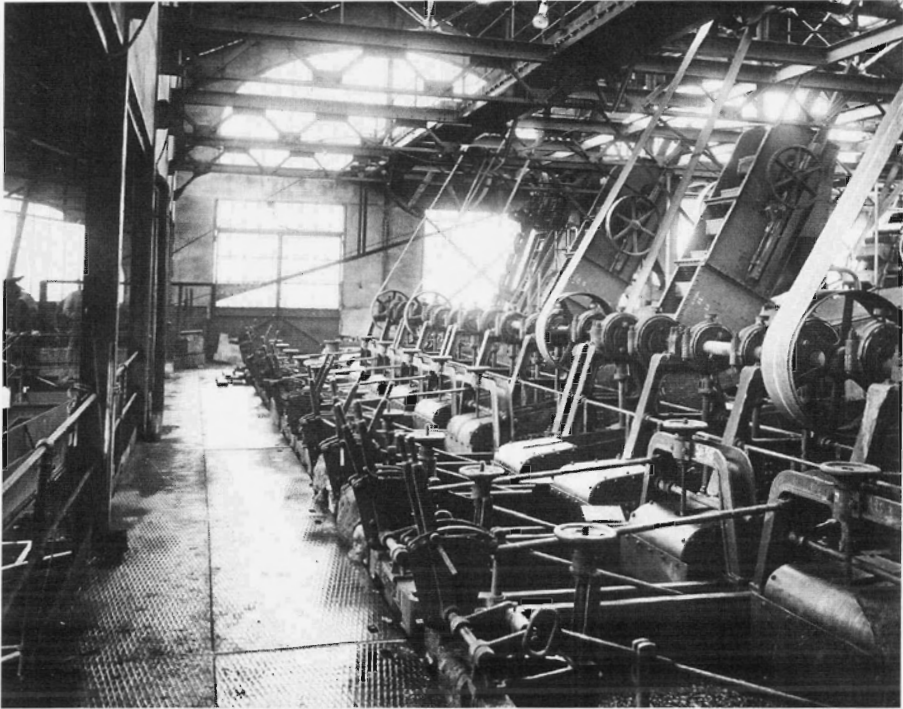
Cribles du lavoir / De zeefinstallaties van de wasserij. In de wasserij worden de kolen eerst naar korrelgrootte gesorteerd en dan gewassen. Het doel daarvan was de kolen te ontdoen van stenen. Het wassen gebeurde volgens het zware-vloeistof-procédé in met 'zwaar' water gevulde bakken. De steenkool -nog steeds met stenen verontreinigd - werd in het water geworpen. Doordat stenen een hoger soortelijk gewicht hebben dan steenkool zinken ze naar de bodem van de bakken. De kolen bleven aan de bovenkant van het water drijven en werden over de randen van de bakken gespoeld.

Dépoussièeurs / Installaties waarin het steenkolenruis en -stof van elkaar werden gescheiden.

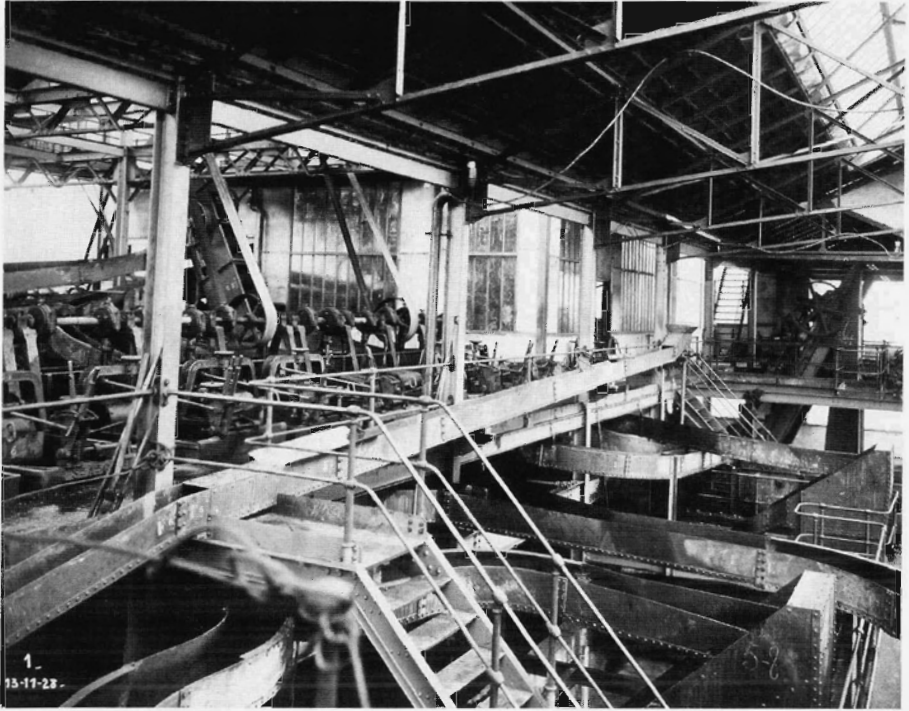

Lavoirs à fines 0/5 / Wasserij voor het steenkolen formaat 0/5. Er waren verschillende soorten zogeheten 'nootjeskolen': 50/80 mm, 30/50 mm, 20/30 mm, 8/20 mm en tenslotte 5/8 mm.

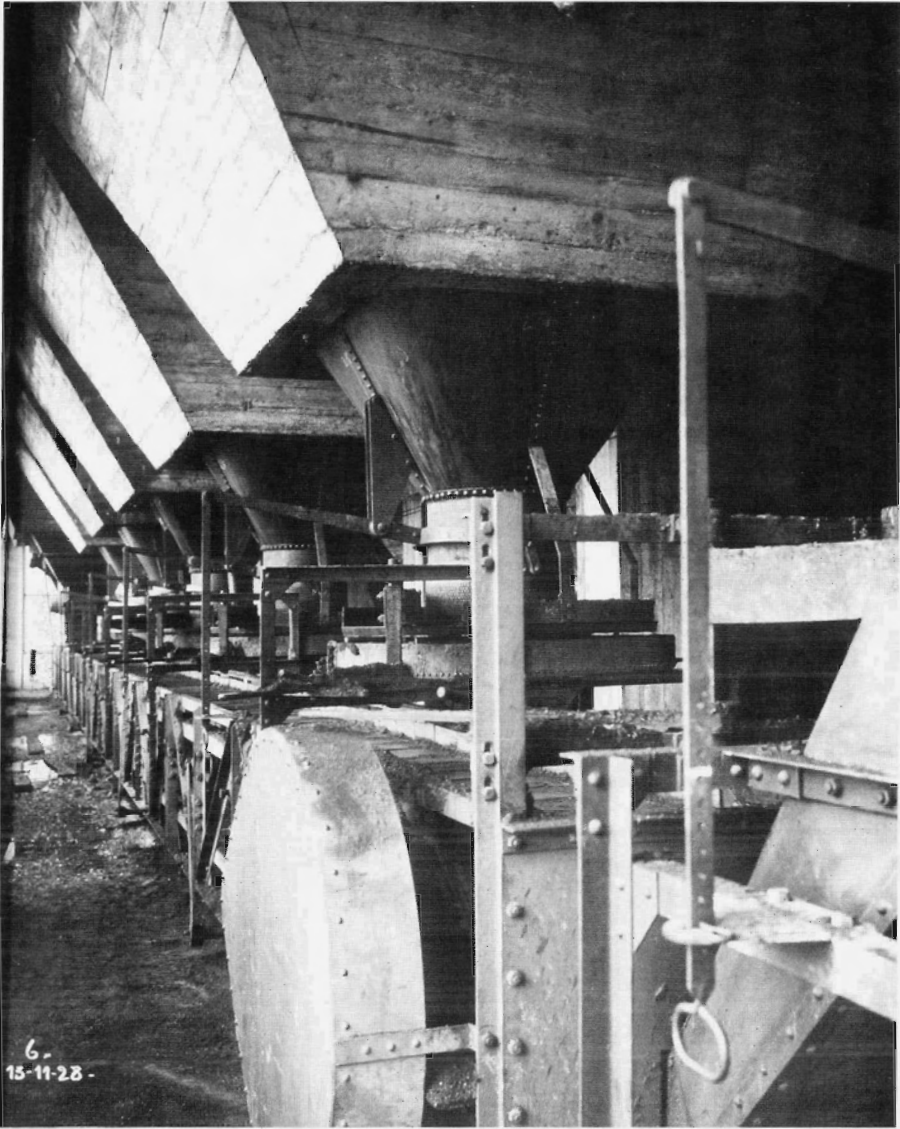

Lavoirs à grains 5/85 / Wasserij voor het steenkolen formaat 5/85.

Sortie des lavoirs à grains vers tours d'emmagazinement / De gewassen steenkool wordt verder gevoerd naar de bunkers. De diverse nootjeskolen werden via banden naar de opslagbunkers gevoerd. Het kon voorkomen dat ondanks zorgvuldig wassen nog platte stenen in de grovere nootjessoorten achterbleven. Die werden aan deze banden uitgelezen.

Chargement des fines lavées / Installaties voor het verladen van de gewassen steenkool.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarverslag 2001

Inhoud

Algemeen	197
Organisatie	198
Wetenschappelijke en educatieve activiteiten	200
Beheer en ontsluiting van de collecties	203
Externe dienstverlening	209
Bijlage 1. Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur	211
Bijlage 2. Organisationschema en samenstelling van het personeel	212
Bijlage 3. Lidmaatschappen	213
Bijlage 4. Publicaties	215
Bijlage 5. Lezingen	217
Bijlage 6. Presentaties voor radio en televisie	219
Bijlage 7. Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	220
Bijlage 8. Schenkers van bibliotheekmateriaal	222
Bijlage 9. Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie	223
Bijlage 10. Begunstigers en contribuanten	226

Algemeen

Euregionale samenwerking

Het jaar 2001 stond in het teken van de versterking van de contacten van het SHCL met andere historische instellingen in de Euregio Maas-Rijn. Ondersteund door subsidies van het College van Bestuur en de Faculteit der Cultuurwetenschappen organiseerde het SHCL op 17 mei in de Aula van de Universiteit Maastricht een Euregionaal Historisch Symposium onder de titel: 'De toekomst van de Euregio Maas-Rijn in historisch perspectief. Leven en werken in een grensgebied: economie, maatschappij, cultuur'. De wetenschappelijke leiding berustte bij de hoogleraren sociale en economische geschiedenis van de universiteiten van Luik, Aken en Maastricht. Om het grensoverschrijdend en vergelijkend historisch onderzoek in het gebied dat tegenwoordig Euregio Maas-Rijn heet te stimuleren en te coördineren, werd door deze hoogleraren een samenwerkingsverband in het leven geroepen in de vorm van een Stichting Euregionaal Historisch Centrum Maas-Rijn (EHC; voorlopig gevestigd bij het SHCL). Behalve het coördineren van historisch onderzoek wil dit Centrum verbanden leggen met publieksgerichte en educatieve instellingen in het onderwijs, de musea, archieven en andere erfgoedorganisaties. Het symposium was mede bedoeld als presentatie van dit initiatief en het programma was daarop afgestemd. De bijeenkomst werd bezocht door circa 250 personen uit de sfeer van de wetenschap, erfgoedinstanties, onderwijs, politiek en bestuur. De voordrachten op het symposium zullen in 2002 worden gepubliceerd in het in Duitsland verschijnende tijdschrift *GrenzenLos. Historische Zeitschrift der Erwin-von-Steinbach-Stiftung*.

Het symposium was een startsein voor de versterking van de coördinerende rol van het EHC in het Euregionale historische veld, met name ook tussen wetenschap en publieksactiviteiten. Daarvoor is een subsidie aangevraagd bij het Europese Interreg III programma. Over de toekenning daarvan was bij het schrijven van dit verslag nog geen besluit genomen. Daarnaast werd de Euregionale samenwerking geïntensiveerd in de vorm van gemeenschappelijke projecten, workshops en andere bijeenkomsten (zie ook onder 'Onderzoek').

Naar een 'Limburgs Historisch Centrum'

Voortbouwend op de conclusies in het eindrapport van het organisatieadviesbureau Krol & Van Duuren (juni 2000) werd in 2001 intensief overlegd over de wijze waarop de samenwerking tussen het SHCL, het Rijksarchief in Limburg, het Gemeentearchief Maastricht, en de verenigingen LGOG en Veldeke Limburg gestalte zou kunnen krijgen. Op 29 juni ondertekenden de betrokken partijen een intentieovereenkomst met als inhoud, dat het Provinciale initiatief om te

komen tot een 'Limburghuis' werd samengebracht met het streven van Rijk en Gemeente om hun archiefinstellingen te fuseren tot een Regionaal Historisch Centrum. Einddoel is de vorming van een nieuwe, gefuseerde instelling, die de activiteiten van de fusiepartners (Rijks- en Gemeentearchief, SHCL, LGOG en 'Veldeke') gaat voortzetten en uitbreiden met nieuwe doelstellingen op het gebied van wetenschapsbeoefening, collectievorming, educatie en facilitaire dienstverlening. Als naam voor de nieuwe instelling is voorlopig gekozen voor *Limburgs Historisch Centrum*. Het Rijk, de Provincie Limburg, de Gemeente Maastricht en de Universiteit Maastricht zullen de nieuwe instelling financieel ondersteunen. In het najaar van 2001 werd een stuurgroep gevormd als eindverantwoordelijke instantie en er werd een projectleider aangesteld, die de nieuwe organisatie in het vat moet gieten. Hij werkt samen met een projectgroep, bestaande uit de directeurs van de deelnemende instellingen. Het eindrapport van deze projectleider wordt in het voorjaar van 2002 verwacht. Het SHCL doet hieraan mee omdat het verwacht zijn doelstellingen als kenniscentrum voor regionale geschiedbeoefening (het verzamelen van bronnenmateriaal betreffende de Limburgse sociaal-economische en sociaal-culturele geschiedenis, het verrichten van onderzoek op dit gebied en het uitgeven van publicaties) op een hoger plan te kunnen voortzetten. De Stichting SHCL blijft als rechtspersoon wel bestaan, evenals de Stichting Maastrandse Monografieën.

WWW.SHCLimburg.nl

Per 1 januari 2002 kreeg het SHCL een eigen *website* onder de naam www.shclimburg.nl. Op deze *website* staat onder meer informatie over archieven, de bibliotheek, nieuwe onderzoek- en onderwijsprojecten en recente uitgaven. Er zijn handige links, bijvoorbeeld met de *on-line* catalogus van de universiteitsbibliotheek, waarin de bibliotheekcollectie van het SHCL is opgenomen. De *site* bevat een compleet overzicht van de archieven en documentatie, een voorlopige catalogus van Limburgse brochures en een cumulatieve inhoudsopgave op de jaargangen van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*. Op den duur komen alle beschikbare inventarissen en plaatsingslijsten op het web te staan.

Organisatie

Bestuur

Algemeen bestuur

Tot lid van het Algemeen Bestuur werd benoemd de heer F.F. (Fer) Pfeiffer, oud-regiobestuurder van de Industriebond (thans Bondgenoten) FNV. Het Algemeen Bestuur vergaderde op 11 juni en op 10 december. Onderwerp van bespreking

waren vooral de ontwikkelingen rondom de fusie in het kader van het Regionaal Historisch Centrum/ Limburghuis. Daarnaast ging de aandacht uit naar het algemene beleid op het gebied van onderzoek en collectievorming, alsmede de uitvoering van bijzondere projecten.

Dagelijks bestuur

Het AB-lid drs G.C.J. (Gerard) van der Velde werd benoemd tot secretaris van het Dagelijks Bestuur. De heer Van der Velde is historicus en thans voorzitter van de Raad van Toezicht van Woningstichting St. Servatius. Hij volgt de heer drs F.L.J.F. Jadoul op als secretaris, die als lid van het Algemeen Bestuur wel aan het SHCL verbonden blijft. Het Dagelijks Bestuur vergaderde op 12 februari, 2 april, 11 juni, 20 augustus, 29 oktober en 10 december. Onderwerp van bespreking waren bovengenoemde onderwerpen in de AB-vergaderingen en verder de Euregionale samenwerking, de renovatie van het gebouw en de vernieuwing van de inventaris, de verwerving van externe opdrachten, het opzetten van een eigen *website*, het bewerkingsplan van de archieven en documentatie en de voortgang van het project modernisering archiefbeheer.

Donateurs

Na de sterke aanwas in 2000 daalde het aantal persoonlijke contribuanten in 2001 licht.

Aantal donateurs per 31-12	1997	1998	1999	2000	2001
gemeenten	17	6	4	3	3
bedrijven	46	37	39	33	30
organisaties en instellingen	31	74	80	73	76
personen	539	527	551	729	723
totaal	683	644	674	838	832

Personeel

Samenstelling

Uit dienst traden G. Boshouwers, F. Kerkhoffs en F. Heijnen (allen depotbeheer). In dienst traden L. de Moor en M. Koekkelkoren (idem), H. Hondius en mw M. Hermsen (inventarisatie). C. de Beyer, mw C. de Bruin en H. Duursma waren als vrijwilligers betrokken bij inventarisatie- en ontsluitingsprojecten. Drs E. van Royen, drs L. Schreven en drs P. Arnold werkten op contractbasis bij de afdeling onderzoek. De samenstelling van het personeel en de verdeling over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 2.

Personeelsbeleid

Conform het voorgeschrevene in de Wet op de Ondernemingsraden werd twee-

maal een voltallige personeelsvergadering gehouden. In de wintervergadering werd Jac van den Boogard tot secretaris van de personeelsvergadering gekozen. Voorzitter werd Wim Mes. In juni werden door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden beoordelingsgesprekken gehouden.

Externe contacten

Evenals vorig jaar werden goede betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Rijksarchief in Limburg, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo, het Industrien, Museum voor Industrie en Samenleving te Kerkrade en het Monumentenhuis Limburg te Roermond. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 3.

Gebouwen en inventaris

In het perceel Boschstraat 73 werden de entree en de kantine opgeknapt en heringericht.

Wetenschappelijke en educatieve activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL bestond uit prof. dr P.M.J.E. Tummers (decaan FdCW) en prof. dr A. Labrie (voorzitter) namens de Faculteit der Cultuurwetenschappen, en mr H.J.J.M. van der Bruggen (voorzitter SHCL) en prof. dr A.M. van der Woude (Wageningen) namens de Stichting SHCL.

Onderwijs

In samenwerking met het hoofd onderzoek van het SHCL, dr Willibrord Rutten, werd opnieuw een cursus Limburgse geschiedenis aangeboden aan het HOVO UM (Hoger Onderwijs Voor Ouderen) met het in 2000 uitgegeven *Handboek van de geschiedenis van Limburg* als basis. Aan deze cursus werd door 23 personen deelgenomen. Voor studenten van de Faculteit der Cultuurwetenschappen werd opnieuw een *tutorial* verzorgd onder de titel 'Onderklasse, armoede, armoedecultuur: actueel en historisch'. Verder werden scripties en literatuurpakketten begeleid.

Euregionale wetenschappelijke samenwerking

In het jaar 2001 werd de wetenschappelijke samenwerking in het kader van het Euregionaal Historisch Centrum geïntensiveerd in de vorm van gemeenschappelijke projecten, workshops en andere bijeenkomsten:

- Ondersteund door subsidies van het College van Bestuur en de Faculteit der Cultuurwetenschappen organiseerde het SHCL op 17 mei in de Aula van de Universiteit Maastricht een Euregionaal Historisch Symposium onder de titel: 'De toekomst van de Euregio Maas-Rijn in historisch perspectief. Leven en werken in een grensgebied: economie, maatschappij, cultuur'. De wetenschappelijke leiding berustte bij de hoogleraren sociale en economische geschiedenis van de Universiteiten van Luik, Aken en Maastricht.
- Onder leiding van de Akense hoogleraar Armin Heinen werd een grensoverschrijdend *oral-history* project gestart (Gelebte und erinnerte Geschichte/De eigen geschiedenis beleefd en verteld). Aan de Nederlandse zijde werd dit project georganiseerd door SHCL-medewerker drs Jac van den Boogard. Hij begeleidde een groep studenten van de FdCW en organiseerde een schrijfwerkplaats.
- Op 26 september werd in samenwerking met de Contactgroep van geschiedenisdocenten in de Euregio Maas-Rijn op het SHCL een ontmoetingsbijeenkomst georganiseerd (eveneens door drs Jac van den Boogard), waaraan circa 60 geschiedenisleraren uit de hele Euregio deelnamen.
- Op 2 november vond een excursie plaats naar de DSM-fabrieken, waaraan techniekhistorici en studenten uit Aken en Maastricht deelnamen. Dr Ernst Homburg (FdCW) hield een inleiding over de geschiedenis van het chemiebedrijf DSM, in het bijzonder de kunstmesttak, DSM-Agro.
- Op 20 december organiseerde het SHCL een colloquium over 'Grensoverschrijdende arbeidsmigratie in het Maas-Rijngebied, 19e-20e eeuw', met deelnemers van de universiteiten van Aken, Amsterdam, Luik, Maastricht, Utrecht en Siegen, het SHCL, het NIOD en het Industrion.
- In het kader van het Euregionale onderzoeksprogramma werd een projectvoorstel voor een promotieonderzoek uitgewerkt ter ondersteuning (*matching*) door de Faculteit der Cultuurwetenschappen en het Duitsland Instituut Amsterdam. Het project, dat mede namens prof. Arnold Labrie en dr Ernst Homburg werd ingediend, betreft een onderzoek naar het verschijnsel grensarbeid in de Euregio Maas-Rijn tussen 1945 en 2000. Bij het schrijven van dit verslag is de financiering door FdCW en DIA gegarandeerd.
- Samen met collega's van het Limburgs Universitair Centrum te Diepenbeek (prof. Mieke van Haegendoren) en de Vrije Universiteit Brussel (prof. Peter Scholliers) werd een projectvoorstel voor het Vlaams-Nederlands Comité (VNC) van de Commissie Geesteswetenschappen van NWO/FWO voorbereid ten behoeve van de aanstelling van twee promovendi in een comparatief onderzoeksproject over 'De arbeidsmarkt voor mijnarbeid in Nederlands en Belgisch Limburg: convergentie en divergentie'. Het projectvoorstel werd per 15 februari 2002 bij het VNC ingediend.

In 2002 zullen de wetenschappelijke activiteiten in het kader van het Euregionaal Historisch Centrum worden voortgezet. Per 2002 zal het SHCL als aangesloten instelling bovendien deelnemen aan het N.W. Posthumus Instituut, de landelijke onderzoekschool voor economische en sociale geschiedenis.

Begeleiding promovendi

De bijzonder hoogleraar was als promotor of copromotor betrokken bij het promotie-onderzoek van drs Erika Kuijpers (Universiteit Utrecht) naar *Immigratie en vestiging in zeventiende-eeuws Amsterdam* (samen met prof. dr Maarten Prak (UU) en prof. dr Jan Lucassen (IISG)), en van drs Serge Langeweg (Industrië) naar *Arbeidsmarkt en arbeidsmarktgedrag in een grensprovincie, Limburg 1870-1914*. Het onderzoek van drs Langeweg spitst zich toe op de grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit en de gevolgen daarvan voor gezin en samenleving. De hoogleraar was verder als lid van beoordelingscommissies betrokken bij promoties in Utrecht en Amsterdam (UvA en VU).

Onderzoek en publicaties

Dr Willibrord Rutten bewerkte zijn bijdrage aan het symposium over de historische betrekkingen tussen Maastricht en Luik voor publicatie in het Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Hij leverde als spreker en commentator een bijdrage aan het colloquium 'Grensoverschrijdende arbeidsmigratie'. Op verzoek van de redactie van het tijdschrift *Spiegel Historiae* schreef hij een artikel over de laatste grote pokkenepidemie in Nederland. Hij begeleidde de publicatie van het jaarboek 2001 van het SHCL en van deel 64 in de reeks *Maaslandse Monografieën*. In het kader van het HOVO-onderwijs leverde hij als docent bijdragen aan de cursus 'Land zonder grenzen. Een inleiding tot de geschiedenis van de provincies Limburg'.

De afdeling onderzoek van het SHCL participeert in een project van de UM/FdCW en het Maastricht McLuhann Instituut (MMI), getiteld Limburg-online. Het project behelst het opzetten van een website over de geschiedenis van Limburg op basis van het overzichtswerk van dr P.J.H. Ubachs over de geschiedenis van Limburg. Dr Willibrord Rutten en drs Paul Arnold leveren bijdragen aan het onderzoek en aan de (beeld)redactie.

Drs Paul Arnold bewerkte zijn rapport, geschreven in opdracht van de organisatie Fair Trade, voor een artikel in het Jaarboek van het SHCL. Zijn deelname aan het project 'Geschiedenis van de psychiatrische ziekenhuizen in Venray' is opgeschort, aangezien de vrijwilligers die hij zou gaan begeleiden geen inzage kunnen krijgen in de archieven van de betrokken instellingen.

In het kader van haar honderdjarig bestaan in 2002 heeft de woningbouwvereniging Sint-Servatius opdracht gegeven voor een gedenkboek. In het onderzoek zullen de lotgevallen van de huurders een belangrijke plaats krijgen. Het onderzoek wordt uitgevoerd door drs Paul Arnold en projectmedewerker drs Luuk Schreven.

In het jaarboek *Historische Studies in en om het Geuldal* verscheen van drs Jac van den Boogard een artikel over de villa's van Petrus Regout. Hij verzorgde de beeldredactie en het fotokatern in het jaarboek 2001 van het SHCL. Sinds 2001 is het SHCL betrokken bij een oral history project van de RWTH Aachen (prof. dr Armin Heinen). Drs Jac van den Boogard is verantwoordelijk voor de organisatie en coördinatie van de schrijfwerkplaats voor wat betreft de Nederlandse deelnemers aan dit Euregionale project.

Een overzicht van de publicaties treft men aan in bijlage 4.

Uitgaven

In december verscheen de zesenvestigste jaargang van *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, met een omvang van 256 bladzijden en meer dan 90 illustraties, waarvan sommige in kleur. De presentatie op 7 december in het Rijksarchief Limburg te Maastricht werd bijgewoond door bijna honderd belangstellenden. L1-Radio besteedde aandacht aan het nieuwe Jaarboek.

Deel 64 in de reeks Maaslandse Monografieën (premieboek 2002) ging voor het einde van het jaar ter perse. Het boek, geschreven door dr. Hans van Dijk, gaat over leven en werken van de Maastrichtse dirigent Henri Hermans. Het jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën is als bijlage 7 toegevoegd.

Educatie

In opdracht van Parc Imstenrade te Heerlen verzorgde Jac van den Boogard in november een fototentoonstelling over de geschiedenis van de Vroedvrouwenschool. Verder was hij betrokken bij de opzet van een cultuurhistorisch informatiecentrum in Beesel. Het centrum is intussen in gebruik genomen. Op 2 september was Jac van den Boogard namens het SHCL aanwezig op de Maastrichtse culturele uitmarkt 'Het Parcours'. Gedurende het jaar verzorgde hij een groot aantal presentaties voor radio en televisie, met name in het kader van de door het SHCL gestarte campagne om in de provincie aanwezige vaandels en vlaggen van vak- en standsorganisaties te inventariseren en te registreren (zie ook de bijlagen 5-6).

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

In maart werd het bewerkingsplan archieven en documentatie SHCL vastgesteld. Dit plan, samengesteld in het kader van het project 'modernisering archiefbeheer', is het uitgangspunt voor het op peil brengen van het beheer van

de archieven en documentatie. De modernisering is geïntegreerd in het reguliere beheer. Het beheer is erop gericht de onderzoeker zo efficiënt mogelijk nu en in de toekomst van het beschikbare bronnenmateriaal te voorzien. Het valt uiteen in vier kerntaken: het verwerven en selecteren op blijvend te behouden materiaal; het verpakken en van een unieke signatuur voorzien; het toegankelijk maken op verschillend niveau door middel van magazijnlijsten en inventarissen; en tenslotte het materieel verzorgen, opdat het verval van het papier zoveel mogelijk wordt vertraagd.

Een groot aantal medewerkers was betrokken bij het inlopen van de achterstanden op het terrein van deze vier kerntaken. De volgende personen waren geheel of gedeeltelijk in het verslagjaar werkzaam ten behoeve van het archiefbeheer: Cees de Beyer, Peter Borro, Harm Duursma, Hans van Hall, Theo Heerings, Maartje Hermsen, Frans Heijnen, Henk Hondius, Marga Janssen, Frans Kerkhoffs, Math Koekkelkoren, Cees Lit, Doortje Lucassen, Wim Mes, Loek de Moor, Andrea Peeters, Marjolein Rozendaal, Jos Sauren, Suzanne Souren, Herman Wijenberg en Max Wijnen.

Met diverse instanties werd overlegd over de mogelijkheid het beheer financieel te ondersteunen. In het begin van het jaar bleek FNV-Bondgenoten bereid een substantiële bijdrage te leveren aan de ontsluiting en materiële verzorging van de belangrijke archieven van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) en de Algemene Nederlandse Bedrijfsbond in de Mijnindustrie (ANBM). Dankzij een financiële bijdrage van de Stichting Laurafonds werd de inventarisatie van de mijnarchieven Laura en Julia grotendeels voltooid. De door het bureau Metamorfoze te Den Haag beschikbaar gestelde subsidie voor conservering en verfilming van de literair belangrijke persoonsarchieven van Loe Maas en Mya Maas-Brennenraedts leidde tot voltooiing van alle noodzakelijke beheersmaatregelen van deze archieven in het verslagjaar, inclusief microverfilming. In het kader van een programma tot conservering en verfilming van cultuurhistorische collecties van landelijk belang vanwege hetzelfde bureau Metamorfoze werd een aanvraag voorbereid voor de archieven van de N.V. Koninklijke Sphinx Gustavsberg en voorgangers. Deze tot de belangrijkste onder beheer van het SHCL te rekenen archieven bevinden zich voor wat het oudere gedeelte betreft in een zorgelijke staat. De noodzakelijke beheersmaatregelen zijn zeer kostbaar. De subsidieaanvraag betreft 70 procent van het totaal van de resterende inventarisatiekosten, conserveringskosten van de meest kwetsbare delen (waaronder de decorboeken en de contractboeken) en microverfilming van het negentiende-eeuwse gedeelte en materiële verzorging van het totaal.

Geïnvesteed werd in het op peil houden van kennis, noodzakelijk voor modern archiefbeheer. Drie archivariissen behaalden een certificaat in het kader van het nascholingsprogramma voor archivariissen van de Archiefschool. Alle daarvoor in aanmerking komende medewerkers volgden met goed gevolg de intern door Luuk Schreven verzorgde cursus databases.

Acquisitie, selecteren en vernietigen

Het verzamelen van bronnenmateriaal betreffende het sociale en economische leven in Limburg is de statutaire doelstelling van het SHCL. In de praktijk richt het zich op een groot deel van het particuliere archivalische erfgoed uit de negentiende en twintigste eeuw in de provincie. Mede in het kader van de totstandkoming van het Limburgs Historisch Centrum is het noodzakelijk de doelstellingen en mogelijkheden ook in relatie tot andere archiefinstellingen nader te preciseren. In het verlengde van het bewerkingsplan is daartoe een begin gemaakt met het opstellen van een acquisitie- ofwel collectievormingsprofiel.

Belangrijke aanwinsten in 2001 waren de archieven van de PvdA-Limburg en de Koninklijke Maastrichtse Zinkwit Maatschappij. Verworven werden verder enkele belangrijke aanvullingen op het archief van de N.V. Koninklijke Sphinx Gustavsberg en het mijnarchief Laura en Vereniging. Alle bij het SHCL berustende architectenarchieven werden overgebracht naar het Stadsarchief Heerlen/Vitruvianum, dat op dit terrein is gespecialiseerd. Een compleet overzicht van aanwinsten en overdrachten inclusief bijzondere collecties als vaandels en vlaggen is te vinden in bijlage 9.

Selectie en vernietiging volgens de gebruikelijke criteria heeft vooral plaatsgevonden uit in het verleden ongeschoond overgenomen archieven. Uit de archieven van de Mijnwerkersbonden, Culturele Raad Limburg, Stichting Kunst en Cultuur, Vroedvrouwenschool, enige advocatenarchieven en het archief van de familie Van Basten Batenburg werden bestanddelen van enige omvang ter vernietiging afgezonderd. Het PvdA-archief kon voorafgaand aan overbrenging worden geschoond. In totaal is circa 200 m vernietigd.

Verpakken

Een groot aantal archieven in de depots Boschstraat en Andrieskapel werd verpakt en geëtiketteerd. Deze voorziening is minimaal noodzakelijk met het oog op raadpleging en verhuizing. Verpakt werd bijna 300 m en geëtiketteerd 1.060 m. Een aantal archieven werden verplaatst en geconcentreerd met het oog op een efficiënter depotbeheer en het creëren van ruimte voor aanwinsten, mede van bibliotheekmateriaal. Daartoe werd ook een aantal kasten en stellingen in het depot Boschstaat verbouwd.

Toegankelijk maken

De database archiefbeheer en de daarop gebaseerde depotlijsten en publieks-overzichten voor de studiezaal en de *website* werden systematisch bijgewerkt door Andrea Peeters. De rubriekenindeling werd aangepast aan de landelijke normering en tevens werd een trefwoordensysteem ingevoerd.

Door Wim Mes en Max Wijnen werd verder gewerkt aan de archieven van de N.V. Koninklijke Sphinx Gustavsberg en voorgangers, waaronder de Société Céramique. Max Wijnen rondde de beschrijvingen voor de deelinventaris brochures, prijscouranten, reclamemateriaal en dergelijke af. Er werd een begin gemaakt met de deelinventaris van stukken betreffende 'merken', waarvan in

de loop van het jaar een groot deel gereed kwam. De beschrijving van de decors en het op dia zetten van een deel van de decorboeken uit deze archieven in samenwerking met het Museum Industrion in Kerkrade kwam in de eindfase. Vanwege het SHCL leverde Herman Wijenberg hieraan een bijdrage.

Wim Mes voerde eveneens ordeningswerkzaamheden uit aan het familiearchief Van Basten Batenburg.

Theo Heerings zette zijn werkzaamheden voort aan het archief van de PLEM, voorheen Stroomverkoopmaatschappij Maastricht. Bijna eenderde gedeelte van de inventaris is gereed gekomen.

De begin van het verslagjaar gestarte inventarisatie van de archieven van de particuliere mijn Laura & Vereeniging door Henk Hondius werd grotendeels voltooid. Ir. J.J.E. Pöttgens, voorheen verbonden aan het Staatstoezicht op de Mijnen, ordende als vrijwilliger onder leiding van Wim Mes een groot deel van het hiertoe behorende kaartenbestand. De integratie van een voorheen door Marijke Best beschreven gedeelte en van een tegen het einde van het verslagjaar verworven aanvulling vond begin 2002 plaats met medewerking van Cees Lit. De laatste begon tevens met de inventarisatie van het persoonsarchief van ir F.C.M. Wijffels, waarvan een onderdeel voorheen toegankelijk was gemaakt. De inventarisatie kwam voor meer dan de helft gereed.

Andrea Peeters rondde met medewerking van Cees de Beyer de inventarisatie van de persoonsarchieven van Loe Maas en Mya Maas-Brennenraedts volledig af. Harm Duursma begon en voltooide de inventarisatie van het vakbondsarchief St. Willibrordus district Zuid en begon onder leiding van Henk Hondius met de voorbereidende werkzaamheden voor de ordening en inventarisatie van de archieven van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) en de Algemene Nederlandse Bedrijfsbond in de Mijnindustrie (ANBM).

Cees de Beyer rondde van het archief van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen Limburg uit het blok 1951-1974 het gedeelte 1951-1964 af. Daarnaast maakten hij en Andrea Peeters een aantal kleinere archiefjes toegankelijk, waarvan de bestaande magazijnlijsten niet meer voldeden. Het betreft hier archiefjes, zoals van de Katholieke Actie afdeling Maastricht, het diocesaan R.K. universiteitscomité, de R.K. Limburgse Studentenbond, de studentenclub Sanctus Servatius te Maastricht en de Werkgroep Homoseksualiteit en Geloven Zuid-Limburg. Doortje Lucassen vervaardigde een toegang op het archiefje van het Atelier Leon Capiou te Roermond.

Marjolein Rozendaal en Maartje Hermsen vervaardigden toegangen op de archieven van de Culturele Raad Limburg en de opvolger daarvan, de Stichting Kunst en Cultuur. Tevens werd door hen begonnen aan de toegang op het archief van het Advocatenkantoor Van Oppen en Duynstee te Maastricht, dat grotendeels gereed kwam.

Voltooidde magazijnlijsten en inventarissen

- Mgr dr H.A. Poels 1910-1973 (DOC 1) door C. de Beyer. Omvang 1,62 m. Niveau 2.
- Katholieke Actie (K.A.), afdeling Maastricht 1940-1948 (EAN 1), door C. de Beyer. Omvang 0,25 m. Niveau 2.
- Hoger onderwijs fonds in het bisdom Roermond, voorheen diocesaan R.K. Universiteitscomité te Roermond 1919-1961 (EAN 47), door A. Peeters. Omvang 0,12 m. Niveau 2.
- Prof. P.J. Jansen te Roermond, waarin gedeponeerd: R.K. Limburgse Studentenbond 1915-1957 (EAN 106), door C. de Beyer. Omvang 0,87 m. Niveau 2.
- R.K. Studentenclub Sanctus Servatius te Maastricht 1937-1964 (EAN 410), door C. de Beyer. Omvang 0,12 m. Niveau 2.
- Katholieke bond van Werknemers in de Industriële bedrijven St. Willibrordus district Zuid 1944-1964 (EAN 614), door H. Duursma. Omvang 9 m. Niveau 3.
- Werkgroep Homoseksualiteit en Geloven Zuid-Limburg 1880-1996 (EAN 1076), door C. de Beyer. Omvang 0,25 m. Niveau 2.
- Stichting Culturele Raad Limburg (C.R.L.) te Maastricht 1945-1989 (EAN 1004), door M. Hermsen en M. Rozendaal. Omvang 42,25 m. Niveau 2.
- Loe Maas, pseudoniem van Leonardus Gerardus Marie Snackers, journalist, schrijver, dichter en criticus te Maastricht en M.M.J. (Mya) Maas-Brennenraedts, journaliste, schrijfster, dichteres en recensent te Maastricht 1927-2000 (EAN 1061), door A. Peeters en C. de Beyer. Omvang 7,5 m. Niveau 5.
- Atelier Leon Capiou te Roermond 1908-1940 (EAN 1156), door D. Lucassen. Omvang 0,25 m. Niveau 2.
- Stichting Kunst en Cultuur (K.C.L.) te Maastricht 1989-1995 (EAN 1165), door M. Hermsen en M. Rozendaal. Omvang 6 m. Niveau 2.

Materieel verzorgen

Een aantal archiefbestanden of bestanddelen die volledig geschoond en geïnventariseerd zijn, werden definitief materieel verzorgd, dat wil zeggen ontijzerd en voorzien van zuurvrije omslagen, dozen en etiketten. Totaal 42 kleine archieven en collecties met een omvang van ruim 120 m kwamen gereed.

Bibliotheek

In 2001 brachten Guy Jaegers en Peter Niesten verslag uit van hun verkenning van de bibliotheek van het SHCL. Het rapport gaf geen aanleiding om de samenwerking met de UB te intensiveren, temeer omdat de bibliotheek zal opgaan in het Limburgs Historisch Centrum.

Loek de Moor trad met ingang van 15 januari in dienst als medewerker voor de afdelingen archief en bibliotheek, belast met voornamelijk depotwerkzaamheden. De maanden november en december kreeg hij ondersteuning van Jos

Sauren. Een medewerkster van de bibliotheek maakte gebruik van de ouderschapsverlofregeling, gedurende een halve dag per week.

Het afgelopen jaar werden in totaal 2.193 titels in PICA ingevoerd (2000: 1.687), waarvan 678 nieuwe titels en 1.515 gemuteerde beschrijvingen. Er zijn vorderingen gemaakt met het retro beschrijven in PICA van periodieken. Er is een nieuwe procedure opgesteld voor de verwerking van de voorraad jaarverslagen, die ook in PICA worden beschreven. De voorraad is door vrijwilliger Cees de Beyer gesorteerd.

Zogenaamde grijze literatuur wordt in afwachting van definitieve beschrijving in PICA alvast beschreven in een afzonderlijk elektronisch databestand (Access). Dit bestand, waaraan wordt gewerkt door Hans Janssen en vrijwilligster Carin de Bruin, telt inmiddels meer dan 8.000 titels. De brochures over Limburg zijn allemaal beschreven en nu ook online te raadplegen. Er kon een begin worden gemaakt met de verwerking van brochures die over Nederland gaan.

Een gedeelte van de publicaties, afkomstig van Loe en Mya Maas, werd naar de vereiste voorwaarden klaargemaakt en aangeboden voor verfilming in het kader van het Metamorfoze-project.

Naast jaarverslagen van een groot aantal instellingen ontving de afdeling diverse schenkingen van particulieren. Van de laatste was de schenking van prof. E. Hélin, emeritus hoogleraar in de Economische en Sociale Geschiedenis aan de Universiteit van Luik de omvangrijkste.

In het belang van de beheersing van de aanwas van de collectie werd veel aandacht besteed aan de selectie van bibliotheekmateriaal. De eerste stappen werden gezet om een collectievormingsprofiel op schrift te stellen.

De medewerkers volgden aan het eind van het jaar een Access-cursus.

Overige collecties

Vakbondsvaandels en vlaggen

Textielconservator en restaurator mevrouw Doortje Lucassen zette haar werkzaamheden aan de collectie vakbonds vlaggen en -vaandels voort. Bij daarvoor in aanmerking komende objecten werden voorlopige conserverende werkzaamheden verricht en maatregelen getroffen voor de materiële verzorging. Acht vaandels of vlaggen konden aan de collectie worden toegevoegd en werden vervolgens beschreven.

Het grootste deel van de tijd werd in beslag genomen door de in het begin van het verslagjaar gestarte werkzaamheden voor het vervaardigen van een catalogus van alle nog bestaande Limburgse vaandels en vlaggen van vak- en standsorganisaties. Dit gebeurde met medewerking van Jac van den Boogard. Onderdeel van de inventarisatie was een uitgebreide publiciteitscampagne. De respons hierop was zodanig, dat liefst 164 vlaggen en vaandels aan de catalogus konden worden toegevoegd.

Het uit 1999 daterende verzoek aan de Mondriaanstichting om de conserve-

rings- en restauratiewerkzaamheden van de gehele vlaggen- en vaandelcollectie met het oog op uiteindelijk onderbrenging in het Limburgs Museum te Venlo financieel te ondersteunen, werd uiteindelijk gehonoreerd. Begin 2002 besliste ook het VSB-fonds te Utrecht 30 procent van de kosten te subsidiëren. Een bijdrage van dezelfde omvang wordt verwacht van de Provincie Limburg, zodat het project in 2002 daadwerkelijk van start kan gaan.

Fotocollectie

De bij de archieven van de MEGA behorende fotocollectie werd door Herman Wijenberg toegankelijk gemaakt via een elektronische database: de inventarisatie van de circa 5.000 foto's leverde na selectie 800 trefwoorden op.

Ten behoeve van de omvangrijke algemene fotocollectie is een database ontworpen. Inmiddels is bij wijze van proef een begin gemaakt met de invoer van de beschrijvingen.

Externe dienstverlening

In de dienstverlening wordt meer en meer de vruchten geplukt van de afgelopen jaren ingevoerde verblijfsadministratie in combinatie met een adequaat depot-beheer. De introductie van een overzichtelijke en goed uitgebouwde *website* nog juist voor het einde van het verslagjaar betekent *de facto* een enorme uitbreiding van de dienstverlening van het SHCL. Op overzichtelijke wijze wordt wereldwijd inzicht geboden in het totaal aan informatie dat het SHCL te bieden heeft. Een belangrijk deel van de gegevens die in de studiezaal direct voor de onderzoeker op papier beschikbaar zijn, is nu - eenvoudiger - langs digitale weg beschikbaar.

Ook de dienstverlening in de studiezaal zelf werd verder verbeterd. Er werd verder gewerkt aan een uniforme beschikbaarstelling van de toegangen op papier. Toegangen met een equivalent van ruim 720 m. archief werden hiertoe bewerkt. Een in het verslagjaar geïntroduceerde internetaansluiting in de studiezaal maakt alle digitale informatie ook ter plaatse beschikbaar.

Overzichten, toegangen, inventarissen en dergelijke van archieven en documentatie worden met het oog op het gemak van de onderzoeker voorlopig nog zowel op papier als digitaal aangeboden. De aandacht voor digitale presentatie wordt echter binnen het SHCL geleidelijk aan prominenter.

Het aantal bezoeken aan de studiezaal bedroeg 706 (in 2000: 674). Het aantal uitleningen bedroeg 768. Hiervan hadden 144 uitleningen betrekking op het interbibliotheccair leenverkeer (IBL). Het aantal verzoeken voor kopieën uit periodieken via IBL bedroeg 46. Zoals gewoonlijk werd veel tijd besteed aan het beantwoorden van telefonische en schriftelijke verzoeken om inlichtingen. Enkele bezoekers kwamen regelmatig onderzoek verrichten. Hun onderwerpen waren:

- Steelhaven te Roermond
- Sociaal-psychiatrische verpleegkunde

- Moderne kunst in Limburg (1900-1970)
- Maastrichts dialect
- Sociale zekerheid (1901-1967)
- Burgemeestersbenoemingen (1900-2000)
- Geschiedenis van Tegelen (1814-2001)
- Marokkaanse gastarbeiders in Limburgse steenkolenmijnen
- Spaanse gastarbeiders
- Religie en ethiek in Zuid-Limburg
- Ravelijn-complex
- Ziekenhuis Heerlen (20e eeuw)
- Arbeidsmigratie vanuit Limburg naar Duitsland (1870-1914)
- Woningbouw in de Mijnstreek
- Dr. Schaepman-leesgezelschap
- Nederlandse Wielrenbond (1948-1990)
- Geschiedenis van de verloskunde in Nederland (1920-1960)
- Laura & Vereeniging
- Spoor- en tramwegen (1900-1950)

Bijlage 1

Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur

Ere-voorzitter: Dr G.C.P. Linssen (Roermond), 1973

Samenstelling van het Dagelijks Bestuur per 31-12-2001

Mr H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), voorzitter (1987)

Prof. A. Beek RA (Meerssen), vice-voorzitter (1992)

Drs G.C.J. van der Velde (Maastricht), secretaris (1992)

Drs F.H. van Buren MFE (Geleen), penningmeester (2000)

Dr N.J.P.M. Bos (Brunssum), lid (1999)

Ing. G.H. Minkman (Meerssen), lid (1997)

Mevrouw drs M.J.I. Quint-Maagdenberg (Vaals), lid (1998)

Samenstelling van het Algemeen Bestuur per 31-12-2001

De leden van het Dagelijks Bestuur, alsmede

Prof. dr A.M.J.A. Berkvens (Maastricht), 1999

Mr F.L.M. Bouts (Roermond), 2000

Drs Th.J.F.M. Bovens (Maastricht), 1998

Ing. L.L.J. Daems (Heerlen), 1997

Prof. dr W.J. van der Dussen (Heerlen), 1995

Drs J.J.M. Helgers (Ravenstein), 1999

L.J.A. Heijenrath (Kerkrade), 1990

J.S. Huijs (Grubbenvorst), 1992

Drs F.L.J.F. Jadoul (Maastricht), 1993

F.F. Pfeiffer (Munstergeleen), 2001

J.J.G. Tonnaer (Sittard), 1992

Prof. dr P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000

F. de Vries (Sittard), 2000

Ir D.J. van Waes (Maastricht), 2000

Prof. dr A.M. van der Woude (Ede), 1979

Bijlage 2

Organisatieschema en samenstelling van het personeel

Organisatieschema per 31-12-2000

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
tel. 043-3284191
fax 043-3255788
e-mail: shc.limburg@inter.nl.net

Personeelssamenstelling per 31-12-2000

Directie: prof. dr A. Knotter (8/10 directeur), dr W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur);

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, receptie, boekhouding, personeelsadministratie, gebouwbeheer; uitgeverij: persklaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit): mevrouw M.C. Mommers-Bakker (9/10 hoofd), mevrouw I.J.L. Frints (6/10), mevrouw M. Hanssen (6/10), H.M. Janssen (10/10), mevrouw E.M. Muyres-Schilder (6/10);

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia en inrichting van tentoonstellingen; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr A. Knotter (2/10 bijz. hoogl.), drs P.A.A.B. Arnold (5/10), drs J.J.F. van den Boogard (8/10), drs J.E.A. van Hees (10/10 gedetacheerd bij RAL), dr J.F.R. Philips (vrijw.), drs H.H.A. van de Wijngaard (10/10 WLD gedetacheerd bij KUN);

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven; studiezaaldiensten): W.A.A. Mes (6/10 hoofd), C. de Beyer (10/10, vrijw.), H. Duursma (2/10, vrijw.), drs J. van Hall (8/10), T.G. Heerings (10/10), mevrouw M. Hermsen (2/10), mevrouw A.M.L.G. Janssen (5/10), H. Hondius (8/10), M. Koekkelkoren (10/10), ing. C. Lit (8/10), mevrouw D.C.C. Lucassen (10/10), L. de Moor (5/10), mevrouw A.M.Th. Peeters (6/10), J. Sauren (10/10), S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (10/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10);

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): vacature (8/10 hoofd, waargenomen door dr W.J.M.J. Rutten), mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), mevrouw C. de Bruin (3/10, vrijw.), mevrouw drs J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royakkers (10/10), mevrouw M.H.H.E.Volkers-Geuskens (5/10).

Bijlage 3

Lidmaatschappen

Drs J.J.F. van den Boogard

- adviseur van het bestuur van het Limburgs Film- en Video Archief (LIFVA)
- lid van de commissie voorbereiding expositie wapenfabricage te Maastricht

Prof. dr A. Knotter

- voorzitter van de redactie van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg
- secretaris van het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën
- voorzitter van de Commissie Broncommentaren van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag
- lid van de Raad van Advies van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag
- lid van de adviescommissie 'urbanisatie en stedelijke cultuur' van het Gebiedsbestuur Geesteswetenschappen van NWO te Den Haag
- lid van de jury van de Prof. Van Winterprijs voor regionale en lokale geschiedenis
- lid van de redactie van het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis
- lid van de stuurgroep 'Duitsland en zijn buurlanden' van het Duitsland Instituut Amsterdam

W.A.A. Mes

- voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht
- voorzitter van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht
- voorzitter van de Werkgroep Industriële Archeologie Limburg (WIEL; opgericht in 2001 i.s.m. het Monumentenhuis Limburg te Roermond)
- lid van de commissie competentieprofielen van de Vereniging voor de documentaire informatievoorziening en het archiefwezen (DIVA) te Amsterdam
- lid van de Stichting Beheer Limburgse Archiefteogangen (BLAT)

Dr W.J.M.J. Rutten

- secretaris van de redactie van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg
- redactiesecretaris van de reeks Maaslandse Monografieën
- lid van de redactie van het NEHA-Jaarboek
- lid van de begeleidingscommissie van het project 'Geschiedenis Atriumziekenhuis te Heerlen'

Drs H.H.A. van de Wijngaard

- secretaris van de Stichting Nederlandse Dialecten
- bestuurslid van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde
- lid commissie dialectologie en taalkunde van de vereniging Veldeke

Bijlage 4

Publicaties

Arnold, Paul, ' "Went v'r jet dunt dan dunt v'r 't jot!". De geschiedenis van de Kerkraadse Stichting Steun Onderontwikkelde Streken, later S.O.S. Wereldhandel, 1959-1986', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 46 (2001) 3-43.

Boogard, Jac van den, 'Vlaggen en vaandels in foto's', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 46 (2001) 193-212.

Idem, 'Regouts rijkdom', Jaarboek. *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal* 11 (2001) 7-48.

Knotter, Ad, 'Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 46 (2001) 159-174.

Idem [met Judith Schueler], 'Het verleden van de steenkoolmijnbouw op het West-Europese vasteland', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 46 (2001) 175-189.

Philips, Rudolf [met J. Notten en R. van der Heijden], 'Neêrlands Lustwarand. De ontwikkeling van het toerisme in het Geuldal I', *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal. Jaarboek 2001*, 49-108.

Rutten, Willibrord, 'De laatste grote pokkenepidemie', *Spiegel Historiae* 36, nr. 9 (september 2001) 382-387.

Idem, 'De migratie van Maastricht naar Luik en vice versa (19e - en begin 20e eeuw)', *Publications. Jaarboek Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* 136/137 (2000/2001) 357-372.

Wijngaard, Ton van de, *Woordenboek van de Limburgse Dialecten. Aflevering II.12, houtzager, timmerman, rad- en wagenmaker, kuiper, klompenmaker, mandenvlechter* (Assen: Van Gorcum, 2001) XXXII en 245 pp.

Idem, 'Limburgse familienamen: van Aussems tot Zweiphennig', in: Veronique De Tier, Ann Marynissen (red.), *Het dialectenboek 6. Van de streek. De weerspiegeling van dialecten in familienamen* (Groesbeek : Stichting Nederlandse Dialecten, 2001) 237-252.

Idem, 'Wegwijzer Nederlandse dialectologie', in: De Tier, Marynissen (red.), *Het dialectenboek 6*, 379-416.

Idem [met Rob Belemans], 'Wie sjrieft uur uch?', *Veldeke* 76:3 (2001) 66-67.

Idem, 'Wie sjrieft uur uch? (2)', *Veldeke*, 76:4 (2001) 86-87.

Bijlage 5

Lezingen

Boogard, Jac van den, 'Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg'. Inleiding voor de Vrienden van het RAL op 10 maart.

Idem, 'Maastricht, historische stad in perspectief'. Lezing voor studenten geschiedenis en aardrijkskunde van de Hogeschool Nijmegen. Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, 24 april 2001.

Idem, 'A survey of Maastricht history and its industrial development'. Referaat voor Italiaanse gaststudenten van het Eijkhagen College en van het Jeanne d'Arc College, voorjaar 2001.

Idem, introductie en workshop voor eerstejaarsstudenten geschiedenis van de Fontys Hogeschool te Sittard, september 2001.

Idem, 'Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg'. Inleiding voor docenten en studenten aardrijkskunde en geschiedenis uit de Euregio, Maastricht 26 september 2001.

Knotter, Ad, 'The border paradox: uneven development, cross-border mobility and the comparative history of the Euregio Meuse-Rhine'. Bijdrage aan het symposium De toekomst van de Euregio Maas-Rijn in historisch perspectief, Universiteit Maastricht 17 mei 2001.

Mes, Wim, 'Het Sphinxarchief'. Lezing voor de Vrienden van het RAL op 10 maart.

Idem, 'Het Bosscherveld'. Excursie voor Histechnica (Delft) op 5 mei.

Idem, 'Het Bosscherveld'. Lezing voor LGOG-kring Maastricht op 1 oktober.

Idem, 'Het Sphinxarchief en -collectie'. Lezing voor vrijwilligers op 9 november.

Rutten, Willibrord, 'Limburg in een eeuw van uitersten'. Referaat in het kader van Open Dag HOVO-Venlo, Limburgs Museum, 5 september 2001.

Idem, 'De migratie van Maastricht naar Luik v.v. in de 19e en begin 20e eeuw'. Referaat colloquium over migratie, 20 december 2001, Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht.

Wijngaard, Ton van de, 'Deutsche Lehnwörter im Grenzniederländischen'.

Bijdrage aan het congres 'Fremde Wörter? Die Integration neuer Sprach-
elemente im Rheinland', georganiseerd door Landschaftsverband Rheinland,
Amt für rheinische Landeskunde, Keulen, 27 oktober 2001.

Bijlage 6

Presentaties voor radio en televisie

Het project 'Limburgse vaandels' kreeg uitgebreide aandacht van diverse zendgemachtigden, zoals VPRO-radio (programma *Onvoltooid Verleden Tijd*), RTL5 (*Vijf in het land*), L1-TV, L1-Radio, TV-Maastricht en Omroep Weert. Zeven uitzendingen met medewerking van Jac van den Boogard en Doortje Lucassen, uitgezonden in de periode januari-september.

'De historie van Maastricht', diverse onderwerpen belicht door Jac van den Boogard in een serie van dertien uitzendingen van het programma *Anno* voor TV Maastricht, maart-oktober 2001.

'Het archief Koninklijke Maastrichtse Zinkwit Maatschappij', interviews door de Belgische Rundfunk in Eupen (programma *Gut aufgelegt*) en VPRO-radio (*Onvoltooid Verleden Tijd*) met Jac van den Boogard.

'Presentatie archief Koninklijke Maastrichtse Zinkwit Maatschappij', een reportage door Frank Ruber voor Nederland Wereldomroep Televisie (programma *Beste van Nederland*) met medewerking van Hans van Hall.

'Archieven ANMB en NRKM', uitgezonden op 17 juli door L1-Radio (*De Ochtendgast*), een interview van Chris Nemeth met Jac van den Boogard.

'Overdracht filmcollectie SHCL aan LIFVA', uitgezonden op 18 juli door TV-Maastricht, met medewerking van Jac van den Boogard.

'Bioterrorisme: de pokken', uitgezonden op 1 november op Radio 1 door de Evangelische Omroep, een reportage met Willibrord Rutten.

'De villa's van Regout', uitgezonden op 22 juni op L1-Radio (*Balkon van Limburg*) en 28 november op L1-TV in het programma *Uit in Limburg*, met medewerking van Jac van den Boogard.

'Fair Trade', uitgezonden op 9 december op L1-Radio in het programma *Mundial*, een interview met Paul Arnold.

Bijlage 7

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën bleef in 2001 bevredigend. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2001 gevormd door mr W.F.E.R.M. van Oppen (1998), voorzitter, prof. dr A. Knotter (1998), secretaris, A.F. Henrar (1991), penningmeester, prof. dr A.M.J.A. Berkvens (1994), dr N.J.P.M. Bos (2001), drs F.H. van Buren (2001) en dr J.G.C. Venner (1997). Mr H.J.J.M. van der Bruggen en drs F.L.J.F. Jadoul, die respectievelijk sinds 1986 en 1997 namens het SHCL deel uitmaakten van het bestuur, beëindigden hun lidmaatschap. Zij werden opgevolgd door drs F.H. (Frank) van Buren (bestuurslid van het SHCL en tevens directeur Van Lanschotbank Maastricht) en dr N.J.P.M. (Nick) Bos (eveneens bestuurslid SHCL en directeur studentenzaken van de Universiteit Maastricht). Het bestuur vergaderde in 2001 op 19 februari en op 14 september. De beraadslagingen hadden onder andere betrekking op manuscripten in voorbereiding en nieuwe uitgaven, op de financiële situatie en de aanstelling van een beeldredacteur.

De Raad van Advies bestond uit Gouverneur mevrouw H. Houben-Bertrand, Commissaris der Koningin mr B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, prof. dr Cl. Bruneel, prof. dr H.F.J.M. van den Eerenbeemt, prof. dr W Janssen, prof. dr A. Labrie, prof. dr H. de Schepper, prof. dr M.G. Spiertz en prof. dr H. baron van der Wee. De Raad van Advies kwam dit jaar op uitnodiging van de gouverneur van Belgisch Limburg, mevrouw H. Houden-Bertrand, bijeen op 14 september in het provinciehuis te Hasselt.

De redactie bestond uit prof. dr A.M. van der Woude (1983), voorzitter, dr W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, mevrouw dr J.C. Dekker (1997), prof. dr H. Cardon (1999), prof. dr A. Fl. Gehlen (1985), dr J.J. de Jong (1997), prof dr P. Nissen (2001), prof. dr R. van Uytven (1987) en dr M. van der Eycken (1985). Ons oudste redactielid, dr P.J.H. Ubachs, die sinds 1980 zeer betrokken was bij het wel en wee van de Maaslandse Monografieën, trad af. Het was in dit verband wel bijzonder verheugend dat hem op 6 november door het gemeentebestuur van Maastricht de Juliana-Boudewijnprijs werd uitgereikt door burgemeester Houben vanwege zijn grote verdiensten voor de geschiedschrijving van zowel Belgisch als Nederlands Limburg. Bestuur en redactie eerden hem bovendien met een diner op 13 februari. Zijn opvolger in de redactie is prof. dr Peter Nissen, hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. De redactie vergaderde op 13 februari en op 6 november over aangeboden manuscripten.

In het jaar 2001 werden door de Stichting Maaslandse Monografieën geen boeken uitgegeven. Het *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* van de hand van dr P.J.H. Ubachs, dat in 2000 verscheen (Maaslandse Monografieën 63), gold ook als premieboek voor 2001. Wel werden in 2001 de redactionele voorbereidingen getroffen voor de uitgave van het premieboek 2002, een biografie van de

Maastrichtse musicus Henri Hermans door dr Hans van Dijk, dat in februari 2002 verscheen. Het boek van Arnout Mertens, *Loons, Diets en Luiks* (Maaslandse Monografieën 62), verschenen in 1999, werd bekroond met de 'Prijs eregouverneur Louis Roppe 2001'.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukklaar maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies enzovoorts.

Bijlage 8

Schenkers van bibliotheekmateriaal

M = monografie, P = periodiek

Personen

E. Arts	Dilsen	M
Z. Benders	Sittard	M
K.J. van Gerven	Horn	M
R. Goemaere	Kortrijk	M
E. Haanen	Weert	P
E. Hélin	Luik	M+P
M. van der Heijden-Latour	Roermond	M+P
J. Hoorens	Nieuwstadt	M
J.C.G.M. Jansen	Maastricht	M+P
G.C.P. Linssen	Roermond	P
J. Linssen	Maasbracht	M
T. Oversteegen	Maastricht	M
J.H. Strijkers	Urmond	M
E.W. Vallen-Romeyn	Vijlen	M+P
G.J.B. Verbeet	Maastricht	M
M. Zeguers-van Schaik	Noorbeek	M

Instellingen

Carl Friedrich von Siemens Stiftung	München	M
FTIL	Maastricht	M
Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij Limburg	Hasselt	M
Industrion	Kerkrade	M+P
Koninklijke Harmonie Heer	Maastricht	M
Provincie Limburg	Maastricht	M
Stichting Rura	Roermond	P

Bijlage 9

Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie

Verworven archieven

EAN: 1154.
Naam: LLTB, Afdeling Sevenum.
Omvang: 3 m.
Bereik: 1915-1988
Rubriek: 10.3. Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1155.
Naam: Oranje-comité Stein en het Oranje-comité Groot-Stein.
Omvang: 0,5 m.
Bereik: 1958-2000.
Rubriek: 01.02.03. Regionale politieke groeperingen.

EAN: 1156.
Naam: Atelier Leon Capiou te Roermond.
Omvang: 0,25 m.
Bereik: 1908-1940.
Rubriek: 15.03. Beeldende kunst, kunstnijverheid, foto's, film.

EAN: 1157.
Naam: Koninklijke Maastrichtse Zinkwit Maatschappij te Eijsden.
Omvang: 15 m.
Bereik: 1895-1975.
Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.
N.B. Dit gedeelte is aan het SHCL overgedragen door de rechtsopvolger van NV Laura en Vereeniging te Eygelshoven, te weten Union Minière te Eygelshoven.

EAN: 1158.
Naam: LLTB, afdeling Maasbree.
Omvang: 0,87 m.
Bereik: 1945-1991.
Rubriek: 10.03. Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1161.
Naam: Koninklijke Maastrichtse Zinkwit Maatschappij te Eijsden.
Omvang: 11 m.
Bereik: 1895-1975.
Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.
N.B. Dit gedeelte is aan het SHCL in bruikleen gegeven door de Stichting Eijdsens Verleden.

EAN: 1166.
Naam: PvdA. Limburg te Sittard.
Omvang: 11,50 m.
Bereik: 1946-1995.
Rubriek: 01.02.03. Regionale politieke groeperingen.

EAN: 1168.
Naam: P. Latour te Maastricht, beeldhouwer en dichter, promotor van een Limburgse standaardtaal.
Omvang: 0,25 m.
Bereik: 1974-1980.
Rubriek: 18.02. Families, personen.

Voorheen verworven archieven niet eerder afzonderlijk opgenomen

EAN: 1159.
Naam: Gewestelijk Bureau Scouting Limburg, voorheen Diocesaan Hoofdkwartier van de Katholieke Jeugdbeweging te Maastricht.
Omvang: 1,12 m.
Bereik: 1946-1975.
Rubriek: 15.07. Recreatie.

EAN: 1162.
Naam: Dr G.C.P. Linssen, als bestuurslid van de Limburgse Immigratie Stichting (LIS), Stichting Huisvesting Alleenstaanden (SHA), diverse (provinciale) commissies en KVP.
Omvang: 1,62 m.
Bereik: 1971-1979.
Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 1163.
Naam: W.J.J. Friedrichs, als voorzitter FNV en in diverse andere functies.
Omvang: 3 m.
Bereik: 1992-1995.
Rubriek: 10.03. Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1164
Naam: Stichting Maaslandse Monografieën te Maastricht.
Omvang: 6,37 m.
Bereik: 1964-2000.
Rubriek: 15.04. Musea, historie, bibliotheken, archieven

EAN: 1165.
Naam: Stichting Kunst en Cultuur (KCL) te Maastricht.
Omvang: 5,87 m.
Bereik: 1988-1995.
Rubriek: 15.00. Cultuur, sport, recreatie, evenementen: algemeen.

EAN: 1167.
Naam: Stichting Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht.
Omvang: 45 m.
Bereik: 1948-2001.
Rubriek: 15.04. Musea, historie, bibliotheken, archieven

Verworven aanvullingen

Archieven

EAN: 603.
Naam: NV Nederlandse Steenkolenmijnen Willem Sophia/Société Anonyme des Charbonnages Néerlandais Willem Sophia te Spekholzerheide.
Omvang: 1 m.
Bereik: 1961-1979.
Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

EAN: 626.
Naam: Stichting Thuis Best te Heerlen.
Omvang: 6 m.
Bereik: 1925-1968.
Rubriek: 09.02. Volkshuisvesting.

EAN: 826.
Naam: Bank van Haffmans & Steegh N.V. Venlo.
Omvang: 0,12 m.
Bereik: 1897-1982.
Rubriek: 16.04. Dienstensector.

EAN: 950.
Naam: NV Laura en Vereniging te Eygelshoven.
Omvang: 33 m.
Bereik: 1900-1979.
Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

EAN: 988.
Naam: Pacifistisch Socialistische Partij (PSP), nadien Groen Links Limburg te Maastricht.
Omvang: 1,25 m.
Bereik: 1967-1993.
Rubriek: 01.02.03. Regionale politieke groeperingen.

EAN: 1012.
Naam: N.V. Koninklijke Sphinx Gustavsberg te Maastricht
Omvang: 50 m.
Bereik: 1818-1975.
Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

EAN: 1081.
Naam: Stichting Het Limburgs Welstandtoezicht te Maastricht.
Omvang: 0,12 m.
Bereik: 1951-1993.
Rubriek: 09.02. Volkshuisvesting.

Documentatie

Doc.nr.: 40.
Naam: Briefhoofden.
Omvang: 0,12 m.
Bereik: 1921-1951.

Doc.nr.: 44.
Naam: Vaandels en vlaggen: vaandel van de R.K. Gymnastiekvereniging De Nieuwenhof te Maastricht. 1913; vlag van de Jong Studenten St. Christoffel te Roermond. z.d.; vaandel van Glück Auf te Spaubeek. 1907; vlag van de Werknemende Middenstand te Heerlerbaan. z.d.; vlag van de R.K. Volksbond St. Martinus te Tegelen. 1904; vaandel van de R.K. Werklieden Vereniging St. Leonardus te Belfeld. 1916; vaandel van de Kajotters K.A.J. St. Martinus te Tegelen. z.d.; vlag van de Postduivenvereniging L' Hironnelle te Heer (Maastricht). 1930.
Omvang: 8 stuks.
Bereik: 1904-1930.

Doc.nr.: 45.
Naam: Foto's: fotografische verkenningen ten behoeve van bestemmingsplannen in bestaande kernen met monumentale en karakteristieke gebouwen, nieuwe woongebieden en beschermde stads- en dorpsgezichten.
Omvang: 2 m.
Bereik: 1975-1998.

Overgedragen archieven

EAN: 898.
Naam: Architectenbureau J.J.M. Turlings te Roermond.
Omvang: 15 m.
Bereik: 1932-1986.
N.B. Overgedragen aan het Stadsarchief Heerlen.

EAN: 1023.
Naam: J. Philips, architect te Geleen/Heerlen/Maastricht.
Omvang: 0,12 m.
Bereik: 1910-1929.
N.B. Overgedragen aan het Stadsarchief Heerlen.

EAN: 918.
Naam: Architectenwerkgroep Bonnemayer-Van Sprang te Maastricht.
Omvang: 53 m.
Bereik: 1943-1974.
N.B. Overgedragen aan het Stadsarchief Heerlen.

EAN: 952.
Naam: Dingemans, De Vries, Heemskerk, architecten stedenbouwkundigen BV te Maastricht.
Omvang: 74 m.
Bereik: 1943-1979.
N.B. Overgedragen aan het Stadsarchief Heerlen.

EAN: 971.
Naam: Adviesgroep Partners BV, Buro voor ruimtelijke ordening te Maastricht.
Omvang: 56 m.
Bereik: 1943-1979.
N.B. Overgedragen aan het Stadsarchief Heerlen.

EAN: 977.
Naam: Architectenbureau J.H.A. Huysmans te Maastricht.
Omvang: 7,25 m.
Bereik: 1947-1978.
N.B. Overgedragen aan het Stadsarchief Heerlen.

EAN: 981.
Naam: Architectenbureau ir Satijn BV te Gronsveld/Maastricht.
Omvang: 31 m.
Bereik: 1959-1980.
N.B. Overgedragen aan het Stadsarchief Heerlen.

EAN: 1011.
Naam: Schwencke, Bosch, Vandehoek, architecten te Maastricht/Amsterdam.
Omvang: 35 m.
Bereik: 1951-1985.
N.B. Overgedragen aan het Stadsarchief Heerlen.

Bijlage 10

Begunstigers en contribuanten

Gemeenten

Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum, (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen, (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul, (1961)	Valkenburg a/d Geul

Bedrijven

Akzo Chemie Nederland B.V., (1959)	Herkenbosch
Architectenbureau P.T.N. Haane, (1999)	Maastricht
Ars Drukkerij B.V., (1993)	Roermond
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten, (1988)	Roermond
Brouwerij 'De Ridder' B.V., (1957)	Maastricht
Buro 5 Maastricht, (1995)	Maastricht
Buro Kragten B.V., (1988)	Roermond
Centraal Archief D.S.M., (1994)	Heerlen
Dakdekkersbedrijf Verkoelen Weert B.V., (2000)	Weert
Deloitte & Touche, (1974)	Maastricht
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V., (1951)	Maastricht
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting, (1988)	Brunssum
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V., (1961)	Gulpen
Hertzdahl Beheer B.V., (1958)	Maastricht
Hostellerie 'De Hamert' B.V., (1979)	Wellerlooi
J.G.I. Holding B.V., (1979)	Weert
Laura-fonds, Stichting, (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V., (1988)	Neer
Maaslands Antiquariaat, Veldeke B.V., (1961)	Maastricht
Maison Louis, (1958)	Maastricht
Oranje-Nassau Groep B.V., (2000)	Amsterdam
Recycled Paper Europe Roermond Papier b.v., (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van, (1961)	Maastricht
Satijn Architecten Ingenieurs, (2000)	Maastricht
Schuffelers B.V., P., (1982)	Maastricht
Solvay Chemie B.V., (1950)	Roermond
Thomas Regout N.V., (1988)	Maastricht
Waterleiding Mij. Limburg N.V., (1958)	Maastricht

Organisaties en instellingen

Aanvullende Thuiszorg, Stichting, (1996)	Sittard
Adelbertabdij, Sint, (1995)	Egmond-Binnen
Alphonsianum Paters Redemptoristen, (1959)	Wittem
Atos vzw Literair Museum, (1996)	Hasselt (B)
Bisdome Roermond, (1949)	Roermond
Bisschoppelijk Centrum Rolduc, (2000)	Kerkrade
Bisschoppelijk College Broekhin, (2000)	Swalmen
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven, (1972)	Leuven (B)

Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA, (1995)	Maastricht
Depot van Nederlandse Publikaties K.B., (1976)	's-Gravenhage
Dienst OCSW, (1979)	Maastricht
Economisch Technologisch Instituut Limburg, (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting, (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit, (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College, (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting, (1976)	Eijsden
F.N.V.-Regio Zuidoost Nederland, (1961)	Weert
Fontes Rodenses, Stichting, (1976)	Kerkrade
Gemeente Weert, afd. Archivariaat, (2000)	Weert
Gemeentearchief Venlo, (1973)	Venlo
Gemeentelijke Bibliotheek, (1979)	Lanaken (B)
Gemeentemuseum Echt, (1961)	Echt
Geschied- en Heemkundige Kring, (1988)	Thorn
Gewest Noord-Limburg, (1970)	Venlo-Blerick
Graaf Huyn College, (1975)	Geleen
Groot Seminarie Rolduc, (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting, (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen, (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden, (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal, (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo', (1984)	Meijel
Heemkundevereniging OCGL, (2000)	Landgraaf
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek', (1969)	Sint-Odiliënberg
Historische Werkgroep 'De Borch', Stichting, (1996)	Baarlo
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep, (1976)	Hoeselt (B)
Hoge Hotelschool, (2000)	Maastricht
Industriebank LIOF N.V., (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis, (1969)	Roermond
Janscollege, Sint, (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken, (1949)	Maastricht
Kreisarchiv Viersen, (1959)	Kempfen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten, (1949)	Sittard
Kunsthandel Schiltaere, (1999)	Klimmen
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers, (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging, (1958)	Roermond
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding, (1980)	Sittard
Meertens-Instituut, (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging, (1982)	Swalmen
Montfortanen, Paters, (1959)	Valkenburg a/d Geul
Nederlands Openluchtmuseum, (1979)	Arnhem
Nicolas Reubsat, Stichting, (2000)	Sittard
Nolensfonds, Stichting Dr., (1997)	Brunssum
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	Horst
R.K. Scholengemeenschap 'Bouwens van der Boye College', (1978)	Panningen
R.K. Scholengemeenschap Sint Ursula, (1978)	Horn
Rooms-Katholiek Gymnasium 'Rolduc', (1978)	Kerkrade
Rijksarchief in Noord-Brabant, (1976)	s-Hertogenbosch
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, (1982)	Zeist
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, (1995)	Amersfoort
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald', (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen, (1979)	Heerlen
Stadsarchief Sittard, (2000)	Sittard

Stadsbibliotheek Antwerpen, (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht, (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (Keulen), (1995)	Maastricht
Streekarchief regio Eindhoven-Kempenland, (1974)	Eindhoven
Universitätsbibliothek, (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140, (1973)	Amsterdam
Ursulinen van Sint-Salvator, (2000)	Roermond
Vereniging Historie Schinnen, (1988)	Oirsbeek
Vrije Universiteit, (1974)	Amsterdam
VVV Zuid-Limburg, (2000)	Valkenburg a/d Geul
Woningstichting Sint-Servatius, (1977)	Maastricht
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie, (1990)	Simpelveld
Zusters Onder de Bogen, (1949)	Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Aalbrecht, W.C.L.G., (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M., (1988)	Geysteren
Abrahams, A.G.J., (1979)	Maastricht
Admiraal, mr W.A.M., (1979)	Heiloo
Adriaens, drs F.H.M.C., (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M., (1988)	Heerlen
Appelboom, W.J.M.J., (1995)	Schin op Geul
Arends, A., (1993)	Roermond
Arkenbout, C., (2000)	Maastricht
Augustus, drs L., (1975)	Heerlen
Augustijn, A., (1996)	Drachten
Baars, P., (1995)	Pey-Echt
Baas, N., (1995)	Bunde
Backbier, H.A.M., (1974)	Vessem
Baerts, M.W.P. te, (1973)	Brunssum
Baltus, C.J., (1975)	Sittard
Banens, J.H.M., (1987)	Maastricht
Bär, H.M., (2000)	Baexem
Barkmeijer, B.E., (2000)	Tynaarlo
Barse, A.J.H. de, (1988)	Rotterdam
Bartelds, J.H., (1988)	Meppel
Bartels, mr J.M.A.L., (1988)	Maastricht
Bartholomeus, P.H.J., (2000)	Roden
Basten Batenburg, mr R.G.C.M. van, (1996)	Maastricht
Batenburg, D.J.C. van, (1987)	Utrecht
Beckers, A.H.J.M., (2000)	Pijnacker
Beckers, G.H., (2000)	Beek
Beckers, J.J., (1974)	Landgraaf
Beckers, mr L.J.T.A., (2000)	Beek
Beek RA, prof. A., (1999)	Meerssen
Beek, Chr.W. ter, (1974)	Venray
Bemelmans, V.J.P.M., (2000)	Maastricht
Benneker, J.S.H.A., (1993)	Oirsbeek
Berden, drs J.V.C.M., (1977)	Gouda
Berge, A.A. ten, (2000)	Roermond
Bergen, W. van, (1995)	Geleen
Bergers, H., (1981)	Maastricht
Bergh, J.E. van de, (1979)	Beek

Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den, (2000)	Holtum
Berkvens, prof. dr A.M.J.A., (1996)	Maastricht
Bertens, drs J.W., (1975)	Maastricht
Bertrand, C., (1979)	Wijlré
Bertrand, R.M.M., (2000)	Klimmen
Besselaar, mevr. A.G. van den, (2000)	Maastricht
Betteray, mevr. J.J.H. van, (1979)	Vijlen
Beugels-Brassee, mevr. F.V., (1982)	Amstenrade
Beumer, F., (1993)	Grevenbicht
Beumer, mej. W.G.M., (1988)	Amsterdam
Beurskens, H.J.H., (2000)	Heel
Beyer, C. de, (2000)	Cadier en Keer
Bie, P.J.C.M. de, (1995)	Eijsden
Biggelaar, J.C. van den, (1977)	Wintelre
Block, Ed.J., (1982)	Kerkrade
Bloemen, H.A.C., (1966)	Markelo
Boelens, F.P., (1966)	Groningen
Boersma, drs H.J.L.M., (1976)	Banholt
Boersma, M.Th.L.W., (1982)	Valkenburg a/d Geul
Boesten, H.M.P.L.B., (1979)	Heerlen
Bogers, J., (1998)	Maastricht
Bogman, B., (1974)	Hamme-Merchtem (B)
Bohnen, drs M.M.M., (1993)	Urmond
Bokken, H.L.M., (1979)	Thorn
Bollen, F., (1998)	Hechtel-Eksel (B)
Bollen, L., (1997)	Bunde
Bollen, P., (2000)	Sittard
Bongaerts, C.G.G., (2000)	Roermond
Bonnet, J.J., (1979)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M., (1982)	Roermond
Boreas, W.J.G.M., (1989)	Merlo
Bos, dr N.J.P.M., (1990)	Brunssum
Bosch, R., (2000)	Maastricht
Botman, S.G.J.M., (1974)	Valkenburg a/d Geul
Bots, dr A.C.A.M., (1976)	Nijmegen
Bouts, mr F.L.M., (2000)	Roermond
Bouvrie, J.M., (2000)	Maastricht
Bouwens, J.G.T., (1967)	Maastricht
Boven, J.H.H. van, (1981)	Nuth
Bovens jr, Th., (1979)	Maastricht
Braad, R., (2000)	Heerlen
Brans, dr Med. H.O., (1988)	Stolberg (D)
Brassé, Ir J.G.M., (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P., (1973)	Landgraaf
Bremmers, W.R.H., (1997)	Maastricht
Breukers, H.A.M., (2000)	Thorn
Brockbernd-Wijts, mevr. T., (2000)	Einighausen
Broens, J.W., (1974)	Roermond
Bronckers-Reumkens, mevr. B., (2000)	Rhenen
Bronzwaer, P., (2000)	Maastricht
Brouwer, ir J.F.H., (1979)	Heythuysen
Bruekers, A.W.J., (1988)	Ospel
Bruggen, mr H.J.J.M. van der, (1986)	Roermond
Bruin, mevr. C.S.A.M. de, (2001)	Maastricht

Bruijn, mr A.H. de, (2000)	Maastricht
Bruyn, drs L.P.J. de, (1999)	Bunde
Buchem, G.J. van, (1981)	Miheer
Buchem-Hermans, mevr. I., (1989)	Munstergeleen
Buren, F. van, (1988)	Geleen
Busard, H.M.G., (2000)	Maastricht
Busker, W.P., (2000)	Roermond
Bijsterveld, prof. dr A.J.A., (2000)	Tilburg
Caljé, P.A.J., (2000)	Maastricht
Camp, H.J.G. op den, (2000)	Amersfoort
Candel, L.V.G., (2000)	Munstergeleen
Cartigny, W., (2000)	Utrecht
Castermans, mgr A.M.H.A., (1994)	Born
Castermans, W.P., (1979)	Maastricht
Celen, A., (1985)	Borgloon (B)
Chambille, ing. H., (1974)	Maastricht
Charpentier, P.H.M., (1983)	Eijsden
Cillekens, drs C.M.H., (1978)	Maastricht
Claessens, J.P.L., (2000)	Einighausen
Claessens, drs Th.J.A.H., (1960)	Valkenswaard
Claessens, V.Th.J., (1982)	Maastricht
Cleuters, M., (2000)	Simpelveld
Cluitmans, drs J.H., (1958)	Swalmen
Cobben, A.P.H.M., (2000)	Beek
Cobben, H.P.M., (1988)	Beek
Coelen, P.J.C. van der, (1999)	Baarlo
Coenegracht, J.N.J.A., (1987)	Maastricht
Cohlst, J.M.F., (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A., (1987)	Maastricht
Corten, drs G.J.P.M., (1985)	Sittard
Cox, drs G.W.H., (1958)	Goirle
Cox, prof. dr H.L., (1989)	Rheinbach (D)
Cox-Geraedts, mevr. J.H., (2000)	Swalmen
Cozijnsen, W., (1979)	Maastricht
Creemers, J., (2000)	Stevensweert
Cremers, J.J.F., (2000)	Sittard
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G., (1964)	Noorbeek
Crombach, H., (1982)	Voerendaal
Crousen, dr A.M.F.B., (1960)	Roermond
Crugten, mr O.W.J.H. van, (1986)	Roermond
Cruts, R., (2000)	Beek
Crutzen, F.G.H.M., (1979)	Ransdaal
Crijns, ir A.W.N.J., (1967)	Bunnik
Cuijpers, J.M.M., (1989)	Rijswijk
Dackus, B., (2000)	Oirsbeek
Dackus, W.M.F., (2000)	Maastricht
Daelen, G.E.R. van, (2000)	Maastricht
Daniëls, A.L.M.J., (1977)	Maastricht
Daniëls, mr J.H.J., (1987)	Roermond
Darley, W., (1968)	Maastricht
Dassen, E.E.M.J., (1998)	Maastricht
Debets, drs R.M.C., (1974)	Hoofddorp
Defesche-Derks, drs P.M.C., (1974)	Bunde
Delescen, mr R.A.J., (2000)	Roermond

Deswyzen, G., (1998)
 Deursen, M. van, (1992)
 Dicker, drs L.M.M., (2000)
 Didden, J.M., (1995)
 Dierick-Van Loo, mevr. M.C.G., (1977)
 Dieteren, H., (1971)
 Dieteren, J.J.G., (1984)
 Dieteren, J.W., (1964)
 Dieteren, P.E.M., (1982)
 Dinjens, G., (1988)
 Dittrich, dr K., (2000)
 Donker, mr J.G., (1974)
 Donners, W.A.B., (2000)
 Dorenbosch, M.K.W., (1989)
 Doorn, dr J.A.A. van, (1999)
 Dormans, E.H.M., (1979)
 Douben, prof. dr N.H., (1987)
 Drenth, J.H., (1981)
 Driessen, J., (2000)
 Driessen, P.M.A.J., (2000)
 Drummen, mevr. M.H.H., (2000)
 Duynstee, mr J.E.F.F.M., (1988)
 Dijck, H.L.M. van, (2000)
 Dijck, drs R.E.P.M. van, (1993)
 Dijk, M. van, (1999)
 Dijkman, C., (1982)
 Eerenbeemt, prof. dr H.F.J.M. van den, (1968)
 Eggels-Erkens, mevr. J., (2000)
 Einig, drs P.C.A., (1974)
 Elfrink, J.H.B., (2000)
 Engelen, C.F.M., (1979)
 Engelen, dr Th.L.M., (1982)
 Erdkamp, M.H., (2000)
 Ernst-Martens, mevr. M., (2000)
 Erps, J., (1979)
 Eurlings, mr P.A.H., (1988)
 Evers, drs I.M.H., (2000)
 Evers, dr J.H.M., (1995)
 Eijk, J.M.H. van, (2000)
 Feller, drs J.C., (1979)
 Fleré, mevr. drs E.C.M., (1998)
 Franssen, drs G.H., (1977)
 Franssen, M., (1979)
 Frederix, drs L.L.M., (1980)
 Frijns, Ch.H.F., (1988)
 Frijns, P., (1995)
 Gales, dr B., (1975)
 Geelen, Ch.H., (1974)
 Geenen, drs W., (1982)
 Geer, C.J. v.d., (2000)
 Gemmeke, drs Ch.E.A., (1960)
 Geraets, J.H., (2000)
 Geraets, M.H.L., (2000)
 Gerards, A.J.M., (1979)
 Bocholtz
 Nijmegen
 Hoensbroek
 Meerssen
 Stein
 Maastricht
 Sittard
 Spaubeek
 Ubach over Worms
 Maastricht
 Maastricht
 Afferden
 Susteren
 Roermond
 Sint-Geertruid
 Valkenburg a/d Geul
 Eindhoven
 Kerkrade
 Lanaken (B)
 Zutendaal (B)
 Rotterdam
 Maastricht
 Kessel
 Grathem
 Heerlen
 Neer
 Tilburg
 Geleen
 Roermond
 Herten
 Susteren
 Cuijk
 Linne
 Posterholt
 Zutphen
 Voerendaal
 Maastricht
 Venray
 Maastricht
 Venlo
 Geleen
 Tilburg
 Vaals
 Munstergeleen
 Maastricht
 Stein
 Groningen
 Heerlen
 Wijlré
 Schipperskerk
 Maastricht
 Best
 Roermond
 Sittard

- Gerards, F.M., (1998)
Gerwen, J. van, (2000)
Gessel, J.J.M. van, (2000)
Geurts, A.J., (1977)
Geurts, A.Th.G.M., (2000)
Geurts, H.M.L., (2000)
Geux, A.J., (1972)
Ghijzen, drs J.W.J.M., (1989)
Gielen, B., (2000)
Gielen, P.M.P.J., (1978)
Gierlings, R.E.J., (2000)
Gilissen, mevr. I., (2000)
Glaudemans, F.J.T.H., (1982)
Goes, mevr. H.M., (1974)
Goossens, B.F.G., (2000)
Gootzen, P.J., (1969)
Goyen, L.M.W., (2000)
Grothues, B.A., (1998)
Gulikers, I.H.J., (1982)
Gijsen, mgr dr J.M., (1969)
Haanen, drs E.P.H.P.T., (1974)
Haas, dr J.A.K., (1963)
Haegen, prof. dr H. van der, (1971)
Haesen, M.F.H., (1995)
Hall, drs J.H.M.M. van, (1999)
Hamans, prof. dr P.W.F.M., (1986)
Hameleers R.A., drs M.V.C.H., (1991)
Hamelers, ing. H.H.M., (1982)
Hanckx, J.Th.F.G.M., (1981)
Hardy, L.V.H., (1958)
Harren, G.H., (2000)
Hautvast, J.P.G., (1979)
Heerma van Voss, L., (1999)
Heggen-Schils, mevr. M.B.M., (2000)
Helsen, J., (1981)
Henquet, K.J.M., (1991)
Henrar, A.F., (1975)
Hermans, F., (2000)
Hermans, G., (2000)
Hermans, J.J., (1991)
Hermans, prof. dr J.M., (1992)
Hermans, ir W., (1997)
Herp, drs P.J. van, (1964)
Hertog, C.G., (1979)
Heus, G.M. de, (1974)
Heuts, W.G., (1990)
Heijboer, drs H.J., (1959)
Heijden, P.J. van der, (2000)
Heijden, drs R.P.W.J.M. van der, (1974)
Heijenrath, L.J.A., (1999)
Heijnders, J., (2000)
Heyen, J.P., (2000)
Heythuysen-Corstjens, mevr. A., (1979)
Hillegers, dr H.P.M., (2000)
Voerendaal
Amsterdam
Heerlen
Almere
Schinnen
Weert
Helden
Maastricht
Amsterdam
Simpelveld
Roermond
Sittard
Cadier en Keer
Maastricht
Schinveld
Melick
Herten
Hoensbroek
Maastricht
Reykjavik
Swartbroek
Maastricht
Heverlee (B)
Amsterdam
Banholt
Thorn
Berg en Terblijt
Bunde
Maastricht
Epen
Almelo
Heerlen
Diemen
Epen
Tongeren (B)
Oosterhout
Maastricht
Nijmegen
Maastricht
Hoensbroek
Groningen
Heiligenberg (D)
Treebeek
Heerlen
Valkenburg a/d Geul
Eijsden
Heerlen
Amsterdam
Meerlo
Kerkrade
Geleen
Mechelen (B)
Pey
Neerharen (B)

Hodiamont, mej. E., (1979)	Maastricht
Hoebers, P.C.M., (1974)	Horst
Hoer, J.H.M., (1988)	Beek
Hol, F.A.G., (2000)	Heerlen
Homburg, dr E., (1994)	Eijsden
Hommel, mej. mr A.H.M.H., (1958)	Maastricht
Hoogerwerf, M., (2000)	Landgraaf
Horsten, ing. A.H., (2000)	Amstenrade
Horsten, drs M.M.M., (1994)	Ascot (G.B.)
Houben, drs C.J.M., (1974)	Roermond
Houben, E.G.P., (2000)	Maastricht
Houben, J., (2000)	IJsselstein
Hout, ir L.W.M. van, (1991)	Blerick
Houwen, J.Th.M., (2000)	Maastricht
Hovens, F.E.R., (1996)	Maastricht
Huisman, F., (2000)	Maastricht
Hupperts, mr A.J.M., (1982)	Maastricht
Huskens, J., (2000)	Roermond
Hustinx, mevr. E.M.L.A., (1995)	Maastricht
Hustinx, mr F.P.J., (1958)	Maastricht
Hutschemaekers, drs A.J., (1987)	Roermond
Huyben, drs J.J.C., (1975)	Weert
Huys, J.S., (1999)	Grubbenvorst
Jacobi, H., (1991)	Sittard
Jacobs, H.L.J., (2000)	Geleen
Jaegers, A.P.J.M., (1973)	Schinnen
Jamar, drs J.T.J., (1972)	Heerlen
Jammers, M., (1974)	Maastricht
Jansen, C.J., (1988)	Mook
Jansen, prof. dr J.C.G.M., (1999)	Maastricht
Jansen-Rompen, mevr. C.T.M., (2000)	Sittard
Janssen, drs A.M.P.P., (1988)	Sittard
Janssen, B.G.Chr., (1979)	Sittard
Janssen, C.H., (1992)	Nederweert
Janssen, mr C.M.J.M., (1958)	Nijmegen
Janssen, E.M.L., (1981)	Heerlen
Janssen, drs H.J.F.H., (2000)	Valkenburg a/d Geul
Janssen, J., (1997)	Zonhoven (B)
Janssen, drs J.A.J., (1974)	Nuth
Janssen, J.H.A.G., (1988)	Weert
Janssen, J.P.H.M., (1979)	Molenhoek
Janssen, mr J.W.A.M., (1974)	Nijmegen
Janssen, R., (1979)	Maaseik (B)
Janssen, W.P.M., (1980)	Eijsden
Jenniskens, drs A.H., (1975)	Maastricht
Jessen, mevr. L., (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A., (1982)	Gulpen
Jochems, dr D.B., (1988)	Schin op Geul
Jongen, E., (1995)	Knokke (B)
Jongen, I.M.G., (1979)	Heerlen
Jongh, A. de, (1974)	Maastricht
Joosten, E.A., (1988)	Swalmen
Jöris Maassen, mevr. B., (2000)	Valkenswaard
Jorritsma, H.H.M.D., (1976)	Amsterdam

- Jötten, J.A.G., (2000)
Kamp, H.J. op den, (1979)
Kasdorp, J.M.A., (1988)
Kasdorp, M.M.J., (1988)
Keltjens, J.G., (1998)
Kempen, dr W. van, (2000)
Kentgens, Th.L., (2000)
Kerckhoffs, drs J.H.H., (1974)
Kerkhofs, mevr. H., (2000)
Kerkhofs, M., (1979)
Kerpershoek, R.C., (1995)
Kessels, F.A.H., (1974)
Kessels, G., (2000)
Keijsers-Mesters, mevr. V., (2000)
Kicken, R.J.A., (1986)
Kikken, M.G., (2000)
Kirkels, L., (1979)
Kissels, W., (2000)
Klaassen, drs W.J.M., (1974)
Klep, prof. dr P.M.M., (1978)
Klerk, J.H.C. de, (2000)
Klerken, C.J.W.A., (1995)
Kleynen, J., (2000)
Kleutghen, A., (1979)
Klomp, J.A.H.M., (1974)
Klijn, mevr. A., (2000)
Knapen, drs J.G.J., (1975)
Knoors, H.J., (1979)
Knoors, J.A., (1972)
Knotter, J., (1999)
Kohlbacher, J., (1988)
Koken, H., (1999)
Koldewey, dr J., (1982)
Konings, mevr. M., (2000)
Koolen, H.W.M., (2000)
Koops, drs H.A.B., (1988)
Korsten, G.H.M., (1999)
Korsten, H.F.J., (1999)
Kreukels, dr L., (2000)
Kreuwels, ir W.G.J., (1984)
Kunder, J. de, (1988)
Kuppens, M., (2000)
Kuster, H.J., (2000)
Kuijper, mevr. E.F.M., (2000)
Kuypers, drs H.M.M., (1974)
Laar, mevr. F. van, (1994)
Laar, J. van, (2000)
Labrie, prof. dr. A., (1997)
Lagas, A.F., (2000)
Lakmaker, mevr. F., (1986)
Lambriex, P.H.M.J., (1988)
Lampe, P.P., (1998)
Langeweg, drs S., (1994)
Lardinois, P.M.J.P., (1975)
Maastricht
Munstergeleen
Maaseik (B)
Lanaken (B)
Arcen
Geijsteren
Montfort
Spaubeek
Riemst (B)
Schimmert
Landgraaf
Venlo
Cadier en Keer
Melick
Schimmert
Stein
Meerssen
Sittard
Alphen a/d Rijn
Nijmegen
Roermond
Blerick
Bunde
Overpelt (B)
Kerkrade
Maastricht
Breda
Roermond
Grevenbicht
Zetten
Maasmechelen (B)
Landgraaf
Buren
Maastricht
Heythuysen
Eijsden
Jabeek
Arnhem
Maastricht
Geldrop
Heythuysen
Sint Odiliënberg
Beek
Roermond
Heerlen
Wassenaar
Klimmen
Maastricht
Maastricht
Gronsveld
Maastricht
Banholt
Maastricht
Maastricht

Lebens, mr R.P.M., (2000)	Buchten
Leclercq, R.M.F.M., (1981)	Maastricht
Lemmens, B.M.P., (1974)	Nijmegen
Lemmens, E., (2000)	Maastricht
Lemmens, H.J.A., (1998)	Geleen
Lendfers, J.M., (1972)	Maastricht
Lensen-Taxhet, J.-P., (1995)	Visé (B)
Lenssen, J.A.M.G., (1991)	Eindhoven
Leurs, ing. C.J.P., (1974)	Venray
Leyen, C.J.M., (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van, (1981)	Jabeek
Linde, W. van der, (1999)	Urmond
Linschoten, P. van, (1989)	Geleen
Linssen, mr A.J.C., (1974)	Amstenrade
Linssen, dr C.A.A., (1962)	Groningen
Linssen, dr G.C.P., (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J., (1974)	Weert
Loo, A.J.W. van, (1982)	Kerkrade
Loo, T.F.J. van de, (1979)	Venlo
Louer, R.P.M., (1987)	Tilburg
Lucassen, prof. dr J.M.W.G., (1974)	Gouda
Lücker, B.P.L., (1974)	Landgraaf
Luthjens, dr ir L.H., (1976)	's-Gravenhage
Luyn, drs P.B.N. van, (1980)	Sittard
Luyten, H., (1998)	Heel
Luijten, M.G.J., (2000)	Merkelbeek
Madsen, mevr. W.B., (2000)	Roermond
Maenen, J., (1979)	Lanaken (B)
Maes, J., (1979)	Maastricht
Magielsens, drs A.F., (2001)	Kerkrade
Mantel, J.L., (1956)	Heerlen
Marres, E.C.W.L., (1969)	Helmond
Martens, M.J.M., (1979)	Nijmegen
Mast, drs E.R.J. van der, (1974)	Warmond
Masthoff, P.M.H.M., (2000)	Geleen
Mathissen, mevr. M., (2000)	Heerlen
Mathijssen, mr H.J.M.E., (1977)	Venray
Meens, K.P.J., (2000)	Maastricht
Meering, F.W., (2000)	Maasbracht
Meessen, H.L., (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G., (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H., (1974)	Beek
Mertens, C.G.A., (1958)	Blerick
Mertens, prof. dr F.J.H., (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir P.A.M., (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W.H., (1974)	Pey-Echt
Meurders, H.L.M., (1995)	Nuth
Meuwissen, J., (1984)	Einighausen
Meijden, C.P.J. van der, (1995)	Rotterdam
Meijer, ir J.B.M.A., (1961)	Lanaken (B)
Meijsing, mej. J.C., (1978)	Valkenburg a/d Geul
Mingels, A.P.Y.M., (1982)	Maastricht
Minis, drs S., (1981)	Maastricht
Minkman, G.H., (1999)	Meerssen

Mobers, H., (1979)	Hoogezand
Moelaert, J., (1982)	Wijchen
Mommers, L., (1973)	Maastricht
Moorer, W.T., (1982)	Brunssum
Moorman, W., (1998)	Horst
Mourmans, M.M.J., (1978)	Maastricht
Muisenbergh, mr C.W.F.H. van den, (1958)	Goirle
Mulken, Th. van, (2000)	Beek
Mulken, W. van, (1975)	Bunde
Mulleners, J., (1979)	Amstenrade
Narinx, J.M.G., (1979)	Maastricht
Naus, J.H., (1975)	Panningen
Neelen, H.J.H., (2000)	Roermond
Neer, L.P.G. van, (1979)	Maastricht
Neukirch, dr R., (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J., (1987)	Gulpen
Niessen, drs L.F.P., (1974)	Klimmen
Niessen, J.C.M., (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M.M.M., (1980)	Venlo
Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr A.C., (2000)	Maastricht
Nieuwhof-Reul, M., (1960)	Hoensbroek
Nissen, prof. dr P.J.A., (1980)	Nijmegen
Notten, J.G.M., (1980)	Valkenburg a/d Geul
Nuyens, dr C.M., (2000)	Roermond
Nijsten, mevr. dr M., (1988)	Maastricht
Oberndorff, Th., (1995)	Bunde
Offermans, drs J.P.L.G., (1981)	Sittard
Oldenbeuving, G.L.J., (1980)	Elsloo
Olivers-Bouvier, mevr. I., (2000)	Malden
Omloo, drs J.H.F.L., (2000)	's-Gravenhage
Ooijen, P.W.A. van, (1981)	Gulpen
Overhof, S., (2000)	Cadier en Keer
Paes, ing. F.M.H.E., (2000)	Nijmegen
Palmen, ir H.M.J., (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch., (1963)	Tervuren (B)
Panhuysen, J.F.M., (1982)	Maastricht
Parren, drs H.P.C.M., (1974)	Thorn
Patelski, A.S.M., (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G., (1990)	Eijsden
Peeters, mevr. A., (2000)	Vaals
Peeters, drs J.G.H., (1958)	Boxmeer
Penners, W.J.A.M., (1982)	Sittard
Pennings, W., (2000)	Voerendaal
Pernot, R.A.J.G., (1982)	Sittard
Perry, dr J., (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R., (1976)	Beek
Peters, L.P.G.F., (2000)	Thorn
Peters R.A., H.H.M., (2000)	Weert
Peters-Bijlmakers, M., (1999)	Geleen
Philippens, J.M.H., (2000)	Beek
Philips, dr J.F.R., (1999)	Maastricht
Pierey, drs L.J.M., (1974)	Heerlen
Pieters-Thomassen, mevr. M.H.M., (2000)	Roermond
Piets, J.P.M., (1983)	Eijsden

- Pinckers, A., (1995)
 Piters, M.Th.C., (1995)
 Pluymakers, J., (2000)
 Pluijmen, L.I.H., (1979)
 Poell, drs W.A.G., (1974)
 Poels, J.L.J., (2000)
 Pommé, H.W.J., (2000)
 Pouls-Veugen, mevr. W.P.G., (2000)
 Purnot, J.H.M.G., (1982)
 Puts, H.P., (1979)
 Pijls, H., (2000)
 Pijls, J.R., (2000)
 Pijpers, drs J.H.F., (1982)
 Quaedvlieg, J.J.M., (2000)
 Quaedvlieg, drs N.T.J., (1982)
 Quint-Maagdenberg, mevr. drs M.J.I., (1983)
 Raedts, ir C.J.B.M., (1984)
 Ramaekers, J.M.G., (1988)
 Ramakers, J.J.E.L., (2000)
 Ramakers, J.L.M., (2000)
 Renes, J., (1988)
 Renkens-Gommans, mevr. A.C.M., (2000)
 Rens, W.W.H.G. van, (2000)
 Rensch, mr T.J. van, (1975)
 Reijnders, H.M., (2000)
 Richter, M.M.G.M., (1999)
 Ritzerfeld, J.W., (2000)
 Roberts, P., (1979)
 Roebroeck, J.M.G.F., (1981)
 Roll, J., (1978)
 Roncken, B.J.G., (2000)
 Ronckers, E.M.A., (1979)
 Roost, P.M., (1982)
 Rooij, J.W. van, (2000)
 Ros, Joh.J., (1979)
 Royakkers, L., (2000)
 Royen, E.J.G. van, (1979)
 Rutten, J., (1998)
 Rutten, mr R.H.H., (2000)
 Rutten, W., (2000)
 Rijcken, R.J.L.M., (1979)
 Rijsselt, E.F. van, (2000)
 Sandt, W.M. van de, (1997)
 Schaaf, G., (1980)
 Schatorjé, drs J.M.W.C., (1980)
 Schefman, P., (1979)
 Schellinx, ing. J.H.W., (1979)
 Schinck, drs P.J.G., (1991)
 Schlösser, ir J.C., (1959)
 Schmitz, H., (2000)
 Schoenmakers, drs P.J.J.M., (2000)
 Schouten, P., (2000)
 Schreurs, mej. Maria J.J.G., (1973)
 Schreurs, J.W.J., (1976)
- Mook
 Valkenburg a/d/ Geul
 Beek
 Valkenburg a/d/ Geul
 Mheer
 Sittard
 Heerlen
 Baarlo
 Cadier en Keer
 Rijswijk
 Brunssum
 Nijmegen
 Maastricht
 Venlo
 Heerlen
 Vaals
 Overijse (B)
 Maastricht
 Heerlen
 Sint-Odiliënberg
 Utrecht
 Maastricht
 Sittard
 Gronsveld
 Voerendaal
 Linne
 Heerlen
 Nijmegen
 Maastricht
 Gulpen
 Roermond
 Banholt-Mheer
 Ittervoort
 Nuenen
 Reuver
 Maastricht
 Maastricht
 Brunssum
 Bemelen
 Melick
 Heeze
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Horst
 Maastricht
 's-Hertogenbosch
 Baarlo
 Heerlen
 Venlo
 Roermond
 Swalmen
 Eindhoven
 Herten

Schroten, ir H.M., (1987)	Rotterdam
Schrijnemakers, L., (1979)	Geleen
Schueler, mevr. J., (2000)	Maastricht
Schulpen, W.F.M., (2000)	Susteren
Schunck-Brouwers, mevr. J.H.L.M., (1979)	Mheer
Schupp, ing. M.H.L.W., (2000)	Oirsbeek
Schuren, C., (2000)	Arnhem
Schutgens, N.H.J., (1966)	Maastricht
Schwanen, H.M.M., (1975)	Kerkrade
Seelen, drs Th.L.A.M., (1959)	Venlo
Seerden, mevr. W., (1990)	Weert
Segeren, J.G.M., (2000)	Geleen
Semmeling, R.J.J., (1982)	Maastricht
Severens, J.J., (1979)	Amstenrade
Sillekens, drs J.Th., (1972)	Nijmegen
Simonis, J.G.C., (1977)	Maastricht
Slangen, drs J., (2000)	Sint-Odiliënberg
Sleijpen, G., (1988)	Valkenburg a/d Geul
Slicher van Bath, prof. dr B.H., (2000)	Wageningen
Sliepen, ing. W.L.A.G., (1960)	Geleen
Slootweg, G.J., (1980)	Limbricht
Smeets BNA, mr ir J.J.W.M., (1982)	Merkelbeek
Smeets, V., (1979)	Hasselt (B)
Smeijsters, drs E.M.A., (1974)	Spaubeek
Smisdom, R., (1979)	Antwerpen (B)
Snijders, P.J.M.A.T., (2000)	Beegden
Soest, K.W.Th. van, (2000)	Heel
Somers-Creemers, mevr. J., (2000)	Maastricht
Soomers, J., (2000)	Klimmen
Speth, L.J.H., (1979)	Maastricht
Spierts, P.J.G., (1968)	Landgraaf
Spiertz, L.J., (1974)	Kerkrade
Spiertz, prof. dr M.G., (1972)	Nijmegen
Spits, L., (2001)	Valkenburg a/d Geul
Spitz, E.J.C., (1958)	Maastricht
Spronck-Janssen, mevr. C.H., (2000)	Maastricht
Stals, L., (1979)	Weert
Standaert, C.M.H., (1982)	Thorn
Starmans, drs J.C.J.M., (1988)	Dreischor
Stassen, mr R.J., (1969)	Roermond
Steen, F.M.J. van der, (1970)	Helden
Stegge, C. aan de, (2000)	Bunnik
Stevelmans, F., (1976)	Groningen
Stevens, H., (1988)	Maastricht
Stevens, M.F.M.N., (1981)	Landgraaf
Steijvers, J.L., (1974)	Eelde
Stigter, G., (2000)	Utrecht
Stille, mr A.L.G.A., (1979)	's-Gravenhage
Stoel, mej. J.G.M., (1979)	Lomm
Straatman, R., (1986)	Amsterdam
Stratum, drs J.C.M. van, (1965)	Zaltbommel
Stroeken, mevr. M., (1996)	Lanaken (B)
Stroekxs van den Broek, L.H.M., (2000)	Dordrecht
Stroom, A.M.G.G., (1974)	Maastricht

Stuurman, J.A.G.M., (1967)	Hoensbroek
Stijnen, P.J.J., (1979)	Maastricht
Suilen, L.F.M., (2000)	Herten
Suylen, H.H.G., (1987)	Berg en Terblijt
Swelsen, J.J.P.M., (1979)	Amsterdam
Tagage, Pastoor S., (1982)	Maastricht
Teeuwen, dr P.J.M., (1980)	Venlo
Teunissen, A., (1996)	Margraten
Theelen, J.E., (1974)	Roermond
Theelen, Th.J.H., (2000)	Venlo
Thelen, dr A., (2000)	Gernert
Theunissen, drs J.A.M.Th., (2000)	Cadier en Keer
Theunissen, R.J., (1983)	Sint-Odiliënberg
Thewissen, drs E.J.C.G., (1982)	Wijlré
Thewissen, drs H., (1992)	Maastricht
Thewissen, R., (2000)	Gellik (B)
Thissen, H., (2000)	Gouda
Thonon, mevr. B., (2000)	Heerlen
Thijs, drs P., (1975)	Wenen (A)
Tilborg, R.W.M. van, (2000)	Limbricht
Tilmans, L., (2000)	Heemskerk
Titulaer M.F.E., ir M.J.J., (1994)	Mheer
Tonnaer, F.J.G.J., (1981)	Thorn
Tonnaer, dr F.P.C.L., (1999)	Thorn
Tonnaer, J.J.G., (1958)	Sittard
Trijbels, J., (2000)	Landgraaf
Tulden, M. van, (1977)	Roermond
Tummers, E.L., (2000)	Schinveld
Tummers, dr P.M.J.E., (1971)	Maastricht
Turlings, J., (1982)	's-Gravenhage
Tuijn, D.P., (2000)	Roermond
Ubachs, dr P.J.H., (2000)	Maastricht
Urlings, A., (1998)	Schimmert
Urlings, P.J., (2000)	Bunde
Vaessen, J.S.G., (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W., (1972)	Sittard
Valentijn, J.H.G.M., (2000)	Posterholt
Varst, J.L.A. van der, (2000)	Posterholt
Veelen, M.J., (1990)	Posterholt
Veld, A.J.G. op het, (1975)	Helden-Panningen
Veld, H.H. op het, (2000)	Ohé en Laak
Velde, drs G.C.J. van der, (2000)	Maastricht
Velden, P. van der, (2000)	Heerlen
Ven, C.P.H.W. van de, (2000)	Schin op Geul
Venne, P.M.A. v.d., (2000)	Vlodrop
Venner, dr J.G.C., (1982)	Grathem
Verbeet, dr G.J.B., (1960)	Maastricht
Vercauteren, ir J.B.M., (2000)	Maastricht
Verdeuzeldonk, J.C., (2000)	Meijel
Verhagen, drs Th.J.P., (1977)	Lanaken (B)
Verheggen, A., (1982)	Roermond
Verheggen, H.A.J.A., (1974)	's-Gravenhage
Verheijden, R., (2000)	Heerlen
Verheijen, G.F., (1973)	Horst

Verheijen-Zach, mevr. M., (1979)	Heerlen
Verhoeven, L.M.H., (1974)	Venlo
Verhofstadt, J.H., (1987)	Kerkdriel
Verstegen, J., (2000)	Sittard
Verstraelen, drs J.H.H., (1989)	Weert
Verzijlbergh-Woittiez, dhr en mevr., (1998)	Maastricht
Veugen, F.L.G., (1982)	Sittard
Visschers, J.Ch.F., (2000)	Beek
Vleeshouwers, J.M.E., (1979)	Munstergeleen
Vlerken, drs J.P. van, (1974)	Aarle-Rixtel
Vliegen, P.H., (2000)	Kerkrade
Vossen, mevr. H., (2000)	Amsterdam
Vranken, D.C.A.M., (1999)	Maastricht
Vrencken, ir drs J.H.A.M., (1979)	Sittard
Vries, dr H. de, (2000)	Geleen
Vries, prof. dr Joh. De, (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J., (1975)	Eersel
Vugt, Th. van, (1986)	Klein-Doenrade
Wachelder, J., (2001)	Schin op Geul
Wadsworth, S., (1994)	Eijsden
Waes, ir D.J. van, (1988)	Maastricht
Walle, J. van de, (2000)	Maastricht
Waltmans, R.F.B., (1979)	Klimmen
Wanders, mr J.W.M., (1968)	Brunssum
Wanders, mr R.M.H., (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de, (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de, (1989)	Sint-Martens-Voeren (B)
Wassink, H.J., (1999)	Schoten
Wassink, J.F.A., (2000)	Weert
Waterval, mevr. M., (1995)	Simpelveld
Weber, J.W., (2000)	Geulhem
Weltens, H.A.J., (1988)	Maastricht
Werf, G.H.F. van de, (1981)	Neerbeek
Werf, J.J.M. van der, (1995)	Simpelveld
Wetering, J.L.H. van, (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M., (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M., (1980)	Gouda
Weijer, mr L.W.S. van de, (2001)	Lanaken (B)
Widdershoven, A.J.H., (1982)	Susteren
Wieërs, J.L.L.J., (1979)	Hasselt (B)
Wieland, drs J.H.M., (1984)	Lelystad
Willems, H.A.E., (1986)	Meijel
Willems, drs L.J.J., (1995)	Sittard
Willemsen, Th.G.M., (2000)	Roermond
Wind, mr G.A.T., (1998)	Roermond
Winkelman, mevr. drs H.J.M., (2000)	Utrecht
Winten, M.A.L.M., (2000)	Beek
Wintgens, D., (1981)	Heerlen
Witlox, drs Aristides P., (2000)	Maastricht
Witte R.A., H.A.J. de, (2000)	Roermond
Wolters, drs F.L.A.J., (1999)	Venlo-Blerick
Wolters, J., (2000)	Roggel
Woude, prof. dr A.M. van der, (1987)	Ede
Wijers, drs J.J.M., (1959)	Brunssum

Wijk-Dirkx, M. van, (2000)
Wijler, P.L.L., (2000)
Wijnen, prof. dr W., (1981)
Wijshoff, H.M.A., (2000)
Xhonneux, ir G.S.J.A., (1982)
Zanders, dr H.L.G., (1969)
Zeguers, mevr. D.P.M.H., (1975)
Zeijen, M.P.J., (1982)
Zimmermann, D.R., (2000)
Zimmermann, H., (2000)
Zuidam, J., (1991)
Zuijdgheest, L.P.W.A., (2000)
Zijlstra, N., (1982)

Roermond
Opijnen
Bunde
Grevenbicht
Gulpen
Lage Mierde
Maastricht
Swalmen
Sittard
Elsloo
Schimmert
Weert
Hoensbroek